

A GLOBAL FUND FOR SURVIVORS OF
CONFLICT-RELATED SEXUAL VIOLENCE

STUDIJA O MOGUĆNOSTIMA OSTVARIVANJA REPARACIJA ZA PREŽIVJELE RATNOG SEKSUALNOG NASILJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Zajedno dižemo glas

BOSNA I
HERCEGOVINA

**STUDIJA O MOGUĆNOSTIMA
OSTVARIVANJA REPARACIJA
ZA PREŽIVJELE RATNOG
SEKSUALNOG NASILJA
U BOSNI I HERCEGOVINI**

Zajedno dižemo glas

SADRŽAJ

SAŽETAK	5
LISTA SKRAĆENICA	8
I. KONTEKST I METODOLOGIJA	9
1. O projektu, projektnim partnerima, autorima i priznanjima	9
1.1. O projektu	9
1.2. O projektnim partnerima	9
1.3. O autoricama	10
2. Metodologija i zahvalnice	10
II. UVOD	13
III. RATNO SEKSUALNO NASILJE	14
3. Kontekst	14
4. Priroda i opseg ratnog seksualnog nasilja	15
4.1. Razmjer, opseg, forme i obrasci zločina	15
4.2. Profil žrtava	19
4.3. Profil počinitelja	19
IV. PERCEPCIJE, POTREBE, PRIORITETI I RIZICI PREŽIVJELIH	21
5. Uticaj ratnog seksualnog nasilja na žrtve, porodice i zajednice	21
5.1. Fizičke i psihološke posljedice seksualnog nasilja u ratu	22
5.2. Stigmatizacija kao posljedica seksualnog nasilja u ratu	24
5.3. Dvostruka stigmatizacija muških žrtava seksualnog nasilja u ratu	26
5.4. Uticaj pretrpljenog seksualnog nasilja na porodične odnose	26
5.5. Djeca rođena kao posljedica ratnog seksualnog nasilja	28
6. Perspektive preživjelih o reparacijama	29
7. Trenutne potrebe preživjelih	31
8. Stavovi i prioriteti preživjelih kada je riječ oblicima i modalitetima reparacija	38
9. Utisci o učešću preživjelih u fokus grupama	41
10. Osnovni rizici percipirani od preživjelih ratnog seksualnog nasilja	42

V. OPCIJE ZA PRISTUP REPARACIJAMA	45
11. Međunarodne obaveze u oblasti zaštite ljudskih prava, pravni okviri i okviri javnih politika vezano za reparacije	45
12. Stavovi nositelja vlasti i drugih relevantnih aktera	46
13. Domaći pravni okvir i okvir javnih politika	47
13.1. Domaći pravni okvir i okvir javnih politika relevantan za seksualno nasilje počinjeno u ratu	47
13.2. Domaći pravni okvir relevantan za reparacije za seksualno nasilje počinjeno u ratu	50
13.3. Zakonski okvir u Federaciji BiH	51
VI. STATUS IMPLEMENTACIJE REPARACIJA	53
14. Pristup reparacijama do sada	53
14.1. Pristup reparacijama kroz predviđene upravne postupke	53
14.2. Pristup reparacijama putem sudskih i kvazisudskih postupaka	58
14.3. Društveni izazovi i prepreke za pristup reparacijama	65
14.4. Pristup različitim oblicima pomoći	67
VII. ANALIZA PRILIKA I PREPREKA U OSTVARIVANJU REPARACIJA	69
15. Mapiranje glavnih aktera	69
16. Zagovaračke inicijative i prilike za reparacije	70
16.1. Inicijative i prilike za unapređenje zakonskog okvira i relevantnih politika o reparacijama	71
16.2. Inicijative i prilike za unapređenje pristupa reparacijama kroz sudski postupak	72
16.3. Ostale relevantne inicijative i promjene	76
17. Faktori koji se negativno održavaju na pristup reparacijama za ratno seksualno nasilje	77
VIII. PREPORUKE	78
IX. ZAKLJUČAK	84
BIBLIOGRAFIJA	86

Sarajevo ©Will Baxter

SAŽETAK

Procjenjuje se da je oko 20.000 žena i muškaraca silovano ili seksualno zlostavljano tokom rata u Bosni i Hercegovini (BiH) od 1992. do 1995. godine. Da li su preživjeli/e ratnog seksualnog nasilja zadovoljni/e reparacijama koje su im dostupne nakon rata u BiH? Činjenica da su prošle gotovo tri decenije od završetka rata navela bi većinu ljudi da pomisli da je BiH uspostavila učinkovit sistem reparacija za preživjele kako bi adekvatno odgovorila na njihove potrebe. Međutim, kako pokazuje „Zajedno dižemo glas“ — Studija o mogućnostima ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini (Studija) — ima još puno posla koji je potrebno uraditi.

Seksualno nasilje je prepoznato u BiH kao široko rasprostranjen zločin koji je djelimično korišten kao sredstvo ratovanja. Preživjeli/e ratnog seksualnog nasilja dolaze iz svih dijelova BiH, uključujući žene i muškarce iz svih etničkih grupa, gdje su žrtve većinom bile muslimanske žene svih starosnih dobi. Sve zaraćene strane bile su odgovorne za ove zločine. Ratno seksualno nasilje bilo je sistematsko i institucionalizirano, što je potvrđeno presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). Ratno seksualno nasilje nije predstavljalo samo nasumičan aspekt sukoba, već njegov sastavni dio. Presude Suda BiH i MKSJ ukazuju da je čest motiv seksualnog nasilja počinjenog u BiH bila etnička netrpeljivost. Teško je reći gdje je ratno seksualno nasilje bilo najzastupljenije, ali brojni izvještaji i sudska praksa pokazuju da je većina zabilježenih zločina počinjena u Višegradu, Foči, Rogatici, Prijedoru, Zvorniku, Vlasenici, Mostaru, Konjicu, Bijeljini, Brčkom i brojnim drugim mjestima. Ratno seksualno nasilje vršilo se tokom nasilnog zauzimanja gradova ili kada su vojnici ulazili u kuće ciljane etničke grupe. Također, silovanja i seksualna nasilja vršila su se u logorima i drugim zatočeničkim objektima, kao i u kućama, ponekad u domovima samih preživjelih, u školama, sportskim dvoranama, kulturnim centrima, klinikama, radničkim halama, rekreacijskim objektima i zdravstvenim ustanovama. Hotel Vilina vlas u Višegradu i Karamanova kuća u Foči su među najozloglašenijim mjestima, gdje je vršeno ratno seksualno nasilje velikih razmjera. Svjedočenja preživjelih govore o brutalnim primjerima seksualnog nasilja nad ženama i muškarcima, što je uključivalo

i zarobljavanje u objekte korištene kao bordele, silovanje tokom ispitivanja, seksualno sakaćenje i druge izrazito traumatične događaje.

Ratno seksualno nasilje koje se dešavalo u BiH ima dugotrajne psihološke, fizičke, ekonomske i društvene posljedice po preživjele i njihove porodice. Mnogi/e preživjeli/e još uvijek pate od traume povezane sa ratnim seksualnim nasiljem, koja ima značajne posljedice i koju je teško prevazići. Većina preživjelih pati od posttraumatskog stresnog poremećaja povezanog sa različitim psihološkim stanjima, uključujući depresiju, poteškoće sa spavanjem, suicidalne misli ili pokušaje samoubistava, probleme sa koncentracijom i agresiju. Neki/e preživjeli/e i dalje pate od tjelesnih posljedica i zdravstvenih problema čak dvije decenije nakon tih događaja. Nažalost, mnoge od tih povreda i stanja se ne liječe jer se preživjeli/e i dalje suočavaju sa stigmom koja ih sprječava da traže pomoć. Preživjeli/e često nemaju adekvatnu medicinsku pomoć za navedene zdravstvene poteškoće. Ovo je naročito slučaj u ruralnim područjima gdje medicinske usluge nisu dostupne. Ako preživjeli/e žele pristup psihološkoj podršci, moraju putovati u urbane centre. Društvena stigma još uvijek obeshrabruje preživjele da govore o svojoj traumi što, uz nedostatak adekvatne podrške, dovodi do straha od traženja pravde i reparacija. Mnogi/e preživjeli/e, a posebno muškarci, osjećaju stid i kriju šta im se desilo od svoje porodice. Većina preživjelih skriva traumu od svoje djece jer ih je strah njihove reakcije. To također utiče na porodične odnose. Posljedice traume i neadekvatne podrške otežavaju preživjelima da se zaposle i ostvare ekonomsku nezavisnost. Preživjeli/e koje imaju djecu posebno strahuju za njihovu budućnost, ističući da ne postoji sistemska podrška koja bi im omogućila da plate školovanje djece, te da nema dostupnih mjera podrške tokom procesa traženja posla. Djeca rođena kao posljedica silovanja i dalje se bore za priznavanje svog statusa i suočavaju se s brojnim administrativnim preprekama i stigmatizacijom. Ratno seksualno nasilje ne pogađa samo preživjele i njihove porodice – ono donosi dugotrajne posljedice po cijelu zajednicu i društvo. U BiH se ratno seksualno nasilje koristilo kao sredstvo ratovanja kojim su se nastojale uništiti ili trajno narušiti zajednice, na primjer, remećenjem društvenih odnosa i dinamike zajednice.

BiH je još daleko od pružanja preživjelim adekvatnih, brzih i učinkovitih mjera reparacija koje bi bile usklađene s međunarodnim standardima. Fragmentiranost pravnog okvira (s obzirom da su uslovi za pristup nizu zajamčenih prava različito regulisani u Republici Srpskoj, Federaciji BiH i Brčko distriktu BiH) ometa napore preživjelih da ostvare svoja prava. Preživjele često naglašavaju odgovornost države da ih podrži i pozivaju na usvajanje cjelodržavnog sistema reparacija, kroz koju bi svim preživjelim bio omogućen pristup odgovarajućoj podršci i jednakim pravima. Preživjeli/e smatraju da je postojeći pravni okvir neadekvatan i da ne pruža odgovarajuću podršku za stambeno zbrinjavanje, zdravstvenu zaštitu (posebno pristup uslugama rehabilitacije), mogućnosti zapošljavanja, kao ni podršku djeci preživjelih u kontekstu obrazovanja, zapošljavanja i drugih oblasti. Finansijski problemi s kojima se suočavaju preživjeli/e onemogućavaju učinkovitu reintegraciju i rehabilitaciju. Mnogi/e preživjeli/e se oslanjaju samo na nedovoljne mjesečne naknade koje su im dostupne. Mnogi/e si ne mogu priuštiti potrebne lijekove, ne mogu se brinuti za svoje porodice i ne mogu zadovoljiti ni svoje osnovne potrebe. Mnogi/e preživjeli/e su nezadovoljni/e tokom procesuiranja ratnih zločina u BiH, koji smatraju nezadovoljavajućim i nedosljednim, ističući da mnogi počinitelji još uvijek žive na slobodi, kako u inostranstvu tako i u BiH, dok su preživjeli/e i njihove porodice lišeni pravde. Iako su sudovi usvojili značajnu praksu dodjeljivanja obeštećenja preživjelim u krivičnim postupcima, ono je dostupno samo onima koje su svjedočili u postupku. Mnogi/e preživjeli/e strahuju da neće doživjeti procesuiranje svojih počinitelja i da stoga neće imati priliku tražiti obeštećenje kroz takve postupke od počinitelja. Većina preživjelih osjeća da ih je sistem napustio i izdao zbog prakse primjene zastarnih rokova u parničnim postupcima za naknadu nematerijalne štete koja im je nanescena koje su neki/e od njih bili pokrenuli protiv entiteta Federacije BiH i Republike Srpske.

U nedostatku programa reparacija na državnom nivou, koji bi omogućio svim preživjelim pristup adekvatnoj podršci i jednakim pravima, žrtve se oslanjaju na postojeći složeni sistem socijalne zaštite, kao i na pojedinačne postupke pred krivičnim i građanskim sudovima. Nikada nije uspostavljen administrativni kolektivni program reparacija kroz koji bi svim preživjelim u BiH bio omogućen jednostavan pristup kompenzacijama i drugim neophodnim mjerama reparacija, pod istim uslovima i uz isti stepen

zaštite prava. Zbog toga, preživjeli/e se moraju snalaziti u složenom sistemu socijalne pomoći, koji je nedosljedan zbog razlika u zakonodavstvu Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko distrikta BiH. Ovakva situacija u konačnici dovodi do nejednakog postupanja prema žrtvama zavisno od mjesta njihovog prebivališta.

Nadalje, postojeće zakonske odredbe imaju jasne nedostatke. Na primjer, rok za podnošenje prijave za priznavanje statusa žrtve torture u Republici Srpskoj je pet godina od dana kada je zakon stupio na snagu (i ističe 2023. godine), i ne postoje garancije zaštite identiteta prema ovom Zakonu za žrtve seksualnog nasilja kojima su prethodno određene mjere zaštite identiteta u krivičnom postupku. Prepreke i nedostaci sadašnjeg fragmentiranog pravnog okvira evidentni su i kada je riječ o mjesečnim naknadama. Slično tome, pristup zdravstvenim uslugama razlikuje se u zavisnosti od mjesta prebivališta, pri čemu je važno istaći činjenicu da preživjeli/e iz Brčko distrikta BiH, prema trenutnim zakonskim propisima, nemaju pravo na pristup psihološkoj podršci. Također, u Federaciji BiH i Brčko distriktu BiH preživjelim nije osiguran besplatan pristup banjskoj rehabilitaciji, što je značajna mjera rehabilitacije koju kao takvu prepoznaju kako žrtve tako i eksperti medicinske i psihijatrijske struke. Djeca rođena kao posljedica silovanja u ratu nisu zakonom priznata kategorija žrtava rata, poput civilnih žrtava rata ili djece ratnih vojnih invalida. BiH i dalje nema sistematska rješenja za pružanje podrške koja bi im olakšala pristup i finansiranje školovanja, beneficije prilikom zapošljavanja ili stambenog zbrinjavanja, te konkretne korake u cilju otklanjanja drugih poteškoća koje negativno utiču na njihovu svakodnevnicu. Samo mali broj od oko 1000 preživjelih ratnog seksualnog nasilja dobiva neki oblik reparacija zbog mnoštva problema koji ih obeshrabruju da traže svoja prava ili ih ometaju u ostvarivanju svojih prava. Također, neke kategorije žrtava isključene su iz uspostavljenog sistema podrške, kao što su osobe koje su uslijed ratnih dešavanja izbjegle u inostranstvo, ili pak bivši borci koji su pretrpjeli seksualno nasilje. Mnogi/e preživjeli/e smatraju da dostupne reparacije ili nisu prilagođene njihovim stvarnim potrebama ili ne kompenziraju ili na drugi odgovarajući način repariraju štetu koja im je nanescena.

Preživjeli/e su također pokušavali/e ili i dalje pokušavaju da ostvare kompenzaciju kroz sudske postupke, pri čemu nailaze na niz poteškoća, kako

u parničnim tako i u krivičnim postupcima. Sudovi u BiH su 2015. godine postavili značajan presedan u ovom smislu dosuđivanjem imovinskopравnog zahtjeva preživjelim u niz krivičnih predmeta. Međutim, samo žrtve koje su svjedočile su mogle tražiti naknadu nematerijalne štete u krivičnim postupcima. Mnogi tužitelji uporno izbjegavaju svoje dužnosti, a preživjeli/e se suočavaju s komplikacijama u izvršenju presuda zbog insolventnosti počinitelja. Ovo, uz činjenicu da neki tužitelji ne preuzimaju aktivnu ulogu i ne provode blagovremene istrage o imovini počinitelja kako bi se olakšala učinkovita isplata odštete, završi se tako da preživjeli/e ne dobiju odštetu koja im pripada. Također, neki sudovi i dalje upućuju preživjele koje imaju status oštećenih lica u krivičnom postupku da zahtijevaju odštetu u parničnom postupku. Za razliku od krivičnog postupka, u parnicama, međutim, nema primjene mjera zaštite identiteta, zbog čega preživjeli/e kojima je identitet bio zaštićen u krivičnom postupku odustaju ili ne podnose zahtjeve za naknadu štete u parničnom postupku. Nadalje, rastući broj žrtava u BiH primoran je platiti hiljade konvertibilna marka (KM) na ime troškova postupka entitetima koje su tužili za naknadu štete za zločine koje su preživjeli, a čiji su tužbeni zahtjevi odbijeni primjenom zastarnih rokova. Kao posljedica toga, protiv ovih građana, koji se u najvećem broju slučajeva svakako već nalaze u veoma teškoj društvenoekonomskoj situaciji, često na granici siromaštva, pokreću se izvršni postupci, plijeni se njihova pokretna imovina, oduzima im se dio primanja (ako ga uopšte imaju), ili su prinuđeni dizati kredite ili tražiti humanitarnu pomoć.

Bosna i Hercegovina treba poduzeti proaktivne i odlučne korake kako bi osigurala da preživjeli/e ratnog seksualnog nasilja dobiju reparacije koje zaslužuju. Zato predstavnici svih nivoa vlasti trebaju uspostaviti efikasan i sveobuhvatan okvir reparacija koji će osigurati jednak nivo zaštite prava, jednake beneficije i jednake kriterije za pristup pravima svim žrtvama seksualnog nasilja u ratu, na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, koji mora biti prilagođen situaciji i potrebama ove kategorije žrtava. BiH već ima dobro osmišljene planove kako to može postati stvarnost, i zato se treba usvojiti Strategija tranzicijske pravde i Programa za zaštitu žrtava seksualnog nasilja počinjenog u ratu. Također, djeca rođena kao posljedica ratnog silovanja i osobe koje su preživjele seksualno nasilje u svojstvu pripadnika vojnih formacija moraju biti uključeni u sistem reparacija. Kada je riječ o reparacijama koje žrtve mogu ostvariti kroz sudske postupke, tu također ima prostora za unapređenje. BiH treba osigurati da žrtve dobiju odštetu dosuđenu u krivičnom postupku. To znači da čak i u slučajevima kada nije moguće naplatiti kompenzaciju od počinitelja, BiH mora osigurati isplatu odštete koja je žrtvama dosuđena. Također, tužitelji na svim nivoima trebaju raditi na facilitiranju prakse imovinskopравnih zahtjeva i sudovi trebaju u okviru krivičnih postupaka za ratno seksualno nasilje nastojati da se dosuđuje i odšteta, gdje god je to moguće. Također, zastarni rokovi se ne trebaju primjenjivati na zahtjeve za naknadu nematerijalne štete, dok se žrtve, čiji su zahtjevi odbijeni kao rezultat primjene zastare, trebaju osloboditi od obaveze plaćanja troškova postupka. Također, preživjelima i njihovim porodicama treba pružiti psihološku podršku koja je prilagođena njihovim potrebama, kao i druge mjere podrške pri zapošljavanju, stambenom zbrinjavanju i obrazovanju putem čega se može osigurati dugoročni prosperitet i ekonomsko osnaživanje.

LISTA SKRAĆENICA

ABiH	Armija Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
BDBiH	Brčko Distrikt BiH
CŽR	Civilna žrtva rata
EU	Evropska unija (European Union)
ESLJP	Evropski sud za ljudska prava
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
FIGAP	Finansijski mehanizam za implementaciju Gender akcionog plana BiH (Fund for the Implementation of the Gender Action Plan in BiH)
Fond	Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom u FBiH
GSF	Globalni fond za preživjele (Global Survivors fund)
HVO	Hrvatsko vijeće odbrane
PSVI	Inicijativa za prevenciju ratnog seksualnog nasilja (The Preventing Sexual Violence in Conflict Initiative)
KM	Konvertibilna marka
KZBiH	Krivični zakon Bosne i Hercegovine
KZSFRJ	Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije
IOM	Međunarodna organizacija za migracije (International Organization for Migration)
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MLJPI BiH	Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH
NVO	Nevladina organizacija
OSCE	Organizacija za sigurnost i suradnju u Evropi (Organization for Security and Co-operation in Europe)
UNFPA	Populacijski fond Ujedinjenih nacija (United Nations Population Fund)
PTSP	Posttraumatski stresni poremećaj
UNDP	Razvojni program Ujedinjenih nacija (United Nations Development Programme)
RS	Republika Srpska
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
Studija	Studija o mogućnostima ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini
SBiH	Sud Bosne i Hercegovine
WHO	Svjetska zdravstvena organizacija (World Health Organization)
UNCAT	UN Komitet protiv torture (UN Committee Against Torture)
UNCEDAW	UN Komitet za eliminaciju diskriminacije nad ženama (UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women)
UNHRC	UN Komitet za ljudska prava (UN Human Rights Committee)
USBiH	Ustavni sud Bosne i Hercegovine
VRS	Vojske Republike Srpske
ZKP	Zakon o krivičnom postupku
ZOO	Zakon o obligacionim odnosima

I. KONTEKST I METODOLOGIJA

1. O projektu, projektnim partnerima, autorima i priznanjima

1.1. O projektu

Studija je dio globalnog istraživanja koje koordinira i provodi u 26 zemalja diljem svijeta Globalni fond za preživjele (Global Survivors fund, GSF). Predmet istraživanja ove globalne studije je razmjor zločina seksualnog nasilja u svijetu i prepreke s kojima se preživjeli/e susreću prilikom nastojanja da ostvare pravo na reparacije, a konačni cilj je pružanje konkretnih preporuka kako bi reparacije bile pravilno osmišljene i dostupne preživjelima.¹

U Bosni i Hercegovini (BiH) pomenuto istraživanje je proveo TRIAL International, nevladina organizacija koja od 2007. godine u BiH radi na pitanjima borbe protiv nekažnjivosti za međunarodne zločine i pruža podršku žrtvama, tačnije preživjelima ratnog seksualnog nasilja, porodicama nestalih osoba i bivšim logorašima, u njihovoj potrazi za pravdom i pristupu reparacijama. Uz pružanje besplatne pravne pomoći žrtvama rata i strateško parničenje za zaštitu njihovih prava, ova organizacija zalaže se za sistemski rješenja poput razvijanja kapaciteta lokalnih aktera i unapređenja zakonskog okvira i sudske prakse.²

Prilikom provođenja istraživanja i prikupljanja relevantnih podataka TRIAL International je sarađivao s lokalnim partnerom Vive žene, nevladinom organizacijom koja pruža psihosocijalnu pomoć i podršku žrtvama rata, torture i nasilja, te radi na jačanju kapaciteta drugih organizacija i institucija te poboljšanju zakonodavstva i obnovi ljudskih prava.³

1.2. O projektnim partnerima

TRIAL International je nevladina organizacija koja se bori protiv nekažnjivosti počinitelja najtežih međunarodnih zločina i podržava žrtve u njihovoj borbi za pravdu. Organizacija pruža besplatnu pravnu pomoć, podnosi slučajeve, razvija kapacitete lokalnih aktera i zagovara poštovanje ljudskih prava. TRIAL International je sa radom počeo 2002. godine. Za više informacija posjetiti <https://trialinternational.org>

TRIAL International ured u BiH je službeno otvoren 2013. godine, ali ova organizacija je u BiH prisutna od 2007. godine. Fokus rada organizacije u BiH je na borbi protiv nekažnjivosti i promociji tranzicijske pravde, čime se nastoje unaprijediti prava žrtava ratnih zločina. Organizacija radi sa najranjivijim skupinama, uključujući preživjele ratnog seksualnog nasilja, porodice nestalih osoba i bivše logoraše. Za više informacija posjetiti <http://trial.ba>

Udruženje građana Vive Žene – Centar za terapiju i rehabilitaciju – je vodeća nevladina organizacija za pružanje psihosocijalne pomoći i podrške osobama koje su doživjele traumatska iskustva rata, torture i nasilja. Udruženje je osnovano početkom 1994. godine kako bi se obezbijedio prihvata, zbrinjavanje i rehabilitacija žena i djece žrtava ratnog progona. 27 godina udruženje kontinuirano radi na otklanjanju posljedica ratnih trauma, prevenciji svih oblika nasilja, izgradnji multietničke saradnje i poštovanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini. <https://vivezene.ba/o-nama/>

¹ Za više informacija o globalnoj studiji o mogućnostima ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja, koju provodi GSF, pogledati na: <https://www.globalsurvivorsfund.org/guide>.

² Za više informacija o organizaciji TRIAL International, pogledati na: <https://trial.ba/> and <https://trialinternational.org/>.

³ Za više informacija o organizaciji Vive žene, pogledati na: <https://vivezene.ba/o-nama/>.

GSF su u oktobru 2019. godine osnovali dr. Denis Mukwege i gđa Nadia Murad, dobitnici Nobelove nagrade za mir 2018. godine. Misija GSF-a je poboljšati pristup reparacijama za preživjele ratnog seksualnog nasilja diljem svijeta, čime se želi popuniti praznina koju su dugo identificirali preživjeli. GSF djeluje kako bi osigurao privremene reparativne mjere u situacijama kada države ili drugi akteri ne mogu ili ne žele ispuniti svoju obavezu. GSF također zagovara da nositelji dužnosti, kao i međunarodna zajednica, razviju programe reparacija, te pruža stručnu i tehničku podršku za usmjeravanje država i civilnog društva u osmišljavanju programa reparacija. GSF-ov pristup usmjeren na preživjele čini temelj rada ove organizacije. www.globalsurvivorsfund.org.

1.3. O autoricama

Adrijana Hanušić Bećirović je viša pravna savjetnica TRIAL International-a, koja već 14 godina radi na istaknutim pravnim pitanjima u BiH, sa fokusom na ljudska prava, tranzicijsku pravdu, prava žena, antidiskriminacijsko i ustavno pravo, te je autorica i urednica brojnih publikacija iz navedenih oblasti. Gospođa Hanušić Bećirović je diplomirala pravo u BiH i magistrirala međunarodno javno pravo u Francuskoj.

Ajna Mahmić je pravna savjetnica TRIAL International-a. Tokom svoje karijere fokusirala se na pitanja iz oblasti ljudskih prava, krivičnog prava, radnog prava, međunarodne trgovačke arbitraže i korporativnog prava. Gospođa Mahmić je diplomirala pravo na Univerzitetu u Zenici gdje je dobila i Nagradu rektora za doprinos naučno-istraživačkom radu.

Amina Hujdur je saradnica za komunikacije u TRIAL International-u, sa iskustvom rada na pitanjima tranzicijske pravde i izgradnje mira. Gospođa Hujdur je

diplomirala komparativnu književnost na Univerzitetu u Sarajevu, a trenutno završava master studije međunarodnih odnosa i diplomatije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.

Lamija Tiro, u vrijeme pisanja ove studije, bila je pravna savjetnica TRIAL International-a, a tokom svoje edukacije i rada fokusirala se na oblasti ljudskih prava i vladavine prava. Gospođa Tiro je diplomirala pravo na Univerzitetu u Sarajevu i magistrirala ljudska prava i demokratiju na Univerzitetu u Sarajevu/Univerzitetu u Bolonji.

2. Metodologija i zahvalnice

Tokom izrade Studije o mogućnostima ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja u BiH vršeno je prikupljanje i analiza podataka, te su korištene kvantitativne i kvalitativne metode kako bi istraživanje bilo sveobuhvatno. Prije svega, tokom istraživanja provedena je analiza postojećih i relevantnih materijala (poput izvještaja i sličnih dokumenata) na temu ratnog seksualnog nasilja i reparacija,⁴ kao i relevantnih domaćih i međunarodnih pravnih standarda. Tokom istraživanja smo se u što je moguće većoj mjeri oslanjali na postojeće izvore informacija o adresiranim pitanjima u BiH sistemskom analizom svih dostupnih podataka i nadogradnjom dodatnim nalazima do kojih se došlo u toku cjelokupnog procesa. Nadalje, kako bi istraživanje bilo inkluzivno i uključilo različita gledišta, značajan doprinos predstavljali su intervjui s akterima koji se u svom svakodnevnom radu dotiču teme ratnog seksualnog nasilja. Pa tako, tokom rada na projektu i prikupljanju informacija o trenutnom položaju preživjelih razgovarali smo s predstavnicima/ama Tužilaštva BiH, Odjeljenja za podršku svjedocima pri Sudu BiH, Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH (MLJPIBiH), Ministarstva rada i socijalne politike FBiH, Udruženja Medica iz Zenice, Udruženja Prijedorčanki "Izvor", Udruženja "Zaboravljena djeca rata", Fondacije Udružene žene, Fondacije "Lara" Bijeljina te neuropsihijatricom i aktivistkinjom za ljudska prava

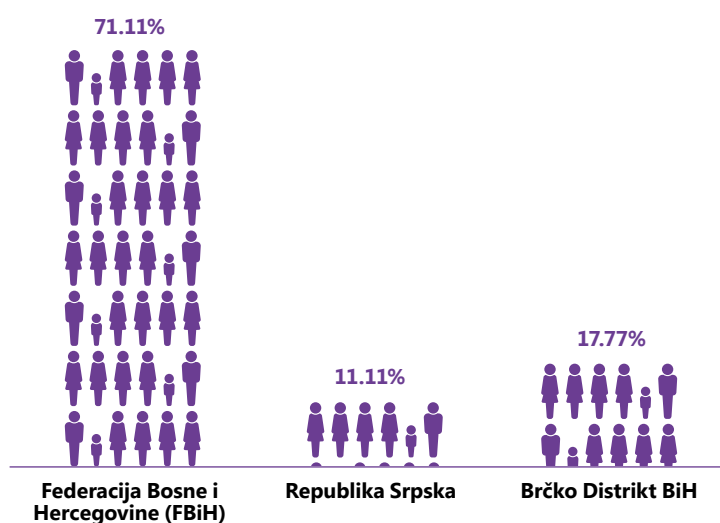
4 Tokom izrade studije oslanjali smo se na nalaze izvještaja, istraživanja, analiza i sličnih dokumenata o temi ratnog seksualnog nasilja koji su uključivali razgovore s preživjelim, a koji su adresirali različite aspekte tranzicijske pravde i reparacija, uključujući identifikaciju preporuka za unapređenje pristupa reparacijama. Dokumente o kojima je riječ izradile su lokalne nevladine organizacije poput Medica Zenica, te međunarodne organizacije Amnesty International, IOM, OSCE, UNHCR, UNFPA, UNDP, UN Women.

usmjerenim na rad sa žrtvama ratnog seksualnog nasilja.⁵

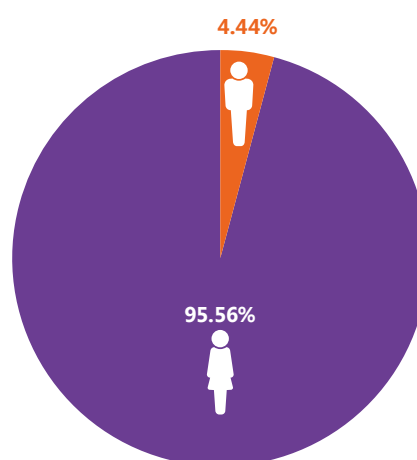
Važan cilj ovog istraživanja bio je uvažavanje percepcije i očekivanja preživjelih ratnog seksualnog nasilja kada je riječ o reparacijama, te su shodno tome organizovane fokus grupe, ali i pojedinačni intervjui s preživjelim sa cijele teritorije BiH. Prilikom realizacije fokus grupa i intervjua učesnici/e su putem kratke edukacije o konceptu reparacija upoznati s vidovima reparacija koji postoje u BiH kako bi im bila pružena mogućnost da prepoznaju i izdvoje one oblike reparacija koji odgovaraju njihovim potrebama. Nadalje, tokom ispitivanja korišten je upitnik koji je pripremio GSF, a koji su za potrebe istraživanja u BiH prilagodili TRIAL International i Vive žene. Upitnik je sadržavao pitanja otvorenog tipa kako bi učesnici/e mogli bez ograničenja artikulirati svoje potrebe i zahtjeve. Također, tokom istraživanja urađena je analiza demografskog profila učesnika, što je dodatno

korišteno za kontekstualizaciju specifičnih potreba preživjelih koje su navođene u ovom izvještaju. U fokus grupama i individualnim intervjuima učestvovalo je **45 preživjelih**. Procentualno izraženo, od učesnika fokus grupa **71,11** posto preživjelih je s prostora Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH), dok je **11,11** posto s prostora Republike Srpske (RS) i **17,77** posto s prostora Brčko distrikta BiH (BDBiH). U pogledu rodne zastupljenosti, **4,44** posto preživjelih su muškarci, dok su preostalih **95,56** posto preživjelih žene.

POSTOTAK PREŽIVJELIH SUDIONIKA

SPOL PREŽIVJELIH UČESNIKA

Brojke odgovaraju uzorku od 45 preživjelih koji su sudjelovali u intervjuima i raspravama u fokus grupama za Reparacijski studij BiH

⁵ U cilju prezentovanja mišljenja relevantnih aktera s prostora cijele BiH intervjue smo obavili s Ahmedom Mešićem (Tužilaštvo BiH), Salihom Đuderija (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH), Almom Taso Deljković (Odjeljenje za podršku svjedocima Suda BiH), Esmom Palić (Ministarstvo rada i socijalne politike FBiH), Sabihom Husić (Medica Zenica), Amrom Delić (specijalistica neuropsihijatrije), Seidom Karabašić (Udruženje Prijedorčanki "Izvor"), Mirom Smajlović (Sud BiH), Ajnom Jusić, Lejla Damon i Jelenom Čajić (Udruženje "Zaboravljena djeca rata"), Goricom Ivić i Nadom Golubović (Fondacija Udružene žene) te Radmilom Žigic (Fondacija "Lara" Bijeljina). Također, dodatne konsultacije obavili smo s psihologinjom Tanjom Tankosić-Girt.

Od ukupnog broja učesnika/ca fokus grupa 13,33 posto preživjelih je bilo maloljetno u vrijeme počinjenja krivičnog djela seksualnog nasilja. Također, pored aktivnosti s preživjelim ratnog seksualnog nasilja, održali smo intervju s troje djece koja su rođena kao posljedica rata, u cilju dokumentovanja njihovih iskustava i potreba. Na osnovu podataka prikupljenih na ovaj način u Studiji su predstavljeni ključni statistički i drugi podaci koji ilustruju percepcije preživjelih vezano za reparacije, a na osnovu analize potreba i očekivanja na koje su preživjele/i ukazali formulisane su i najvažnije preporuke.

Tokom provođenja aktivnosti koje su uključivale rad s preživjelim ratnog seksualnog nasilja veliki fokusstavljen je na poštivanje osjetljivosti traume. Većina osoba angažovanih na istraživanju ima višegodišnje iskustvo rada s preživjelim, a svi uključeni su postupali uz poštivanje načela „Murad koda”, globalni kodeks čiji je cilj siguran, učinkovit i etički pristup preživjelim ratnog seksualnog nasilja, koji su pripremili Institut za međunarodne kaznene istrage (The Institute for International Criminal Investigations), Inicijativa za prevenciju ratnog seksualnog nasilja (The Preventing Sexual Violence in

Conflict Initiative, PSVI) i Nadijina inicijativa (Nadia's Initiative).⁶ Također, radi zaštite identiteta i poštivanja prava na povjerljivost učesnika njihova imena nisu navođena u ovoj studiji.

Fokus grupe i intervjui provođeni su u periodu od aprila do augusta 2021. godine. Globalna pandemija COVID-a 19 donekle je usporila organizaciju i realizaciju, ali nije predstavljala nepremostivu prepreku tokom implementacije ovih aktivnosti imajući u vidu da su se prilikom organizacije događaja strogo poštovale mjere i preporuke za prevenciju širenja virusa nadležnih državnih institucija, kao i Svjetske zdravstvene organizacije (World Health Organization, WHO). Pored toga, dio intervjua održan je u *online* formatu. Međutim, tokom provođenja aktivnosti kao prepreka javila se podzastupljenost muškaraca koji su preživjeli ratno seksualno nasilje, a koji i inače rjeđe prijavljuju i govore o ovim zločinima u odnosu na osobe ženskog spola. Da bismo prevazišli ovaj nedostatak, nastojali smo da sa zainteresovanim muškarcima održimo dodatne individualne intervjue kako bismo im pružili priliku da otvorenije ukažu na svoja iskustva i potrebe, bez pritiska koji se u nekim slučajevima javlja prilikom pričanja o ovoj temi unutar grupa.

Od ukupnog broja učesnika fokus grupa,
13,33% preživjelih je bilo maloljetno u vrijeme
zločina seksualnog nasilja.

6 Murad kod je dostupan na <<https://www.muradcode.com/draft-murad-code>>.

II. UVOD

Ni 26 godina nakon rata BiH nije uspostavila adekvatan sistem reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja. U nedostatku rješenja na nivou države preživjele/i se oslanjaju na postojeći složen sistem socijalne pomoći,⁷ koji zbog neujednačenosti zakonskih akata u FBiH, RS-u i BDBiH u konačnici dovodi do nejednakog tretmana žrtava unutar BiH, zavisno od njihovog mjesta prebivališta.⁸ Dio preživjelih putem sudskih postupaka nastoji ostvariti obeštećenja, no zbog brojnih prepreka riječ je o malom broju žrtava koje svoja prava uspiju ostvariti ovim putem.⁹ Iz tog razloga cilj ove studije je da objedini stavove preživjelih o postupku ostvarivanja reparacija, ukaže na njihova dosadašnja iskustva i potrebe, te analizira postojeći zakonski okvir ukazujući na njegove manjkavosti.

Najveći doprinos ove studije su preporuke koje su prije svega namijenjene donosiocima odluka, koji direktno mogu adresirati probleme koje studija prepoznaje. Istraživanje je također namijenjeno da posluži kao zagovarački alat za preživjele ratnog seksualnog nasilja, udruženja žrtava, organizacije civilnog društva i širu javnost, s ciljem zajedničkog kreiranja neophodnog pritiska u vidu jasno definisanih zahtjeva da preživjelima mora biti omogućen pristup širokoj lepezi njihovih prava.

Studija započinje prikazom konteksta seksualnog nasilja počinjenog u BiH za vrijeme rata (III poglavlje), gdje smo, služeći se prvenstveno analizama presuda, ukazali na obrasce ovog zločina, te prikazali profile preživjelih i počinitelja. U četvrtom (IV) poglavlju ukazali smo na važne percepcije, potrebe i prioritete koje su preživjele/i ratnog seksualnog nasilja istakle/i

tokom fokus grupa i intervjuja, a koje smo doveli u kontekst i s drugim, ranijim istraživanjima. U petom (V) poglavlju pružen je prikaz međunarodnih standarda i potencijalnih međunarodnih mehanizama za zaštitu prava na reparacije te postojećeg domaćeg zakonskog okvira i praksi relevantnih za žrtve seksualnog nasilja i ostvarivanje njihovog prava na reparacije. Šesto (VI) poglavlje s druge strane nudi prikaz trenutnog stanja implementacije ovog prava za preživjele, ukazujući na nedostatke trenutnog domaćeg zakonodavstva i prepreke s kojima se preživjele/i susreću. Sedmo (VII) poglavlje nudi sveobuhvatan pregled značajnih aktera, prilika i inicijativa koje imaju za cilj doprinijeti borbi za ostvarivanje prava na reparacije za preživjele, ali i prepoznaje najveće prijetnje tom cilju. Izvještaj završava najvažnijim preporukama koje su proizašle tokom procesa izrade ove studije (VIII poglavlje) te zaključkom i identifikovanim narednim koracima za daljnje djelovanje (IX poglavlje).

7 Amnesty International, 'Trebamo podršku, a ne sažaljenje – Posljednja šansa za pravdu za bosanskohercegovačke žrtve ratnog silovanja' (2017) 10.

8 Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH, 'Alternativni izvještaj o aplikaciji Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji za 2019. – 2020. godinu: politički kriteriji' (2021) 48.

9 Ibid 49.

III. RATNO SEKSUALNO NASILJE

3. Kontekst

Razumijevanje historijskog konteksta rata u BiH nužan je prvi korak za adekvatno predstavljanje srazmjera i posljedica zločina ratnog seksualnog nasilja koji su na ovoj teritoriji počinjeni za vrijeme rata od 1992. do 1995. godine, a kojem je prethodio raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavija (Jugoslavija). Kao jedna od najvećih država na Balkanu, Jugoslavija se sastojala od šest republika (Slovenije, Srbije, Hrvatske, BiH, Crne Gore i Makedonije) te dviju autonomnih pokrajina u okviru Republike Srbije (Kosovo i Vojvodina).¹⁰

Kraj 1980-ih i početak 1990-ih obilježio je period političke i ekonomske krize u Jugoslaviji. Dok je s jedne strane državna vlast slabila, nacionalizam je jačao, čega je jasan pokazatelj uspon brojnih političkih stranaka koje su zagovarale potpunu nezavisnost republika.¹¹ Godine 1991. Jugoslavija ulazi u najveću krizu u svojoj historiji.¹² Nakon što su tadašnje republike Hrvatska, Slovenija i Makedonija proglasile nezavisnost tokom druge polovine 1991. godine, u februaru 1992. godine u BiH je održan referendum na kojem je više od 60 posto stanovništva glasalo za nezavisnost (srpska populacija u BiH je

većinski bojkotovala referendum).¹³ U tom periodu nacionalnu strukturu BiH činilo je oko 43 posto Muslimana, 33 posto Srba i 17 posto Hrvata te oko sedam posto drugih nacionalnosti¹⁴ koji su dijelili zajedničku vlast. Međutim, politička previranja koja su uslijedila nakon proglašenja nezavisnosti BiH u martu 1992. godine ubrzo su prerasla u rat, a civili svih nacionalnosti postali su žrtvama užasnih zločina.¹⁵ Opšti okvirni sporazum za mir u BiH, poznatiji kao Dejtonski mirovni sporazum, zaustavio je rat, no ratni zločini, razaranja i veliki broj žrtava ostavili su neizmjerne posljedice na stanovništvo BiH. U periodu od 1992. do 1995. godine ubijeno je više od 100.000 ljudi, od kojih su otprilike 65 posto žrtava činili Muslimani, 22 posto Srbi, devet posto Hrvati i oko pet posto Ostali.¹⁶ Ukupno 92 posto ubijenih žrtava bili su muškarci, a osam posto žene.¹⁷ Više od dva miliona osoba, što je bilo više od polovine predratnog stanovništva, bilo je primorano napustiti svoje domove.¹⁸ Preko 30.000 osoba prijavljeno je kao nestali, kao posljedica rata u BiH¹⁹, a traga se za još preko 7.000 nestalih.²⁰ Posebno zloglasni logori nalazili su se u Omarskoj²¹, Trnopolju²², Čelebićima²³ i na drugim mjestima.²⁴ Procjenjuje se da je oko 20.000 žrtava silovano i seksualno zlostavljano tokom rata.²⁵ Genocid počinjen nad skoro 8.000 muškaraca

10 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Prvo izdanje, Školska knjiga Zagreb, 1985) 40-91.

11 Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 'Sukobi' <<https://www.icty.org/bcs/o-mksj/sta-je-bivsa-jugoslavija/sukobi>> Pristupljeno 6. augusta 2021.

12 Toni Milanović, 'Kriza 1980-ih u Jugoslaviji i međunarodni pogledi' (2011) 4(4). Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru 85-91.

13 Admir Mulaosmanović, 'Ka putu ka nezavisnosti. Referendum u Bosni i Hercegovini' (2012) 10. Historijska traganja 223-225.

14 Federalni zavod za statistiku, 'Popis stanovništva 1991. godine' <<http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>> Pristupljeno 6. augusta 2021.

15 Damir Banović, Saša Gavrić i Mariña Barreiro Marino, *The Political System of Bosnia and Herzegovina Institutions – Actors – Processes*. (Springer, 2020) 1-8.

16 Jan Zwierchowski i Ewa Tabeau, 'Rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995: Prebrojavanje žrtava čiji je rezultat manji od realnog putem procjene višestrukih sistema na osnovu popisa stanovništva' (Referat za konferenciju "International Research Workshop on The Global Costs of Conflict" 2010) 17-20.

17 Ibid 20.

18 SeConS i UNFPA, 'Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini' (2019) 62.

19 Međunarodna komisija za nestale osobe, *Bosna i Hercegovina Osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990-ih*: pregled stanja (International Commission on Missing Persons 2014) 11.

20 Kemal Zorlak, 'Međunarodni dan nestalih: U Bosni i Hercegovini se još traga za 7.547 osoba' (Anadolu Agency, 28. augusta 2020) <<https://www.aa.com.tr/ba/balkan/me%C4%91unardni-dan-nestalih-u-bosni-i-hercegovini-se-jo%C5%A1-traga-za-7547-osoba/1956272>> Accessed 6 August 2021.

21 *Tužilac protiv Milomira Stakića* (Presuda) IT-97-24-A (2006).

22 Ibid.

23 *Tužilac protiv Zdravka Mucića, Hazima Delića, Esada Landže i Zejnula Delalića* (Presuda) IT-96-21-A (2001).

24 Serge Brammertz i Michelle Jarvis, *Procesuiranje zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)* (Oxford University Press 2017) 191-206.

25 Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, 'Rezolucija 1670 o seksualnom nasilju nad ženama u oružanom sukobu' (Usvojena 29. maja 2009).

i dječaka bosanskih Muslimana u Srebrenici, koju su Ujedinjene nacije proglasile zaštićenom zonom, predstavlja jedan od najmračnijih trenutaka historije čovječanstva.²⁶

ČINJENICE I BROJKE

Oko 20.000 žena i muškaraca silovano je ili seksualno zlostavljano tijekom rata u BiH 1992-1995.

Seksualno nasilje počinjeno na cijelom području BiH, a najviše slučajeva odnosi se na područja Višegrada, Foče, Rogatice, Prijedora, Zvornika, Vlasenice, Mostara, Konjica, Bijeljine i Brčkog.

BiH još uvijek u velikoj mjeri osjeća posljedice rata koji je trajao na ovom području od 1992. do 1995. godine. Mnoga kompleksna pitanja poput privođenja počinitelja pravdi i ostvarivanja prava preživjelih i njihovih porodica, što čini i predmet analize ovog istraživanja, još uvijek su ostala neriješena ili u nedovoljnoj mjeri realizovana. Mehanizmi tranzicijske pravde u BiH su manjkavi i sprečavaju mnoge preživjele ratnih zločina da ostvare njima zagarantovana prava. Dejtonski mirovni sporazum okončao je rat, ali je ujedno ostavio BiH s jednim od najkompleksnijih sistema podjele vlasti u svijetu. Kompleksna i decentralizovana organizacija vlasti direktno se odražava na kvalitet političkog vodstva i upravljanja u BiH. Kao posljedica toga građani se prilikom uživanja socijalnih i ekonomskih, kao i drugih ljudskih prava, nalaze u nejednakom položaju, zavisno od toga u kojem dijelu teritorije države žive. Nedostatak političkog konsenzusa o osnovnim

pitanjima, zajedno s manjkavostima kvaliteta politika upravljanja, dovodi do neusklađenog zakonodavstva i dostupnosti usluga koje pružaju FBiH, RS i BDBiH, a time i do nejednakog tretiranja preživjelih. Opisani sistemski nedostaci posebno štetno utiču na ranjive kategorije stanovništva, kao što su žrtve ratnog seksualnog nasilja, koje u velikoj mjeri zavise od podrške koju pruža država.²⁷ Iako su se desili određeni pozitivni pomaci u procesuiranju počinitelja zločina i ostvarivanju prava na reparacije za preživjele ratnog seksualnog nasilja, napredak je i dalje spor, a pravda ni nakon 26 godina od okončanja rata nije zadovoljena, što stvara rizik da žrtve, od kojih su brojne trenutno starije životne dobi, ne dožive zadovoljenje pravde.²⁸

4. Priroda i opseg ratnog seksualnog nasilja

4.1. Razmjer, opseg, forme i obrasci zločina

Činjenice koje su dokazane presudama međunarodnih i domaćih sudova, na osnovu brojnih dokumenata i svjedočenja, govore bolnu istinu o ratnom seksualnom nasilju u BiH, te će ujedno biti korištene kao osnovna polaznica za prikaz karakteristika ovih zločina počinjenih za vrijeme rata 1990-ih. Seksualno nasilje prepoznato je kao široko rasprostranjeni zločin u BiH, koje je djelimično bilo korišteno i kao oružje u ratu.²⁹ Nasilje je bilo usmjereno kako prema ženama tako i prema muškarcima.³⁰ Za ove zločine bile su odgovorne sve zaraćene strane u ratu, prevashodno pripadnici vojski.³¹ Radilo se o sistematskom i institucionaliziranom seksualnom nasilju, koje je kao takvo potvrđeno i u presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ).³² Kako pokazuje analiza presuda MKSJ-a, ratno seksualno

26 Radislav Krstić je prva osoba koju je MKSJ osudio za genocid. *Tužilac protiv Radislava Krstića* (presuda) IT-98-33-T (2001) para 599.

27 Amnesty International, 'Trebamo podršku, a ne sažaljenje - Posljednja šansa za pravdu za bosanskohercegovačke žrtve ratnog silovanja' (2017) 16-17.

28 Ibid 22.

29 Komisija za ljudska prava Ujedinjenih nacija, 'Izveštaj specijalnog izvijestitelja Tadeusza Mazowieckog o stanju ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije' (1993) E/CN.4/1993/50 66.

30 Maja Šoštarić, 'Život u sjeni: Žrtve rata i rodno osjetljiva istina, pravda, reparacije i garancije neponavljanja u Bosni i Hercegovini' (*Impunity watch* 2012) 18.

31 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 333.

32 Ibid 320-321.

Geografski, teško je odrediti lokalitet na kojem je ovaj zločin bio najviše rasprostranjen, ali se u brojnim prethodnim izvještajima te u sudskoj praksi često spominju područja u i oko Višegrada, Foče, Rogatice, Prijedora, Zvornika, Vlasenice, Mostara, Konjica, Bijeljine, Brčkog, te brojne druge lokacije.

nasilje nije bilo samo slučajni aspekt sukoba, seksualno nasilje zapravo je bilo njegov integralni dio.³³ Pored toga, presude Suda Bosne i Hercegovine (SBiH) i MKSJ-a često ukazuju na to da je motiv seksualnog nasilja počinjenog u BiH bio etnička netrpeljivost.³⁴

„Seksualno nasilje slijedilo je etničke granice i vršeno je da bi se terorizirali, kaznili, osramotili i ponizili pripadnici druge etničke grupe. Seksualno nasilje bilo je posebno duboko prožeto procesom etničkog čišćenja u okviru nasilnog preuzimanja vlasti u naseljenim mjestima, kao i u zatočeničkim objektima, te je korišteno da se civilnom stanovništvu utjera strah u kosti; nakon takvih kampanja nasilnih zločina civili su često bježali napuštajući svoje domove.“³⁵

Kao što je i ranije navedeno, iako je nepoznat tačan podatak o broju osoba koje su silovane i seksualno zlostavljane za vrijeme rata, procjenjuje se da je riječ o oko 20.000 žena i muškaraca.³⁶ Ovakve statističke podatke nemoguće je utvrditi s preciznošću uzimajući u obzir da društvena stigma, koja se često veže uz ove zločine, odvraća brojne preživjele od toga da govore o pretrpljenim brutalnim zločinima i preživljenim traumama. Dodatno, državna vlast nije preuzela odgovornost da po okončanju rata provede sveobuhvatno istraživanje o broju žena i muškaraca koji su preživjeli seksualno nasilje.³⁷ Geografski, teško je odrediti lokalitet na kojem je ovaj zločin bio najviše rasprostranjen, ali se u brojnim prethodnim izvještajima te u sudskoj praksi često spominju područja u i oko Višegrada³⁸, Foče³⁹,

33 Ibid 321.

34 Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Mission to Bosnia and Herzegovina, 'Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi, Analiza krivičnih postupaka pred Sudom Bosne i Hercegovine u periodu od 2005. do 2013. godine' (2014) 10; Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 326-327.

35 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 320.

36 Vidi, na primjer, Vijeće Evrope 'Izveštaj komesara za ljudska prava Vijeća Evrope g. Thomasa Hammarberga' [Report by Thomas Hammarberg Commissioner for Human Rights of the Council of Europe] (29. mart 2011) CommDH (2011) 11 30.

37 Procjena koju su objavile vlasti u BiH navodi broj od 50.000 žrtava seksualnog nasilja, međutim tačnost ove procjene nikada nije potvrđena – navodi se u izvještaju Amnesty Internationala 'Čija pravda? Žene Bosne i Hercegovine još čekaju' (2009) 7.

38 Tužilac protiv Mitra Vasiljevića (Presuda) IT-98-32-A (2004); Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića (Presuda) IT-98-32/1-A (2012); Tužilac protiv Biljane Plavšić (Presuda) IT-00-39&40/1-S (2003); Tužilac protiv Momčila Krajišnika (Presuda) IT-00-39-A (2009).

39 Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca i dr (Presuda) IT-96-23 & IT-96-23/1-A (2002); Tužilac protiv Dragana Zelenovića (Presuda) IT-96-23/2-A (2007); Biljana Plavšić (fusnota 37); Momčilo Krajišnik (fusnota 37); Tužilac protiv Radovana Karadžića (Presuda) MICT-13-55-A (2019); Tužilac protiv Ratka Mladića (Presuda) IT-09-92-T (2017).

Rogatice⁴⁰, Prijedora⁴¹, Zvornika⁴², Vlasenice⁴³, Mostara⁴⁴, Konjica⁴⁵, Bijeljine⁴⁶, Brčkog⁴⁷, te brojne druge lokacije.⁴⁸

Analiza presuda i sudski utvrđenih činjenica MKSJ-a prepoznaje dvije vrste situacija, tj. okolnosti u kojima je vršeno ratno seksualno nasilje. S jedne strane, seksualno nasilje je vršeno tokom nasilnog preuzimanja vlasti i nasilnog premještanja civila, tačnije nakon napada vojnih snaga, gdje bi vojnici upadali u kuće pripadnika ciljane etničke grupe.⁴⁹ Međutim, najveći dio seksualnog nasilja, kako pokazuje dokumentacija MKSJ-a, desio se u zatvorskom okruženju.⁵⁰

Preživjele/i su svjedočile/i o najokrutnijim primjerima seksualnog nasilja nad ženama i muškarcima te porobljavanju i zatočavanju u prisilne bordele⁵¹, silovanju tokom ispitivanja⁵², spolnom sakaćenju,⁵³ i drugim traumatičnim incidentima. Veliki broj preživjelih ovakva iskustva nije doživio samo jednom, već su kontinuirano bili izloženi nasilju tokom zatočeništva.⁵⁴ Posebno kada je riječ o muškarcima preživjelim ratnog seksualnog nasilja, analizom presuda uviđa se obrazac zločina prema kojem je nasilje vršeno u zatvorskom okruženju pred drugim zatvorenicima, a često je vršeno pred pripadnicima zajednice i/ili porodice same žrtve, kao oblik kažnjavanja, ponižavanja i demoralizacije.⁵⁵

40 Momčilo Krajišnik (fusnota 37); Biljana Plavšić (fusnota 37); Radovan Karadžić (fusnota 38); Ratko Mladić (fusnota 38).

41 Milomir Stakić (fusnota 21); Biljana Plavšić (fusnota 37); Tužilac protiv Duška Sikirica i dr (Presuda) IT-95-8-S (2001); Tužilac protiv Predraga Banovića (Presuda) IT-02-65/1-S (2003); Tužilac protiv Duška Tadića (Presuda) IT-94-1-A (1999); Radovan Karadžić (fusnota 38); Ratko Mladić (fusnota 38).

42 Momčilo Krajišnik (fusnota 37); Biljana Plavšić (fusnota 37); Tužilac protiv Vojislava Šešelja (Presuda) IT-03-67-T (2016); Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića (Presuda) IT-03-69-A (2015); Radovan Karadžić (fusnota 38).

43 Biljana Plavšić (fusnota 37); Tužilac protiv Dragana Nikolića (Presuda) IT-94-2-A (2005); Ratko Mladić (fusnota 38); Tužilac protiv Radovana Karadžića (Presuda) IT-95-5/18-AR98bis.1 (2013).

44 Tužilac protiv Jadranka Prlića i dr (Presuda) IT-04-74 (2017); Tužilac protiv Ivice Rajića (Presuda) IT-95-12-S (2006); Tužilac protiv Mladena Naletilića i Vinka Martinovića (Presuda) IT-98-34-A (2006).

45 Tužilac protiv Zejnula Delalića i dr (Presuda) IT-96-21-T (1998).

46 Momčilo Krajišnik (fusnota 39); Biljana Plavšić (fusnota 37); Ratko Mladić (fusnota 38); Jovica Stanišić i Franko Simatović (fusnota 41); Radovan Karadžić (fusnota 42).

47 Momčilo Krajišnik (fusnota 37); Tužilac protiv Ranka Češića (Presuda) IT-95-10/1-S (2004); Radovan Karadžić (fusnota 42).

48 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 412-453.

49 Ibid 322-324.

50 Ibid 324.

51 Dragoljub Kunarac i dr (fusnota 38).

52 Tužilac protiv Ante Furundžije (Presuda) IT-95-17/1-A (2000).

53 Duško Tadić (fusnota 40).

54 Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda (VSUN), Završni izvještaj Ekspertne komisije osnovan u skladu s Rezolucijom 780 Vijeća sigurnosti UN-a (1994) S/1994/674 59.

55 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 332.

©TRIAL International

Muškarci su, između ostalog, bili podvrgavani kastraciji i prisilnim seksualnim radnjama (u nekim slučajevima zabilježen je i incest) pred članovima njihove zajednice.⁵⁶ Imajući u vidu način na koji je zločin silovanja i seksualnog nasilja bio provođen tokom rata, jasno se mogu prepoznati njegove strateške svrhe.⁵⁷ Istraživanjima specijalnog izvijestitelja UN-a Tadeusza Mazowieckog i UN-ove Komisije eksperata utvrđeno je da je rasprostranjena i sistemska priroda seksualnog nasilja počinjenog u BiH u pojedinim mjestima imala stratešku vojnu namjenu, odnosno da nasilno raseli određene etničke grupe stanovništva.

Prema riječima Tadeusza Mazowieckog, cilj je bio „poniziti, osramotiti, degradirati i zastrašiti cijelu etničku grupu”.⁵⁸

Tokom rata zabilježeni su slučajevi gdje bi se žrtva prisilila na trudnoću (ponavljanjem silovanja dok žena ne zatrudni), nakon čega bi bila prisiljena na rađanje djeteta/djece počinitelja.⁵⁹ Prisilna trudnoća predstavlja dodatni vid psihološkog mučenja žrtava imajući u vidu da trudnoća (bilo prekinuta ili ne) može imati dugoročne posljedice po preživjelu i njenu poziciju unutar zajednice.⁶⁰ S druge strane, zločin seksualnog nasilja činio se i iz oportunističkih razloga.⁶¹ Silovanja su vršena u logorima, kućama, ponekad domovima samih preživjelih, školama, sportskim salama, domovima kulture, ambulantomama, radnim halama, rekreativnim objektima, zdravstvenim institucijama.⁶² Hotel Vilina vlas u Višegradu i Karamanova kuća u Foči su među najozloglašnijim objektima u kojima se masovno vršio zločin ratnog seksualnog nasilja.

56 VSUN, Završni izvještaj Ekspertne komisije osnovan u skladu s Rezolucijom 780 Vijeća sigurnosti UN-a (1994) S/1994/674 59.

57 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 24.

58 UNHRC, 'Izvještaj specijalnog izvijestitelja Tadeusza Mazowieckog o stanju ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije' (1993) E/CN.4/1993/50 para 85.

59 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 24.

60 Rhonda Copleon, 'Surfacing Gender: Re-Engraving Crimes Against Women In Humanitarian Law' (1994) 5 *The Hastings Women's Law Journal* 261.

Pristupljeno 16. septembra 2021. < <https://repository.uchastings.edu/hwlj/vol5/iss2/4/> >

61 Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca i dr (Presuda) IT-96-23-T& IT-96-23/1-T (2001) para 762.

62 Dijana Kapetanović, 'Razumijevanje ratne traume silovanja kod žena iz fenomenološke perspektive' (2019) 12; Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 26) 325.

Uloga roda (društvenog konstrukta spola kojim se određuju društvene uloge muškaraca i žena) u okviru ratnih zločina počinjenih u BiH važan je faktor za razumijevanje vrste povreda koju je doživjela svaka žrtva. Naime, kako pokazuje analiza predmeta MKSJ-a, upravo zbog rodnog faktora muškarci su u vrijeme sukoba češće bili žrtve ubistava ili prisilnog zatvaranja, dok je za žene u većoj mjeri bilo primjenjivano raseljavanje.⁶³ Primjera radi, za vrijeme genocida koji je počinjen u Srebrenici 1995. godine dječaci i muškarci bosanski Muslimani bili su zarobljeni i hiljade njih je ubijeno za svega nekoliko dana, dok su žene, djeca i starije osobe bili prisilno prebačeni/protjerani na teritoriju pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine (ABiH).⁶⁴

Posebno kada je riječ o ratnom seksualnom nasilju, ono je djelimično predstavljalo nastavak već postojeće patrijarhalne opresije koja se u još većoj mjeri ispoljavala tokom konflikta.⁶⁵ Imajući u vidu ranije opisane razlike u načinu na koji su muškarci i žene bili podvrgavani ovom vidu nasilja, uočljivi su i različiti, često rodno utemeljeni ciljevi.⁶⁶ Dok je s jedne strane silovanje nad ženama vršeno kao vid uništavanja „časti“ i „čednosti“,⁶⁷ cilj silovanja muškaraca bio je uništenje njihove „muškosti“ i sramoćenje.⁶⁸ Nažalost, ovi rodno utemeljeni, diskriminatorni stereotipi i mitovi o žrtvama silovanja prožimaju bh. društvo i danas.

4.2. Profil žrtava

Preživjele/i ratnog seksualnog nasilja dolaze s čitave teritorije BiH, podrazumijevaju žene i muškarce i sve etničke grupe. Međutim, većina žrtava su bile

žene, ponajviše muslimanske žene, i to različitih starosnih dobi (od dječije do staračke dobi), s tim da je najveći broj žena bio u reproduktivnoj dobi.⁶⁹ Zločin ratnog seksualnog nasilja dokumentovan je širom teritorije BiH, kao što je ranije navođeno, od pojedinačnih slučajeva silovanja ili seksualnog zlostavljanja do organizovanog sistema zlostavljanja u objektima poput zatvora ili koncentracionih logora. Kada je riječ o potonjem, naprimjer u hotelu Vilina vlas (Višegrad) silovano je oko 200 žena⁷⁰ dok se u području u i oko Foče procjenjuje da je silovano nekoliko stotina žrtava.⁷¹

Zločin silovanja i seksualnog zlostavljanja nerijetko se povezuje i sa zločinima progona. Ranije isticana činjenica da je seksualno nasilje počinjeno u BiH duboko prožimalo proces etničkog čišćenja, te da su civili često bježali i prisilno napuštali svoje domove kao posljedica toga, evidentna je u brojnim primjerima raseljavanja unutar zemlje (najčešće na teritoriju koja će kasnije pripasti drugom entitetu), ali i u inostranstvu.⁷²

4.3. Profil počinitelja

Zaključno sa 2016. godinom, tokom suđenja MKSJ-a 32 osobe osuđene su za izravno činenje zločina ratnog seksualnog nasilja, dok su četiri osobe dodatno osuđene zbog toga što nisu spriječile krivično djelo i kaznile direktne počinitelje.⁷³ Istovremeno, u periodu od 2004. do 2016. godine u postupcima pred bh. sudovima 123 počinitelja osuđena su za zločin ratnog seksualnog nasilja (u velikom broju predmeta optužba za seksualno nasilje bila je jedna od više različitih optužbi).⁷⁴

63 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 26) 11.

64 *Tužila protiv Zdravka Tolimira* (presuda) IT-05-88/2-T para 304.

65 Medica Zenica i Medica mondiale, *Još uvijek smo živi: istraživanje o dugoročnim posljedicama ratnog silovanja i strategijama suočavanja preživjelih u Bosni i Hercegovini* (Zenica 2014) 25.

66 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 12.

67 Kyle Delbyck, 'Mitovi o silovanju na suđenjima za ratno seksualno nasilje – Prebacivanje tereta sa preživjelih na počinitelje' (TRIAL International 2017) 84.

68 Ibid 93.

69 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 25.

70 Ibid 325.

71 Aldijana Hadžić, 'U Foči obilježen Međunarodni dan borbe protiv seksualnog nasilja u ratu' (Agencija Anadoluja, 19. juna 2019) <<https://www.aa.com.tr/ba/balkan/u-fo-c4%8Di-obilje%C5%BEn-me%C4%91unarodni-dan-borbe-protiv-seksualnog-nasilja-u-ratu/1510199>> Pristupljeno 14. septembra 2021.

72 Naprimjer, MKSJ je ustvrdio da su pripadnici Hrvatskog vijeća obrane vršili seksualno nasilje (zajedno s drugim zločinima ekstremnog nasilja i krađe) kako bi protjerali Muslimane iz zapadnog u istočni Mostar (vidjeti presudu *Tužila protiv Jadranka Prlića i dr* (Prvostepena presuda) ICTY-04-74-T (2013) tom 3 para 853) Također, MKSJ je ustvrdio da je silovanje i seksualno nasilje (uz zločine ubistva, mučenja i fizičkog nasilja) bilo dio kampanje progona, tj. uklanjanja nesrpskog stanovništva s područja opštine Prijedor tokom 1992. godine (vidjeti presudu *Tužila protiv Milomira Stakića* (Prvostepena presuda) IT-97-24-T (2003) para 818).

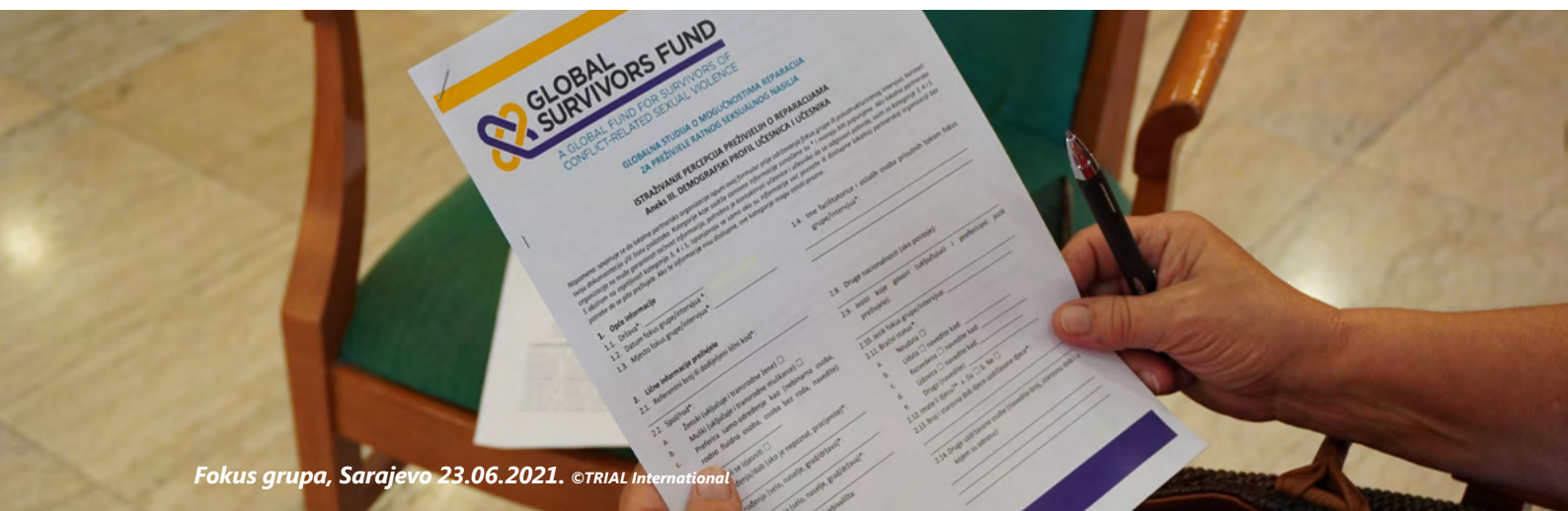
73 MKSJ, 'Seksualno nasilje u brojkama' <<https://www.icty.org/en/features/crimes-sexual-violence/in-numbers>> Pristupljeno 8. oktobra 2021.

74 OSCE Mission to BiH, 'Postizanje pravde za žrtve seksualnog nasilja u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: napredak ostvaren pred sudovima u BiH od 2014. do 2016. godine' (2017) 11.

Među počiniteljima ratnog zločina seksualnog nasilja u najvećem broju su se nalazili pripadnici policijskih i vojnih snaga⁷⁵ koje su učestvovala u preuzimanju vlasti i u kasnijoj kontroli naselja, zatim paravojne snage te stražari i komandanti logora i zatvorskih objekata – dakle svi oni koji su imali i najlakši pristup žrtvama.⁷⁶ Pored ove vrste počinitelja, sudska praksa pokazuje da su pripadnici vojske ili policije dozvoljavali i ljudima izvana da ulaze u sela ili u zatvorske objekte kako bi im omogućili pristup žrtvama.⁷⁷ Kroz praksu MKSJ-a dodatno je utvrđena odgovornost i kod onih višerangiranih nosilaca dužnosti – vojnih i političkih rukovodilaca – koji nisu bili direktni izvršioци. Primjer politički visokorangirane optužene osobe koja je proglašena krivom za zločine među kojima je seksualno nasilje jeste Biljana Plavšić, potpredsjednica samoproglashene RS.⁷⁸ Dodatno, za zločine seksualnog nasilja osuđeni su i Radovan Karadžić, prvi predsjednik RS-a, te Ratko Mladić, general Vojske

Republike Srpske (VRS).⁷⁹ Posmatrajući odnos nadređenih i podređenih, zločin ratnog seksualnog nasilja vršili su i jedni i drugi. Nadređeni su i u onim slučajevima kada nisu bili direktni izvršioци uglavnom bili upoznati sa zločinom, a nekada vodili i evidenciju o žrtvama seksualnog nasilja.⁸⁰ Naprimjer, u predmetu „Delalić i dr.“ zamjenik komandanta logora i stražar u logoru, kao pripadnici ABiH, proglašeni su krivim za direktno učešće u seksualnom zlostavljanju zatvorenika, dok je komandant logora proglašen krivim kao njihov nadređeni.⁸¹

Stevan Todorović je kao načelnik policije u Bosanskom Šamcu priznao da je kriv za cijeli niz djela, uključujući i direktno učešće u seksualnom nasilju nad zatvorenicama/ima u tom gradu.⁸² Vojni rukovodioci činili su zločine i proglašavani krivim za počinjenje zločina seksualnog nasilja i na osnovu komandne odgovornosti,⁸³ ili kao učesnici udruženog zločinačkog poduhvata.⁸⁴

Fokus grupa, Sarajevo 23.06.2021. ©TRIAL International

75 Radi se o vojnim snagama Vojske Republike Srpske, Armije BiH i Hrvatskog vijeća obrane.

76 Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 333-336.

77 *Tužilac protiv Momčila Krajišnika* (Presuda) IT-00-39-T (2006) para 600, 606; *Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina* (Presuda) IT-08-91-T (2013) tom 1, para 1535 i 1547; *Tužilac protiv Jadranka Prlića i dr* (Presuda) IT-04-74-T (2013) tom 2, para 270, 272.

78 *Biljana Plavšić* (fusnota 37) para 27, 29, 34 i 120.

79 *Radovan Karadžić* (fusnota 42); *Ratko Mladić* (fusnota 38) para 675, 686 i 713.

80 Ratko Mladić imao je lična saznanja o pojedinim žrtvama seksualnog nasilja, što se može zaključiti iz bilješke u njegovom privatnom dnevniku, gdje opisuje svoj sastanak sa Slobodanom Miloševićem. U toj bilješci imenuje dvije žene koje su prema iskazima svjedoka držane u Foči kao seksualne roblje. *Tužilac protiv Ratka Mladića* (presuda) ICTY-09-92 (2017) 13.

81 *Tužilac protiv Željke Delalića i dr* (fusnota 44) para 769, 772 i 778.

82 *Tužilac protiv Stevana Todorovića* (presuda) IT-95-9/1-S (2001) para 37, 38, 39 i 40.

83 *Željko Mejakić i dr* (prvostepena presuda) X-KR-06/200 (Sud BiH 2008) 5, 206-212.

84 Ibid 9-10, 222, 224-225.

IV. PERCEPCIJE, POTREBE, PRIORITETI I RIZICI PREŽIVJELIH

Traumatske posljedice ratnog seksualnog nasilja su dugoročne, a u pojedinim slučajevima i doživotne. Uspostavljanje funkcionalnog i kvalitetnog života nakon tako teških oblika traume pitanje je individualnih ličnih kapaciteta preživjelih, ali i uslovljeno postojanjem lanca podrške okoline i sistema zaštite države i društva.⁸⁵ Ovaj dio studije bavi se percepcijom preživjelih ratnog seksualnog nasilja o uticaju doživljene traume na njih same, njihovu porodicu i zajednicu; predstavlja njihova trenutna očekivanja, prioritete i potrebe u cilju uspostavljanja funkcionalnog života; procjenjuje njihovo poznavanje sistema podrške i zaštite; te nudi pregled njihovog shvatanja pojma reparacija, što podrazumijeva i različite vrste i modele reparacija. U skladu s opštim metodološkim ciljem našeg istraživanja nastojali smo da se u što je moguće većoj mjeri oslanjamo na postojeće izvore informacija putem sistemske analize svih dostupnih podataka i nadogradnje dodatnim nalazima do kojih se došlo u fokus grupama. Bitno je naglasiti da ne postoji mnogo studija i istraživačkih projekata koji se bave specifičnostima posljedica ratnog silovanja u BiH. U ovo istraživanje inkorporirali smo pojedine nalaze, koji se uglavnom tiču psiholoških posljedica ratnog silovanja, iz temeljitog istraživanja koje su provele nevladine organizacije Medica mondiale i Medica Zenica pod nazivom „Još uvijek smo žive! istraživanje o dugoročnim posljedicama ratnog silovanja i strategijama suočavanja preživjelih u Bosni i Hercegovini”⁸⁶ objavljenog 2014. godine, te vršili njihovu usporedbu s pojedinim zaključcima iz fokus grupa koje smo organizovali.

Na ovaj način željeli smo osigurati sveobuhvatnu analizu posljedica ratnog silovanja po žrtve u BiH i na jednom mjestu prikazati relevantne podatke o posljedicama uočenim u ranijim istraživanjima te nove zaključke uočene ovim istraživanjem koje se fokusiralo na reparacije. Pored percepcije preživjelih

u koju smo dobili uvid putem individualnih razgovora i razgovora u fokus grupama od velikog značaja za ovo istraživanje su bili i intervjui s relevantnim akterima koji rade sa žrtvama ili rade u institucijama koje imaju direktni uticaj na ostvarenje pojedinih reparativnih prava žrtava.

5. Uticaj ratnog seksualnog nasilja na žrtve, porodice i zajednice

Seksualno nasilje u ratu, kao specifičan vid traume, uzrokuje brojne psihičke i fizičke posljedice po zdravlje preživjelih. Ratno silovanje ne treba posmatrati isključivo kao traumu pojedinca. Ono utiče takođe na porodice preživjelih i zajednice, te može imati posljedice koje se prenose generacijama.

Shodno tome, treba uzimati posebno u obzir da se ono “odvija u određenom historijskom i regionalnom kontekstu, gdje ljudi imaju patrijarhalne vrijednosti o seksualnosti i nevinosti, i gdje oni vjeruju u neke mitove o silovanju koji zapravo čine ratno silovanje snažnom strategijom ratovanja”,⁸⁷ što proizvodi posljedice po cjelokupnu zajednicu i društvo. Kako reaguju preživjele/i na snažna traumatska iskustva, kakvo je ratno seksualno nasilje, ne smije biti isključivo individualizirano, već je reakcije potrebno posmatrati kroz kompleksnost odnosa i reakcija koje ova vrsta trauma izaziva i kod porodice, zajednica u kojima žive, kao i šireg društva u kojem se desio zločin.⁸⁸ Imajući u vidu da je priroda traume neindividualna, važno je ukazati na pojavu transgeneracijske traume gdje potomci preživjelih osjećaju posljedice zločina kojem je roditelj bio podvrgnut.⁸⁹

85 Kyle Delbyck, ‘Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: Perspektive sa terena’ (TRIAL International 2016) 4.

86 Medica Zenica i Medica mondiale, ‘Još uvijek smo žive! istraživanje o dugoročnim posljedicama ratnog silovanja i strategijama suočavanja preživjelih u Bosni i Hercegovini’ (2014).

87 Ibid 20.

88 Ibid 20.

89 Prijenos traume na naredne generacije se prepoznaje kao sistemski uticaj ratnog silovanja i njegovih posljedica na generaciju djece preživjelih kroz epigenetsko dejstvo (biološki i endokrinološki procesi), kao i kroz društvene interakcije (posljedice na ponašanje pa time i roditeljske sposobnosti preživjelih). Vidi Ibid 36-37.

promjena agresija misli osobnost poteškoće borba raspoloženje poremećaj posttraumatski fobičan koncentrirajući se samoubilački anksioznost uskraćivanje sna paranoja stres

Raznovrsne posljedice koje ostavlja ovaj vid traume su u uzročno-posljedičnoj vezi, pa ćemo u nastavku obraditi i fizičke i psihičke posljedice ratnog seksualnog nasilja i njihov uticaj na zdravstvenu situaciju preživjelih, a shodno tome i na njihovu ekonomsku stabilnost i socijalni život, kao i uticaj seksualnog nasilja na njihovu porodicu i kompletnu zajednicu.

5.1. Fizičke i psihološke posljedice seksualnog nasilja u ratu

Fizičke i psihološke posljedice ratnog silovanja su usko povezane. Psihološke posljedice mogu uzrokovati dalje fizičke probleme, dok fizički problemi mogu pogoršati psihološke posljedice obzirom na to da "(...) mogu funkcionirati kao stalni podsjetnik na iskustvo i na taj način pojačavati osjećaj razaranja".⁹⁰

Iako u okviru fokus grupa koje su rađene ispitanice/i nisu govorile/i o problemima u vezi s reproduktivnim zdravljem, u ranijim istraživanjima i kroz razgovor s relevantnim akterima u okviru ovog istraživanja uočeno je da se fizičke posljedice ratnog silovanja,

posebno kod žena mlađe životne dobi, manifestiraju kroz probleme sa seksualnim i reproduktivnim zdravljem.⁹¹ Takvi zdravstveni problemi najčešće uključuju nemogućnost začeća ili višestruke probleme prilikom začeća,⁹² ali i druge probleme.⁹³

Problemi s reproduktivnim zdravljem imaju uticaj i na ekonomsko-društveni status žena preživjelih ratnog silovanja, osobito u patrijarhalnim društvima u kojima jedan od osnova ekonomske stabilnosti žena predstavlja brak. Veliki broj preživjelih, prema podacima iz istraživanja koje su provele organizacije Medica Zenica i Medica mondiale, također navodi da osjećaju određenu odbojnost prema muškarcima nakon traumatskog iskustva, kao i da im je umanjena želja za stupanje u seksualne odnose, zbog čega ih mnoge od njih u konačnici izbjegavaju.⁹⁴

Većina ispitanika/ca u fokus grupama navodi i druge značajne fizičke posljedice koje osjećaju i s kojim žive, a uključuju posljedice ranjavanja u toku rata, oboljenja kao što su pojave tumora, što također podrazumijeva i različite vrste karcinoma, te kardiovaskularne bolesti. Analizirajući demografske

⁹⁰ Ibid 32.

⁹¹ Intervju s dr. sci. Sabihom Husić, direktoricom Medica Zenica (intervju održan putem Zoom platforme 2. juna 2021. godine).

⁹² Ibid.

⁹³ Ginekološki problemi kao što su bolne menstruacije (dismenoreja) ili pojačano i učestalo krvarenje iz materice (menoragija), spolno prenosive bolesti itd., kao što se navodi u Medica Zenica i Medica mondiale, 'Još uvijek smo žive!': istraživanje o dugoročnim posljedicama ratnog silovanja i strategijama suočavanja preživjelih u Bosni i Hercegovini' (2014) 33.

⁹⁴ Medica Zenica i Medica mondiale (fusnota 86) 81.

upitnike koje su ispitanici/e popunjavali prilikom provođenja fokus grupa uočeno je da 8,8 posto ispitanika/ca navodi da su onkološki pacijenti. Određena istraživanja ukazuju na postojanje određene veze između pojedinih mentalnih oboljenja povezanih s posttraumatskim stresnim poremećajem i povećanja rizika od obolijevanja od karcinoma.⁹⁵

Većina preživjelih u fokus grupama iskusila je i veliki broj psihosomatskih oboljenja, najčešće oboljenja kardiovaskularnog sistema, često manifestiranih visokim krvnim pritiskom. Čak 48,8 posto ispitanika/ca u fokus grupama navodi da imaju probleme s radom srca i visokim krvnim pritiskom. U razgovoru sa specijalicom neuropsihijatrije dr. Amrom Delić istaknuto je da se kao posljedice ranjavanja i nasilja koje je vršeno tokom traumatskih događaja kao fizičke posljedice često javljaju i degenerativne bolesti kičme i različiti bolni sindromi.⁹⁶

„Biti u logoru dva, tri mjeseca, ležati na golom betonu, u bolničkoj pidžami, to se sve kasnije nadoknadi kroz bolesti. Tako sam morao dva puta i kičmu da operišem.”⁹⁷

Pored prethodno navedenih vrsta oboljenja fizičke prirode, preživjele/i imaju trajne promjene ličnosti nakon traumatskih iskustava i dugoročne posljedice u vidu psihičkih oboljenja i smetnji.⁹⁸ Prilikom ispunjavanja demografskih upitnika 40 posto ispitanica/ka koji su učestvovali u fokus grupama navelo je da pati od posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP), a vjerujemo da je ovaj broj i veći.⁹⁹ PTSP se javlja uz još niz poremećaja, kao što su: depresija, problemi sa spavanjem, promjene raspoloženja, teškoće s koncentracijom, paranoja i agresivnost.¹⁰⁰ Također, PTSP dovodi i do visoke stope fobično-anksioznih poremećaja i visoke stope depresije, te u nekim slučajevima kod preživjelih rezultira i „trajnom promjenom ličnosti”.¹⁰¹ Većina ispitanica/ka u fokus grupama navela je da zbog PTSP-a i drugih smetnji često gube koncentraciju, što ima direktne reperkusije na mogućnost zapošljavanja i privređivanja, gubitak socijalne mreže i slične negativne efekte. Osim dugotrajnih psihičkih posljedica, ova vrsta poremećaja tako izaziva probleme u funkcionalnosti, uključujući i socijalne funkcionalnosti.¹⁰² Mnoge ispitanice/i navele/i su pojavu suicidalnih misli kao posljedicu preživljene traume.

„Meni se naprimjer odrazilo na tumor. Dobila sam tumor na glasnicama, na obadvije strane glasnica. To je sve sekiracija, plač i steže me u grlu, ne mogu ni plakati, ne mogu ni gutati i tako sam po mom mišljenju i dobila taj tumor od sekiracije, od stresa, od plača.”¹⁰³

95 Siobhan O'Neill i ostali, 'Povezanost DSM-IV mentalnih poremećaja i naknadno prijavljene dijagnoze raka' (Associations between DSM-IV mental disorders and subsequent self-reported diagnosis of cancer) 2014 76

96 Intervju s dr. Amrom Delić, specijalicom neuropsihijatrije (intervju održan putem Zoom platforme 8. juna 2021).

97 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja održana u Prokosovićima, 3 i 4. juna 2021.

98 Intervju s dr. Amrom Delić, specijalicom neuropsihijatrije (intervju održan putem Zoom platforme 8. juna 2021).

99 Neki/e preživjeli/e nisu navodili/e sve bolesti koje su im dijagnosticirane, već su na pitanje o zdravstvenom stanju odgovarali navođenjem jednog poremećaja ili oboljenja koje im je dijagnosticirano (npr. srčani problemi, dijabetes itd.). Pored toga, npr. u istraživanju Medica Zenice, koje je uključivalo veći uzorak, utvrđeno je da 57 posto žena ima PTSP dvadeset godina poslije rata. Medica Zenica i Medica mondiale, 'Još uvijek smo žive!': istraživanje o dugoročnim posljedicama ratnog silovanja i strategijama suočavanja preživjelih u Bosni i Hercegovini' (2014) 71.

100 Kyle Delbyck, 'Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: Perspektive sa terena' (TRIAL International 2016) 12.

101 Interview with Dr Amra Delić, neuropsychiatrist (Zoom, 8 June 2021).

102 Intervju s dr. Amrom Delić, specijalicom neuropsihijatrije (intervju održan putem Zoom platforme 8. juna 2021).

103 Ibid.

„Poslije svih dešavanja ja, a vjerujem da su i mnogi drugi pomišljali prvo na suicid. Danas ja devedeset posto osjećam da kad idem gradom ili ulicom, da svi znaju šta se desilo i neki me strah hvata, okrećem glavu, izbjegavam neke kontakte i tako dalje.“¹⁰⁴

„Osjećam se nekako poniženo i ja sam čak digla ruku na sebe, ja sam popila stotinu tableta po sto miligrama, punu flašicu i ležala sam tri dana i tri noći.“¹⁰⁵

5.2. Stigmatizacija kao posljedica seksualnog nasilja u ratu

Društvena stigma koja prati pojavu ratnog seksualnog nasilja ometa rehabilitaciju i dodatno produbljuje osjećaj poniženja i degradiranosti koji je ukorijenjen u patrijarhalnoj kulturi u BiH.¹⁰⁶ Ona onemogućava napredak kako na individualnom nivou tako i u okviru društvene zajednice. Direktorica organizacije Medica Zenica dr. sci. Sabiha Husić u tom smislu pojašnjava: „Istraživanja pokazuju da

se do danas preživjeli ratnog seksualnog nasilja nose s mnogobrojnim poteškoćama. Prije svega s prihvatanjem sebe i prihvatanjem unutar porodice, pa i same zajednice. Još uvijek je stigmatizacija prisutna i preživjeli još uvijek šute i ne govore, kako s drugima tako unutar porodice ili zajednice, iz straha da će biti etiketirani i obilježeni.“¹⁰⁷

Većina preživjelih tokom našeg istraživanja naglašavala je kako i dalje imaju osjećaj srama, poniženosti, neprihvaćenosti u društvu. To potvrđuju i rezultati istraživanja koje je provela UNFPA 2015. godine (dakle dvije decenije nakon završetka rata), a koje je ukazalo na poražavajuće podatke o prisutnosti stigmatizacije u bh. društvu. Konstatovano je da čak dvije trećine učesnika/ka istraživanja opisuje kako su bile/i izložene/i „osudi, vrijeđanju i ponižavanju u zajednici od onog trenutka kada su im susjedi ili prijatelji ili neko od članova porodice saznali da su u ratu bile/i žrtve seksualnog nasilja. Nekoliko preživjelih navelo je kako su izloženi komentarima i prigovorima od susjeda i prijatelja u kojima im se poručuje da su sami krivi za nasilje, da su to tražili i da su zaslužili da budu zlostavljani.“¹⁰⁸

„Ja u svom gradu nemam ime – imam razne nazive, pogrdne i slično. Nazivale su me ‘silovana’, ovakva, onakva, samo ne mojim imenom. Ali neću otići.“¹⁰⁹

Neke žene su unutar bračne zajednice zbog toga što se desilo pored osuda, bile izložene i raznim vidovima nasilja.¹¹⁰ Postoji veliki broj slučajeva u kojima su žene žrtve ratnog seksualnog nasilja bile napuštene od partnera ili prinuđene da se razvedu ako su bile u

braku.¹¹¹ Nasilje se značajno pogoršalo po izbijanju pandemije COVID-19, usljed čega su naprimjer samo u BDBiH poznata tri slučaja izbacivanja žena iz kuće, nakon čega su završile na neuropsihijatriji.¹¹² Kako navodi specijalistica neuropsihijatrije dr. Amra Delić

¹⁰⁴ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 3. i 4. juna 2021).

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Kyle Delbyck, 'Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: Perspektive sa terena' (TRIAL International 2016) 13.

¹⁰⁷ Intervju s dr. sci. Sabihom Husić, direktoricom Medica Zenica (intervju održan putem Zoom platforme 2. juna 2021).

¹⁰⁸ UNFPA, „Stigmatizacija osoba koje su preživjele seksualno nasilje u konfliktu u Bosni i Hercegovini“ (2016) 7.

¹⁰⁹ Diskusija s preživjelim (Tuzla, BiH, 26. oktobra 2021).

¹¹⁰ UNFPA, 'Stigmatizacija osoba koje su preživjele seksualno nasilje u konfliktu u Bosni i Hercegovini' (2016) 7, 17.

¹¹¹ Intervju s dr. Amrom Delić, specijalicom neuropsihijatrije (intervju održan putem Zoom platforme, 8. juna 2021).

¹¹² Diskusija s preživjelim (Tuzla, BiH, 26. oktobra 2021). Niz mjera ograničenja kretanja koje su u vezi s tim uvedene doveo je do porasta nasilja unutar porodica, preciznije nasilničkog ponašanja prema ženama i djeci, što je nažalost bio slučaj i s porodicama preživjelih ratnog seksualnog nasilja. Tamo gdje su preživjele do tada krile činjenice o svom statusu dolazilo je do sumnjičavosti muževa odakle o izvorima njihovih primanja i do saznanja o pretrpljenom seksualnom nasilju. Zatvorenost i strah koji su proizašli kao posljedice bojazni od zaraze koronavirusom (COVID-19) i ekonomskih problema doveli su do retraumatizacija ove osjetljive kategorije ljudi na čije je živote rat ostavio traumatske posljedice. S druge strane, promjena načina rada onih koji predstavljaju mehanizam zaštite za žrtve (sigurnih kuća, centara za socijalni rad, policije) u vidu smanjenja stručnog kapaciteta, skraćenog radnog vremena i nedostatka zaštitne opreme, što je ometalo njihov rad, dovela je do situacije da su se preživjele najčešće osjećale ostavljene i prepuštene same sebi.

česti su slučajevi u kojima preživjele kriju iskustva o onome što su preživjele od bračnog partnera, iz straha da će biti napuštene ako oni budu došli do takvih saznanja.¹¹³

Pa ipak, istraživanje UNFPA-a ukazuje na to kako je uporedo s postojanjem problema stigmatizacije u bh. društvu prisutna i generalna empatija prema žrtvama ratnog seksualnog nasilja. Istraživanje je tako utvrdilo kako je generalni stav građana/ki da se društvo prema preživjelim odnosi „prije svega sa sažaljenjem, potom sa suosjećanjem, razumijevanjem i podrškom”.¹¹⁴ Vrijedi također spomenuti da „na pitanje o ličnom stavu i percepciji u vezi s preživjelim, građani/ke iznose pozitivnije emocije i stavove nego kada im se postavi pitanje o stavovima društva generalno”.¹¹⁵

Ipak, načinjeni su određeni naponi u cilju adresiranja problema stigmatizacije, koje prvenstveno predvode udruženja preživjelih i organizacije civilnog društva. Primjera radi, film „Grbavica”¹¹⁶, koji je premijerno prikazan 2006. godine, upoznao je bh. javnost, ali i međunarodnu publiku s posljedicama ratnog seksualnog nasilja po preživjele i njihove porodice i s problemima s kojima se oni susreću. Premijera filma obilježila je i početak kampanje “Za dostojanstvo preživjelih”, u organizaciji brojnih nevladinih organizacija i udruženja preživjelih, koja je za cilj imala senzibilizaciju društva i unapređenje zakonske regulacije statusa preživjelih ratnog seksualnog nasilja.¹¹⁷

ULOGA VJERSKIH LIDERA U ODGOVORU NA PATNJU PREŽIVJELIH

Pored toga, i uloga vjerskih lidera u odgovoru na patnju preživjelih pokazala se značajnom. Tako su, između ostalog, 2017. godine vjerske vođe pravoslavne islamske, jevrejske i katoličke zajednice u BiH potpisali Deklaraciju o suzbijanju stigmatizacije osoba koje su preživjele seksualno nasilje u ratu u BiH¹¹⁸, a godinu dana nakon toga Međureligijsko vijeće u BiH predstavilo je “Priručnik za vjerske službenike koji rade sa žrtvama silovanja u ratu”¹¹⁹, pokazujući spremnost vjerskih zajednica u BiH da se bave pitanjima koja se tiču preživjelih ratnog seksualnog nasilja te da unaprijede njihov položaj unutar bh. društva.

113 Intervju s dr. Amrom Delić, specijalicom neuropsihijatrije (intervju održan putem Zoom platforme, 8. juna 2021).

114 UNFPA, ‘Stigmatizacija osoba koje su preživjele seksualno nasilje u konfliktu u Bosni i Hercegovini’ (2016) 16.

115 Ibid 16.

116 „Grbavica” je film bh. režiserke Jasmile Žbanić koji govori potresnu priču o samohranj majci Esmi, koja je silovana u ratu, i njenoj kćerki rođenoj kao posljedica tog čina. Film je dobitnik brojnih priznanja.

117 Podrobnije informacije mogu se naći u podnaslovu 13.2.1.1.

118 Međureligijsko vijeće Bosne i Hercegovine, ‘Deklaraciju Međureligijskog vijeća u o suzbijanju stigmatizacije osoba koje su preživjele seksualno nasilje u ratu u Bosni i Hercegovini, kojom mi dolepotpisani vjerski predstavnici’ <<https://ba.unfpa.org/en/news/declaration-interreligious-council-denouncing-stigmatization-survivors-sexual-violence-bosnia>> Pristupljeno 4. oktobra 2021.

119 UNFPA, ‘Predstavljen zajednički Priručnik Međureligijskog vijeća u BiH za vjerske službenike koji rade sa žrtvama silovanja u ratu’ <<https://ba.unfpa.org/en/news/joint-manual-inter-religious-council-bosnia-and-herzegovina-members-clergy-working-survivors>> Pristupljeno 4. oktobra 2021.

“Ja bih isto uradila kao što je moja majka uradila sa mnom. Ona kad je vidjela da ne može sa mnom pričati, kad ja uopšte nisam pričala tri mjeseca i kad sam samo u jednu tačku gledala i kad je ona vidjela da je meni stvarno potrebna pomoć, ona je mene odvela doktoru neuropsihijatru. Ja bih to tako isto uradila kao i moja majka i ja sam neizmjereno zahvalna mojoj majci kako me je pametno usmjerila prema pravom putu.”¹²⁰

Bitno je napomenuti kako je istraživanjem uočeno da je dugogodišnjim korisnicama/ima psihološke podrške mnogo lakše nositi se i s društvenom stigmom i osudom, te razgovarati o preživljenoj traumi. To potvrđuje značaj pružanja psihološke podrške preživjelim kako u cilju prevazilaženja traume tako i u cilju borbe protiv stigmatizacije.

5.3. Dvostruka stigmatizacija muških žrtava seksualnog nasilja u ratu

Iako je broj ispitanika muškaraca u fokus grupama manji u odnosu na broj ispitanica žena žrtava seksualnog nasilja, uočeni su određeni šabloni razmišljanja kada je riječ o odnosu zajednice prema muškarcima žrtvama seksualnog nasilja. Ovakvi nalazi upućuju na posljedice duboko ukorijenjenih patrijarhalnih i tradicionalnih percepcija i ponašanja u bh.društvu na muškarce.

Tako ispitanici navode da smatraju kako je muškarcima mnogo teže govoriti o seksualnom nasilju nego ženama i da postoji manjak razumijevanja okoline. Oni imaju pojačan strah od povezivanja pretrpljene traume s njihovom seksualnom orijentacijom te izraženu bojazan da članovi porodice ili osobe iz društvene zajednice saznaju za pretrpljeno nasilje. Dvostruka stigmatizacija muškaraca može biti posebno opasna, jer muškarce preživjele prati kako stigma zbog statusa žrtve ratnog seksualnog nasilja tako i stigma pretpostavljene homoseksualnosti.¹²¹

“„Uz svo uvažavanje žena žrtava seksualnog nasilja, ja kao muškarac sam ... drugačije je. Vjerujte, drugačije se osjeća muškarac koji je preživio seksualno zlostavljanje, drugačije žena. Neko, možda kontu, da li je homoseksualac, razumijete šta hoću da kažem. Jako je teško muškarcu to priznati, prvo samom sebi, a tek otvorit dušu nekom drugom.”¹²²

“Jako je to stvarno teško i dan danas kad se sjetim, ja te svoje dokumente krijem ko zmija noge. Ne daj Bože da mi vidi neko od djece. I to rješenje što sam donio za priznavanje statusa sam sakrio da ga niko ne vidi.”¹²³

5.4. Uticaj pretrpljenog seksualnog nasilja na porodične odnose

Kada govorimo o uticaju traume na porodicu i porodične odnose, većina ispitanika, kako žena tako i muškaraca, navela je da nisu svi članovi njihove porodice upoznati s nasiljem koje su pretrpjeli/e, dok u nekoliko slučajeva čak nijedan član porodice nema ta saznanja. Porodica uglavnom ima informacije o širim okolnostima (npr. zatočeništvo u logoru), ali ne i saznanja o specifičnim traumatskim događajima, što uzrokuje nerazumijevanje za psihičke i fizičke posljedice traume, ali i otežava postizanje osjećaja povjerenja između preživjelih i članova njihove porodice.

120 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 10. i 11. juna 2021).

121 PSVI, 'Principi za globalnu akciju: Prevencija i adresiranje stigmatizacije povezane sa ratnim seksualnim nasiljem' (Principles for Global Action: Preventing and Addressing Stigma Associated with Conflict-Related Sexual Violence 2017) 17.

122 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 3. i 4. juna 2021).

123 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 10. i 11. juna 2021).

Moje kćerke još ne znaju za mene. Ja jesam ohrabrena sa mojim kolegicama da pričam, ali ja ne mogu još da budem hrabra da mojim kćerkama mogu reći šta sam ja preživjela. Znači, samo mogu da im kažem da sam bila zarobljena, nekako mi je to lakše, a da kažem da sam bila silovana ne mogu. Dok moji svi ostali znaju.”¹²⁴

S druge strane, preživjele/i koji su nakon dugogodišnje psihološke podrške od stručnih lica (psihoterapeuta ili specijalista neuropsihijatrije) progovorile/i o traumatskim iskustvima s članovima svoje porodice u velikom broju slučajeva navode pozitivna iskustva. Mnogi od njih bili su iznenađeni podrškom koju su dobili unutar porodice i navode kako je podrška porodice bila značajan faktor u osnaživanju. Mnogi navode da su uz podršku porodice bili dodatno osnaženi da govore o traumatskim iskustvima, zahtijevaju procesuiranje počinitelja i ostvarenje svojih prava.

Teško je pričati. Ja imam dvije kćerke, moja djeca ne znaju, moj muž zna. Moja djeca ne znaju i ja to djeci svojoj nikad nisam rekla.”¹²⁵

Ono što je zajedničko, tačnije što karakteriše odgovore i žena i muškaraca preživjelih ratnog seksualnog nasilja, jeste posebno izražen strah od mogućnosti da djeca imaju saznanje o traumama koje su njihovi roditelji preživjeli. Uočeno je da veći broj ispitanica/ka navodi da i u slučajevima kada pojedini članovi porodice imaju saznanja o traumatskim iskustvima takva saznanja preživjele/i nikako nisu spremni podijeliti sa svojom djecom. Većina ispitanica/ka navela je da nisu u mogućnosti traumatsko iskustvo ispričati svojoj djeci bez obzira na njihovu životnu dob. Razlozi koji se navode su brojni, a uključuju strah od reakcije djece na saznanje o pretrpljenom traumatskom iskustvu roditelja, društvene osude zbog tih iskustava te strah od retraumatizacije djece nakon saznanja uzimajući u obzir činjenicu da su djeca mnogih preživjelih pretrpjela vlastite traume tokom ratnih dešavanja.

“Ne možeš djetetu sve ispričat, ode se svetiti, ode se tući, dobije neki bunt u sebi i onda se bojim da će on nastradati. Osvetit će se nekom kome ne treba da se sveti. Tako raste u djetetu onda revolt, mržnja...”¹²⁶

Većina ispitanica/ka vjeruje da njihova djeca i danas osjećaju posljedice ratnih dešavanja. I kada nemaju saznanje o traumatskom iskustvu roditelja, imaju vlastita iskustva kao svjedoci pojedinih ratnih dešavanja prilikom progona, izbjeglištva, zatočeništva u logorima. Ovo je posebno izraženo kada su i djeca prisustvovala i svjedočila samom činu seksualnog nasilja.

“Moj sin ne zna, on čak ne zna ni da ja imam ta primanja i iz dana u dan to meni predstavlja veći problem. Ja sad i želim da pričam i da mu kažem, pa se povučem. Ja se nadam da ću nekad, a možda neću nikad, uspjeti skupiti hrabrost.”¹²⁷

Tokom razgovora u fokus grupama primijećeno je da su žene koje su kao maloljetnice preživjele ratno seksualno nasilje ponekad spremnije nositi se sa iskustvom kao dijelom svog života i nastaviti dalje, za razliku od žena koje su silovane u starijoj dobi. Također je zapaženo da žene koje su kao maloljetne doživjele traumu imaju jači intenzitet straha i brige za svoju djecu, pogotovo ako se djeca nalaze u životnoj dobi u kojoj su one preživjele seksualno nasilje.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 3. i 4. juna 2021).

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 10. i 11. juna 2021).

„Ja ne mogu reći šta se meni desilo, sa nepunih 11 godina. Normalno i moja kćerka meni, nesvjesno, kaže 'mama, ja hoću da idem tu i tu', a ima samo 17 godina. Ja sam otvorena osoba, stvarno razumljiva, puna ljubavi, puna pažnje. Ali kada ona traži da ide negdje sama, mene je strah. Ja želim da budem dobar roditelj, dobra majka, da kažem dobro sine idi budi samo oprezna, ali uhvatim sebe dosta puta da ne reagujem kako bi drugi roditelji reagovali. Povećam glas na nju i ne dozvoljavam joj da negdje ide, jer je tamo sve strano za mene. Bukvalno, osjećam da moj dio traume prenosim na nju i kroz odgajanje nje.“¹²⁸

Ratno seksualno nasilje koje su pretrpjele žrtve može ostaviti posljedice i po članove njihove porodice, pogotovo njihovu djecu.¹²⁹ Stoga eksperti za mentalno zdravlje kao i same/i preživjele/i ukazuju na važnost individualne ali i porodične psihoterapije, kao i partnerskog/bračnog savjetovanja. Važnost ovakve psihološke podrške je višestruka, a između ostalog ona može dovesti do boljeg razumijevanja potreba člana/ova porodice koji su preživjeli ratno seksualno nasilje i do poboljšanja porodičnih odnosa.¹³⁰ Također, istraživanja pokazuju da ratno seksualno nasilje može ostaviti i dugoročne posljedice po seksualnu funkcionalnost preživjelih, i zbog toga eksperti naglašavaju značaj specijalističkog savjetovanja u oblasti seksualnosti i bračne terapije.¹³¹

5.5. Djeca rođena kao posljedica ratnog seksualnog nasilja

Kada govorimo o transgeneracijskim traumama koje nose djeca preživjelih, posebnu pažnju zaslužuju djeca rođena kao posljedica silovanja u ratu. Jedan od ciljeva silovanja bio je prisilna trudnoća žena. O djeci rođenoj kao posljedica počinjenog zločina silovanja za vrijeme proteklog rata u BiH se godinama skoro nikako nije razgovaralo. Nažalost, ne postoje bilo kakvi zvanični podaci o tačnom broju ove djece s obzirom na to da nije vođena nikakva evidencija o njihovom rođenju.¹³² Nakon poroda određeni broj žena se odrekao djece koju su rodile poslije pretrpljenog silovanja, te su takva djeca smješтана u domove za nezbrinutu djecu i većina njih nije upoznata sa svojim porijeklom.¹³³ Ona djeca koja su ostavljena na brigu majkama da ih samostalno odgajaju, koja znaju informacije o svom porijeklu, suočavaju se s problemima koji se vezuju za njihov identitet, stigmatizaciju, marginalizaciju i izolaciju.¹³⁴

Majke su ih često odgajale u teškim društveno-ekonomskim uslovima, bez bilo kakve dodatne podrške.¹³⁵ U razgovoru s Ajnom Jusić, predsjednicom Udruženja „Zaboravljena djeca rata“, istaknut je problem transgeneracijskog prenosa traume.¹³⁶ U ovim slučajevima trauma čak može biti dvostruka: trauma majke koja se prenosi na dijete i odražava na njegov život i lična trauma koja dolazi uz saznanje da je dijete rođeno kao posljedica silovanja.¹³⁷ Značaj psihološke podrške u ovakvim slučajevima posebno je važan i potrebno je da psihološku podršku imaju i majka i dijete. Društvena stigmatizacija u ovakvim slučajevima također je dvostruka i odnosi se na

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Medica Zenica i Medica mondiale (fusnota 86) 79-89.

¹³⁰ Ibid 140-141.

¹³¹ Ibid 141.

¹³² Aldina Zaimović, 'Intervju sa Ajnom Jusić – Ajna Jusić, djevojka prema kojoj je snimljen film Grbavica: Dan kad sam otkrila bolnu istinu' (AZRA magazin 2019, <<https://azra.ba/intervju/144640/qina-jusic-dan-kada-sam-otkrila-bolnu-istinu/>> Pristupljeno 26. septembra 2021.

¹³³ Ipak, preliminarni rezultati istraživanja dr. Delić pokazali su da je u BiH značajan broj djece rođene kao posljedica rata odrastao s majkom, gdje je najveći rizik transgeneracijska trauma. Istraživanje takođe pokazuje kako je određeni broj ove djece pak odrastao bez roditeljskog staranja ili je dat je na usvajanje. Amra Delić, 'Kvalitet života i dugoročne psihičke posljedice u žena sa iskustvom ratnog silovanja: magistarski rad' (Tuzla 2015). Ni osobe zaposlene u centrima za socijalnu zaštitu i u domovima za nezbrinutu djecu nisu bile upoznate s porijeklom djece o kojoj brinu. Joana Daniel-Wrabetz, 'Children Born of War Rape in Bosnia-Herzegovina and the Convention on the Rights of the Child', u knjizi Charli Carpenter, 'Children Born of War: Protecting Children of Sexual Violence Survivors in Conflict Zones' (Kumarian Press, 2007) 21-39.

¹³⁴ Za više informacija o Udruženju „Zaboravljena djeca rata“, pogledati na: <http://zdr.org.ba/o-nama/>, Udruženje Zaboravljena djeca rata, 'Stavovi bh društva o djeci rođenoj zbog rata' (publikacija u pripremi) 8, 15.

¹³⁵ Association Forgotten Children of War, 'Stavovi bh društva o djeci rođenoj zbog rata' [Attitudes of BiH Society towards Children Born Because of the War] (forthcoming) 3, 6.

¹³⁶ Intervju s Ajnom Jusić, predsjednicom Udruženja „Zaboravljena djeca rata“ (intervju održan putem Zoom platforme 11. augusta 2021).

¹³⁷ Ibid.

stigmatizaciju majki kao preživjelih, ali i stigmatizaciju djece. Ajnino iskustvo pokazuje da se djeca rođena kao posljedica silovanja u ratu sa stigmatizacijom bore u školama, drugim institucijama, na mjestima gdje se

očekuje najveća podrška.¹³⁸ Mnogi od njih suočavaju se s vršnjačkim nasiljem i verbalnim uznemiravanjem u toku školovanja.

“Najteže mi je bilo kad su rekli da kolju djecu, a pola će sutra ujutro. Ja sam tako pretučena da ne mogu da ustanem, a djeca su pala po meni, kažu ‘mama, ne daj nas, ljubim te’, a ja ne mogu sebe, a kamo li njih...”¹³⁹

“Dok nisam krenula u školu, sve je bilo uredu, bila sam dijete, nesvjesno mnogih stvari oko sebe, a i majka je uvijek bila tu da me štiti od svega. Međutim, kada sam krenula u školu, problemi su se počeli javljati. Rođena sam ‘93., kao prva beba sigurne kuće ‘Medica’ u Zenici. Nakon nekoliko godina provedenih tu, majka se vraća u okolicu Zavidovića, u svoje rodno mjesto, ali ne sama, već s ‘dodatkom’, djetetom. U malim zajednicama to je poprilično neprihvatljiva scena, jer, bile smo nepotpuna porodica, mama i ja, falila je treća figura, otac. U tom periodu je majka najviše i propatila; osim što je morala raditi da bi nas izdržavala, morala je slušati i ‘zle jezike’.”¹⁴⁰

Djeca rođena kao posljedica silovanja u ratu nisu zakonom priznata kategorija žrtava rata, te samim tim i ne ostvaruju nikakva prava i beneficije koje bi im olakšale pristup i finansiranje školovanja ili beneficije prilikom zapošljavanja. Poseban problem predstavljaju administrativne poteškoće s kojim se ova kategorija djece suočava, a koje se odnose na obavezno predočavanje imena obaju roditelja prilikom podnošenja dokumentacije za različite administrativne postupke.¹⁴¹

“Kad sam se tek upisivala u školu, sva djeca stoje u redu, predajemo dokumentaciju, u toj pubertetskoj fazi to je bio prvi neki osjećaj da baš nešto ne valja, jer kad me je teta kod koje sam predavala papire upitala za ime oca, rekla sam joj da ne znam, mama je za to vrijeme s očuhom bila vani, ponovo je pitala: ‘Pa kako ne znaš, gdje ti je tata?’ Odgovorila sam da je umro, na šta mi je rekla: ‘Sad mi treba njegov smrtni list’, nisam to imala.”¹⁴²

6. Perspektive preživjelih o reparacijama

Tokom razgovora s ispitanicama/ima iz fokus grupa uočeno je da većina preživjelih nije bila adekvatno informisana o terminu *reparacija*. Razlog nepoznavanju pojma reparacija prvenstveno je u nedostatku adekvatnih programa i uputstava koji bi ga na jednostavan način pokušali približiti preživjelim. Pored toga, većina ispitanica/ka koje/i dolaze prvenstveno iz ruralnih sredina nema adekvatno obrazovanje na osnovu kojeg bi bilo olakšano shvatanje kompleksnosti pojma reparacija. Istovremeno je, međutim, primijećeno da su u stanju prepoznati i dovesti u vezu vlastite potrebe i određena

138 Aldina Zaimović, 'Intervju sa Ajnom Jusić – Ajna Jusić, djevojka prema kojoj je snimljen film Grbavica: Dan kad sam otkrila bolnu istinu' (AZRA magazin 2019) <<https://azra.ba/intervju/144640/qina-jusic-dan-kada-sam-otkrila-bolnu-istinu/>> Pristupljeno 26. septembra 2021.

139 Fokus grupa sa preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 3. i 4. juna 2021).

140 Ibid.

141 Za više o neadekvatnom odgovoru vlasti na potrebe ove djece vidi podnaslov 14.1.1.

142 Aldina Zaimović, 'Intervju sa Ajnom Jusić – Ajna Jusić, djevojka prema kojoj je snimljen film Grbavica: Dan kad sam otkrila bolnu istinu' (AZRA magazin 2019) <<https://azra.ba/intervju/144640/qina-jusic-dan-kada-sam-otkrila-bolnu-istinu/>> Pristupljeno 26. septembra 2021.

prava čiji su već korisnici, kao i ona prava i usluge koje smatraju da bi trebali ostvarivati, te potom staviti ove pojave u kontekst pojma reparacija, na osnovu čega su onda bili u mogućnosti da ukažu na vrste reparacija koje smatraju da bi im bile najpotrebnije. Većina ispitanica/ka navela je da su reparacije za njih sve mjere koje bi doprinijele „lakšem životu“ nakon traumatskog iskustva.

Iz razgovora je vidljivo da preživjele/i pojam reparacija uglavnom povezuju s materijalnim reparacijama, a manje sa simboličkim reparacijama, iako u većini razgovora finansijsku pomoć i podršku smatraju jednako važnim kao, naprimjer, i činjenicu da se zločini javno priznaju, da se kontinuirano radi na memorijalizaciji mjesta stradanja i da se osigura javno službeno izvinjenje. Većina ispitanica/ka na pitanje šta za njih predstavljaju reparacije odgovorila je da su reparacije za njih ostvarivanje pravde i pokušaj popravljavanja stanja nakon preživljene traume.

ŠTA REPARACIJA ZNAČI ZA PREŽIVJELE?

Kako će biti prikazano u nastavku, pod pojmom reparacija preživjele/i podvode aktivnosti, zakone, mjere i programe koji bi im primarno pomogli da se počinitelji procesuiraju i budu kažnjeni; da se počinjeni zločini javno priznaju i da se žrtvama uputi javno izvinjenje od države i njenih institucija; da preživjele/i ostvare naknadu nematerijalne štete; da im se osigura stambeno zbrinjavanje; da im se osigura rehabilitacija – posebno putem kontinuiranog pristupa psihološkoj podršci i pristupa vrsti medicinske rehabilitacije označene kao banjska rehabilitacija ili banjsko liječenje; da se osigura podrška pri pristupu zapošljavanju preživjelih i članova njihovih porodica; da se osiguraju beneficije pri obrazovanju i zapošljavanju za djecu preživjelih; da se pruži podrška radu udruženja žrtava.

“Poslije toga se dešava prekretnica u drugom polugodištu, kad me profesor historije pitao pred razredom za ime oca. Nakon što sam odgovorila da ne znam, smijeh drugara iz razreda poprilično je bio težak i ostao mi je do danas urezan.”¹⁴³

„Ja to ustvari zamišljam kao nešto što je meni najbitnije za ostvarivanje pravde.”¹⁴⁴

„Pokušaj popravljavanja činjeničnog stanja.”¹⁴⁵

Primijećeno je da se percepcija preživjelih o njihovoj ulozi u definisanju njihovih potreba i u skladu s tim reparativnih mjera koje bi se trebale provoditi mijenjala protekom vremena. Većina preživjelih, koji smatraju da se osjećaju dovoljno osnaženo, naglašava da bi željeli da učestvuju u procesu donošenja odluka i da se „njihov glas čuje“, ali da ne poznaju potrebne alate da adekvatno zagovaraju svoja prava. Kao što će biti prikazano i u nastavku istraživanja, skoro sve/i ispitanice/i navode da su saznanja o svojim pravima

stekli uglavnom kroz rad nevladinih organizacije koje pružaju različite vidove podrške preživjelima. Vidljivo je da najznačajnijim vidom podrške smatraju psihološku podršku koju su dobili od organizacija kao što su Vive žene, Medica Zenica, ali i pojedinaca psihoterapeuta/kinja i neuropsihijatarica s kojima su se susretali.

Navode da su, pored pružanja psihološke podrške, od ovih organizacija često bili prvi put upoznavani sa svojim pravima i mogućnošću ostvarenja statusa civilne žrtve rata ili su povezivane/i s drugim nevladinim organizacijama koje su im svojim radom omogućile druge potrebne vidove podrške (npr. pravna podrška koju pruža TRIAL International).

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 3. i 4. juna 2021).

¹⁴⁵ Ibid.

„Organizacijama koje su stvarno stale u našu zaštitu i usmjeravale nas kojim putem da krenemo, da se borimo, njima hvala. One se i dan danas bore za nas.”¹⁴⁶

7. Trenutne potrebe preživjelih

Iz razgovora s preživjelim u fokus grupama vidljivo je da je posebno izražena njihova potreba za materijalnim reparacijama s obzirom na to da skoro sve/i ispitanice/i navode kako se nalaze u teškoj ekonomskoj situaciji i da su im potrebna finansijska sredstva kojima bi bili u mogućnosti zadovoljiti niz potreba. Pored finansijskih potreba, na prvom mjestu je u tom smislu isticana potreba za adekvatnim stambenim zbrinjavanjem. Većina ispitanica/ka navodi da se ovaj problem javlja iz više razloga: nisu bili u mogućnosti dobiti adekvatan zamjenski smještaj

jer su posjedovali određenu imovinu na mjestima prijeratnih prebivališta u koja većinom ne žele da se vrate; nisu imali dovoljno finansijskih sredstava da obnove stambene jedinice na mjestima prijeratnih prebivališta u koja su se u određenim situacijama bili prinuđeni vratiti; ako su i imali sredstva da kupe zemljište, nisu imali dovoljno sredstava da na istom izgrade adekvatnu stambenu jedinicu uslovnu za život; ili nisu imali dovoljno finansijskih sredstava da ulože u postojeće stambene jedinice koje su im dodijeljene i na taj način stvore adekvatne uslove za život.

“Najviše me zabolilo što ako nisam mogla dobiti zamjenski stan, ja kao preživjela, niko mi nije ponudio finansije da makar opremim to što imam da se tu mogu useliti. Ja sam morala izaći iz kolektivnog smještaja u najgoroj zimi, u januaru sam izašla.”¹⁴⁷

“Ja kad sam bila u domu, kao, eto, žrtva sa petoro maloljetne djece, vjerujte da su me istjerali oni iz centra, iz doma. Tri godine nisam imala vode u svojoj kući, neuslovna mi kuća, na prozorima sam imala samo najlone.”¹⁴⁸

Kada je riječ o povratku u mjesta prijeratnog prebivališta, poseban problem predstavlja činjenica da se radi o mjestima i zajednicama u kojima su preživjele/i, u nekoliko slučajeva, doživjele/i traumu, zbog čega povratak u takve zajednice može izazvati retraumatizaciju, pojačati osjećaj straha, anksioznosti i nesigurnosti. Pored toga, u velikom broju slučajeva radi se o ruralnim sredinama u kojima nisu adekvatno riješena pitanja poput pristupa vodi, struji i prevozu, što ima direktan uticaj na zdravstvene probleme preživjelih.

Većina njih koji su se vratili u ruralne sredine navodi poteškoće u dobijanju adekvatne zdravstvene zaštite i psihološke podrške. Navode da im je mnogo teže, zbog loše infrastrukture i udaljenosti ruralnih sredina od gradskih centara, redovno ići na terapije i primati redovnu i adekvatnu psihološku podršku i druge zdravstvene usluge koje su im

prije potrebno. Spomenuta je i potreba da se preživjelim u specifičnim situacijama osigura pružanje jednokratne pomoći. Jedna preživjela tako navodi da je u jednom trenutku, kada joj je to bilo prije potrebno, u lokalnom centru za socijalni rad odbijen njen zahtjev za pomoć pri pribavljanju ogrjeva za zimu.

U okviru materijalnih reparacija kod svih ispitanica/ka zastupljeno je mišljenje da je potrebna pozitivna diskriminacija kada je riječ o pristupu zapošljavanju preživjelih i članova njihovih porodica te određene beneficije za obrazovanje njihove djece. Primijećeno je da su ispitanice/i mlađe životne dobi naveli da posebno važnim smatraju aspekt zapošljavanja, konstatujući da većina ispitanica/ka nije u mogućnosti da nađe adekvatno zaposlenje. Smatraju da je preživjelim sa psihičkim i fizičkim posljedicama koje su rezultat proživljenih trauma potrebna posebna pomoć

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Ibid.

prilikom osposobljavanja za rad i da takva pomoć nije adekvatno pružena od državnih organa. Većina preživjelih aplicira za status civilnih žrtava rata, putem čega ostvaruju mjesečne naknade kao vid socijalnih davanja radi "potreba za egzistencijalnim resursima, želje da imaju iste beneficije kao drugi ljudi i želje da osiguraju i to da njihova iskustva budu pohranjena za buduće generacije da se nikada ne ponovi"¹⁴⁹. Međutim, sve/i preživjele/i koji su u fokus grupama smatraju da na taj način nije u potpunosti riješeno pitanje njihove egzistencije. Većina ispitanica/ka mlađe životne

dobi navela je kako su mjesečne naknade preniske u odnosu na potrebe i standard života u BiH, te kako bi uz primanje mjesečne naknade za njih od velikog značaja bila pomoć pri osposobljavanju za određene poslove, prilagođeni programi osposobljavanja za rad i pomoć pri pronalaženju zaposlenja. Ispitanice/i starije životne dobi pak navode kako adekvatna pomoć pri zapošljavanju nije pružena na vrijeme, a kako sada „u starosti“ nisu u mogućnosti da rade, te su prinuđeni da se isključivo oslanjaju na mjesečne naknade koje im status žrtve osigurava.

“Jučer sam baš spomenuo da su nam dali to neko mjesečno primanje. To je za mene sadaka jer sam ja postao nesposoban za posao. Ne mogu da radim. Htio bi da radim, a ne mogu da radim zbog svoje bolesti, zbog ostalih bolesti nakon tih traumatizovanih dešavanja.”¹⁵⁰

“Ja kad sam sebi stan obezbijedila, dok sam bila mlađa, mogla sam da se nosim s tim. Međutim, evo od prošle godine, od februara mjeseca ne radim. Samim tim, čim ti ne radiš nemaš plaćenih komunalija i svega ostalog. Imam i dijete koje treba u školu, kojem treba svašta nešto, kao i svoj drugoj djeci.”¹⁵¹

Pojedine preživjele ukazale su na još jedan problem koji postoji, prema njihovim saznanjima, u FBiH i u BDBiH, a tiče se nemogućnosti svih žrtava da ostvare podršku za pokretanje njihovih obrta. Naime, prema njima dostupnim informacijama, Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom u FBiH (Fond)¹⁵² koji je uspostavljen kao javna ustanova čija je primarna zadaća osiguranje podrške pri profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom, dodijelio je sredstva¹⁵³ nekim žrtvama ratnog seksualnog nasilja.

Žrtve koje su prije 2006. godine ostvarile status žrtve prema tadašnjim odredbama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica s djecom FBiH¹⁵⁴ to su uspjele dokazujući tjelesno oštećenje zadobijeno zlostavljanjem u određenom postotku. U skladu s tim, one su imale potvrdu o stopostotnoj invalidnosti izdatu od nadležnog centra za socijalni rad na osnovu koje su ostvarile mogućnost za dobijanje sredstava za pokretanje svojih obrta. Na taj način je jedna preživjela, naprimjer, pokrenula odličan biznis u jednoj maloj zajednici u srednjoj Bosni.¹⁵⁵

Pored ovog prava, na osnovu potvrde o stopostotnom invaliditetu, uz podršku centra za socijalni rad iz njene opštine, jedna preživjela ima i olakšice za registraciju automobila, te karticu za parking s invalidskom oznakom, izdatu na period od deset godina.¹⁵⁶ Nakon što su 2006. godine usvojene izmjene zakona kojima je

¹⁴⁹ Medica Zenica i Medica mondiale (fusnota 86) 110.

¹⁵⁰ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 3. i 4. juna 2021).

¹⁵¹ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 10. i 11. juna 2021).

¹⁵² Ovaj Fond je uspostavljen Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, više informacija o Fondu, pogledati na: www.fond.ba. Odredbe ovog zakona u članu 4, tačka 3, predviđaju da, u smislu tog zakona, osobom s invaliditetom se smatra i „osoba koja je ostvarila pravo na profesionalnu rehabilitaciju prema propisima o zaštiti vojnih i civilnih invalida rata“.

¹⁵³ Sredstva se kreću u iznosima od 10.000 do 20.000 KM.

¹⁵⁴ Za više informacija o ovim zakonskim rješenjima vidjeti podnaslov 14.1.

¹⁵⁵ Razgovor s Fadilom Selak Radmilović, predsjednikom udruženja Sehara (telefonski razgovor, 17. septembra 2021).

¹⁵⁶ Diskusija s relevantnim akterima (Sarajevo, 28. oktobra 2021).

© Will Baxter

uvodena posebna kategorija žrtava seksualnog nasilja, preživjele su dobijale potvrdu da pripadaju posebnoj kategoriji civilnih žrtava rata, neovisno o tjelesnom oštećenju, na osnovu koje nisu više mogle aplicirati za dodjelu podrške od ovog Fonda. Pritom su preživjelima također poznate informacije prema kojima u nekim opštinama mogu čak i s takvom potvrdom ostvariti ovo pravo – sve se svodi na način tumačenja pojedinih centara za socijalni rad.¹⁵⁷ Navode da je stoga potrebno raditi na unificiranom rješenju kojim bi se u svim kantonima i opštinama omogućilo i preživjelima koje nemaju rješenje o stopostotnoj invalidnosti da apliciraju za osnivanje obrta i pristup drugim mjerama podrške.¹⁵⁸

"Razumijete, mi već ulazimo u godine, tad smo mi bile mlade. A mladost je nekako i nosila kroz život i ovo i ono, a Boga mi kako ulazimo u godine, sve je teže i teže."¹⁵⁹

Preživjele/i također ističu potrebu da se za njih osigura prioritet u svim situacijama u kojima se raspisuju opšti javni pozivi i za sve građane koji se odnose na podsticaje za poljoprivredni rad ili druge vidove podrške individualnom poduzetništvu. Pritom nije dovoljno zadržati se na deklarativnom uključivanju u tekst javnog poziva odredbe o davanju prednosti žrtvama, nego je potrebno tako nešto efektivno provesti u djelo. Jedna preživjela iz BDBiH je tako ukazala na činjenicu da je jednom prilikom aplicirala na lokalni javni poziv za poljoprivredni projekt u kojem je navedeno da će žrtve seksualnog nasilja u ratu imati prednost.¹⁶⁰ Iz agencije UN Women su joj pružili tehničku pomoć pri razvijanju takvog projekta. Uprkos tome, ona nije dobila projekt. Odobreni su projekti za 30 aplikanata, dok je ona bila čak 72. na spisku. Uzrok vidi u radnjama podmićivanja, kojima se u biti daje istinski prioritet.

¹⁵⁷ Diskusija s preživjelima (Tuzla, BiH, 26. oktobra 2021).

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 10. i 11. juna 2021).

¹⁶⁰ Ibid.

z agencije UN Women su joj pružili tehničku pomoć pri razvijanju takvog projekta. Uprkos tome, ona nije dobila projekt. Odobreni su projekti za 30 aplikata, dok je ona bila čak 72. na spisku. Uzrok vidi u radnjama podmićivanja, kojima se u biti daje istinski prioritet. Kada je riječ o odgovoru na psihofizičke tegobe s kojima se preživjele/i seksualnog nasilja nose, u prethodnom tekstu je nekoliko puta ukazano na značaj adekvatne psihološke podrške za preživjele. Psihološka podrška dostupna je u BiH u okviru 46 centara za mentalno zdravlje u FBiH, 27 centara za zaštitu mentalnog zdravlja u RS-u i jedan centar za mentalno zdravlje u BDBiH.¹⁶¹

Međutim, prema riječima preživjelih, dostupna psihološka podrška u pojedinim slučajevima je neadekvatna imajući u vidu potkapacitiranost ovih centara s obzirom na to da unutar jednog centra u većini slučajeva radi po jedan psiholog i psihijatar.¹⁶² Survivors of conflict-related sexual violence do not Preživjele/i ratnog seksualnog nasilja ne ostvaruju prioritet za dobijanje ovakve vrste podrške, a pojedini centri su već svakako preokupirani radom s težim duševnim bolesnicima, što dovodi do toga da neke/i preživjele/i čekaju dugo i/ili ne dobijaju ovu podršku redovno. Nadalje, eksperti za mentalno zdravlje ukazuju da rad s preživjelima ratnog seksualnog nasilja iziskuje posebni tretman, s posebnim fokusom na psihoterapiju kao metodu liječenja, upravo zbog dugoročnih i kompleksnih traumatskih posljedica.¹⁶³

Međutim, imajući u vidu ranije isticani problem potkapacitiranosti centara za mentalno zdravlje, jasno je da pojedini centri nisu u mogućnosti da primjenjuju ovaj metod liječenja. Nadalje, naslonjeno na prethodni zaključak o specifičnim problemima preživjelih u ruralnim sredinama, bitno je istaći kako su pojedini preživjeli ukazali da nisu tražili psihološku podršku, iako smatraju da im je potrebna, jer nisu u mogućnosti da posjećuju ove centre (zbog velike udaljenosti ili nedostatnih finansijskih sredstava za plaćanje troškova prevoza), čime bivaju uskraćeni za ovu bitnu rehabilitativnu mjeru.

"Banja mi je potrebna više nego zalogaj hljeba."¹⁶⁴

Tokom istraživanja također je identifikovana relativno novoartikulisana potreba koja nije bila isticana u ranijim istraživanjima o posljedicama ratnog seksualnog nasilja, ali jeste u posljednje vrijeme uočena između ostalog i kroz rad organizacija TRIAL International i Vive žene s preživjelima. Riječ je o potrebi za novom vrstom svojevrsne psiho-medicinske rehabilitacije.

Većina preživjelih s kojima se razgovaralo godinama su korisnice/i usluga psihološke podrške i imaju pravo na zdravstvenu zaštitu, međutim kroz status civilne žrtve rata nisu u mogućnosti ostvariti pravo na banjsku rehabilitaciju. Uočeno je da se, s obzirom na protek vremena od početka rata u BiH do danas, mnoge/i preživjele/i već nalaze u dobnoj grupi iznad 50 godina, te proces starenja ove populacije, uz posljedice pretrpljenog silovanja, ima znatan uticaj na njihova fizička oboljenja.

"Ako može banja, mene boli kičma, imam uklještenu kičmu, ako ima ikakve nade i prilike..."¹⁶⁵

Većina ispitanica/ka u ovoj dobnoj grupi navela je potrebu za banjskim liječenjem kao jednim vidom medicinske rehabilitacije. Smatraju da bi im fizičke posljedice koje imaju nakon preživljene traume, a koje se starenjem dodatno manifestiraju, bile olakšane korištenjem usluga banjske rehabilitacije, pored drugih mjera, poput mogućnosti finansiranja kupovine ortopedskih pomagala. Trenutno u FBiH i BDBiH u relevantnim zakonima nije predviđena mogućnost besplatne banjske rehabilitacije za civilne žrtve rata, dok u RS-u, iako ovakva odredba jeste predviđena, ni tri godine nakon usvajanja zakona još nije implementirana u praksi.¹⁶⁶

161 Mentalno zdravlje, "Psihološka pomoć u centrima za mentalno zdravlje/centrima za zaštitu mentalnog zdravlja u Federaciji BiH i Republici Srpskoj" [Psychological assistance in Mental Health (Protection) Centres in the Federation of BiH and the Republika Srpska] <<http://www.mentalnozdravlje.ba/psiholoska-pomoc-u-centrima-za-mentalno-zdravlje-centrima-za-zastitu-mentalnog-zdravlja-u-fbih-i-rs>> Accessed 20 October 2021.

162 IOM, "Pregled rada centara za mentalno zdravlje u Bosni i Hercegovini" [Overview of Mental Health Centres in Bosnia and Herzegovina] <<https://bih.iom.int/sites/bih/files/downloads/publications/pregledi60str.pdf>> Accessed 20 October 2021.

163 Medica Zenica i Medica mondiale (fusnota 88) 69-74; World Health Organization, 'Responding to the Psychosocial and Mental Health Needs of Sexual Violence Survivors in Conflict-Affected Settings' (2011) 24-28.

164 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 3.i 4. juna 2021).

165 Ibid.

166 Više informacija u podnaslovu 14.1.

Iznimno su rijetki primjeri ostvarivanja ovog prava putem redovnog procesa apliciranja u okviru sistema zdravstvenog osiguranja koji se odnosi na sve građane. Nedostaju, između ostalog, jasni pravilnici i procedure koje bi osiguravale da stručne komisije donesu odluku zasnovano na specifičnim posljedicama ratnog seksualnog nasilja koje je potrebno adresirati na ovaj način. Kao posljedica prepuštanja ovog pitanja donekle arbitrarnoj ocjeni za to nadležnih službi postoje primjeri odbijanja preživjelih koje imaju izražene ginekološke i druge posljedice silovanja.¹⁶⁷

"Mogu mi pomoći da odem na fizikalnu terapiju, da dobijem banjsko liječenje jedno besplatno."¹⁶⁸

"Svima je nama potrebno i banjsko liječenje i finansijska pomoć, ne samo meni. Svima nama koji smo to proživjeli."¹⁶⁹

Posebno je značajno naglasiti da većina ispitanica/ka navodi da im status civilne žrtve rata ne nudi jednake beneficije i ne osigurava ista prava kao prava koja imaju druge kategorije žrtava rata, poput ratnih veterana, ratnih vojnih invalida te djece poginulih boraca. Zanimljivo je da se ovi nalazi istraživanja u potpunosti poklapaju s nalazima istraživanja koje je uradila Medica Zenica 2014. godine, što upućuje na to da se percepcija preživjelih o statusu civilnih žrtava rata i beneficijama koje taj status donosi nije značajno promijenila u periodu od sedam godina, kao uostalom ni zakonski okvir koji ovaj status regulira.¹⁷⁰

Pojedine/i preživjele-/i istakle/i su da im se prilikom pristupa uslugama zdravstvene njege ne pruža prioritet (što je posebno bitno za preživjele s težim oboljenjima) na isti način kao npr. ratni vojni invalidi, jer se po sticanju statusa civilne žrtve rata ne dobijaju slične iskaznice putem kojih bi u raznim administrativnim procedurama dokazale ovaj status. Iako pojedine zdravstvene institucije prihvataju iskaznice koje izdaju udruženja žrtava rata kao

potvrdu o ovom statusu, praksa nije ujednačena. Još veći problem, međutim, predstavlja nejednak obim pruženih prava.

"Imamo problema kad odemo doktorima. Ja sam otišao u XXX, doktoru gdje sam prijavljen da vadam nalaze, bio sam bolestan. I ja imam znači pravo, sva prava da ne čekam nikakav red i piše tamo 'ratni vojni invalidi imaju prednost' i tako dalje. Želim i civilne žrtve rata da imaju prednost."¹⁷¹

"Invalidi i ove druge kategorije što imaju pravo, imali bi i mi civilne žrtve rata i žene žrtve rata. Oni imaju sva prava, mi nemamo ništa. Oni imaju pravo i na liječenje i stambeno zbrinjavanje i na banjsko liječenje. Meni je potrebno ortopedsko pomagalo, ali ja ne mogu finansijski sebi ortopedsko pomagalo da priuštim."¹⁷²

Kod većine preživjelih koji imaju djecu javlja se potreba da i njihova djeca ostvare određene beneficije po osnovu statusa civilne žrtve rata njihovih roditelja. Navode kako, za razliku od drugih kategorija, djeca civilnih žrtava rata nemaju potrebne beneficije. Kod većine preživjelih koji/e su učestvovali/e u istraživanju postoji izražena briga za budućnost njihove djece, pogotovo kada je riječ o obrazovanju i budućem zaposlenju, što zapravo predstavlja bojazan za egzistenciju njihove djece. U tom smislu pojedine/i ispitanice/i navode da bi bilo poželjno da se i prava iz statusa civilne žrtve rata, uglavnom novčana primanja, mogu nasljeđivati u vidu penzije ili sličnih davanja.

U razgovoru sa Salihom Đuderijom, pomoćnikom ministra za ljudska prava i izbjeglice BiH, istaknuto je da programi osposobljavanja i zapošljavanja za civilne žrtve rata postoje, ali nisu adekvatni.¹⁷³ Ona je također istakla da je podrška porodicama civilnih žrtava rata značajna u kontekstu ekonomske sudbine njihove djece i da je zaista potrebno da se osiguraju beneficije u školovanju i zapošljavanju za djecu civilnih žrtava rata, prvenstveno

¹⁶⁷ E-mail komunikacija s Ajnom Jusić, predsjednicom Udruženja „Zaboravljena djeca rata“ (28. oktobra 2021).

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 10. i 11. juna 2021).

¹⁷⁰ Vidjeti u tom smislu i podnaslov 14.1.

¹⁷¹ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 3. i 4. juna 2021).

¹⁷² Izjave preživjele iz Brčko distrikta BiH. Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 10. i 11. juna 2021).

¹⁷³ Intervju sa Salihom Đuderijom, pomoćnikom ministra za ljudska prava i izbjeglice BiH (intervju održan putem Zoom platforme 18. maja 2021).

Sarajevo ©Will Baxter

jer roditelji koji su preživjeli nisu u mogućnosti na osnovu socijalnih naknada koje primaju obezbijediti potrebne uslove za školovanje i rad svoje djece.¹⁷⁴

*"Treba da školujem djecu i da budu obrazovani, a šta da radim, nema stipendije, nema posla, nema ništa."*¹⁷⁵

*"Tražimo da za našu djecu imaju neke stipendije koje bi vrijedile za školu, na fakultetima, koje idu iz svog grada u drugi grad na studije da ne moraju plaćati stanarine i kirije i školarine i sve ostalo. Imamo taj problem i želimo da nam se pomogne. Imamo mi i djece pametne, inteligentne koji bi se školovali, ali nažalost nemamo uslova za to."*¹⁷⁶

*"Primanja koja imamo, to je socijalni program. Mi želimo i nastojimo da nam se uvrsti i zagarantuje da i moje maloljetno dijete može sutra naslijediti ovo moje primanje. Ja to primanje zovem penzijom i volio bih da može naslijediti tu penziju ili supruga ako ima više od 50 godina, ne radi i tako dalje. Jer sada ja ako umrem i oduzmu mi moje primanje i sve ostalo, pitam se ko se brine za moju porodicu."*¹⁷⁷

Problem koji je također vidljiv iz priča svih preživjelih, učesnika/ca fokus grupa, jesu iskustva koja ukazuju na neosjetljiv tretman preživjelih od pojedinih uposlenika/ca vladinih institucija, zdravstvenih institucija, policijskih stanica, institucija koje su pružatelji određenih usluga. Iako postoji nekoliko pozitivnih primjera, većina preživjelih se prilikom ostvarivanja određenih prava ili korištenja zdravstvenih ili uslužnih djelatnosti redovno susreće s nedovoljno obazrivim tretmanom koji, nažalost, u većini slučajeva potiče retraumatizaciju i pojačava

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović; 3. i 4. juna 2021).

¹⁷⁷ Ibid.

osjećaj društvene neprihvatljivosti kod preživjelih. U pojedinim slučajevima neugodna iskustva koja su doživjele/i preživjele/i su odvrćala od traženja pomoći, ili su je tražili od nevladinih organizacija.

"I meni je čak na jednom obraćanju na traženju mojih prava osoba rekla: 'Pa gdje si ti bila 26 godina?' U tom momentu, mislim, to nerazumijevanje, taj nedostatak podrške, osjećala sam se grozno."¹⁷⁸

"Pa prošlo je 30 godina, ostavite to više iza sebe."¹⁷⁹

Posebno je izražen problem u BDBiH, gdje preživjele/i navode brojne poteškoće u komunikaciji sa službama nadležnim za komunikaciju s njima.¹⁸⁰ Tako ističu, između ostalog, strah preživjelih da se obrate nadležnoj službi, u kojoj redovno nailaze na nerazumijevanje i grub pristup. Prilikom ispitivanja pred komisijom nadležnom za utvrđivanje statusa pak ističu upućivanje neprimjerenih i retraumatizirajućih pitanja i komentara, poput: „Otkud tebi to da se desi?“ ili „Kako se nisi do sada javila?“ Muškarac koji je silovan s 15 godina je tako od komisije upitan da „malo opiše kako je taj seks tekao“. Udruženje „Naš glas“ iz Tuzle je po saznanju da su članovi komisije pitali preživjele „da li su uživale u seksu tokom silovanja i kako nisu zatrudnile ako su silovane po tri puta“ 2018. godine podnijelo žalbu MLJPIBiH, po kojoj su poduzete radnje preispitivanja, o čijem konačnom ishodu udruženje nije upoznato.¹⁸¹

"Potreban je neki način da nam pomognu, da bi naše udruženje opstalo, da funkcioniše. Nama su udruženja bitna, jer kroz rad udruženja mnoge su se žrtve i ohrabrile i ostvarile su pravo na status, ali moramo imati pomoć i da bolje javno istupimo."¹⁸²

Pozitivni primjeri adekvatnog postupanja prema preživjelim se, nažalost, i dalje uočavaju samo kod malog broja uposlenika/ca javnih institucija, prema mišljenjima ispitanica/ka. U kontekstu identifikovanih problema u BDBiH, naprimjer, preživjele/i ističu da to u Komisiji za procjenu statusa civilnih žrtava rata u FBiH nije tako.

Pored toga, oni posebno izdvajaju profesionalno i primjereno postupanje uposlenika/ca nevladinih organizacija koje pružaju psihološku ili pravnu podršku preživjelim, kao i određeni broj psihoterapeuta i specijalista/ica neuropsihijatrije koji sarađuju s nevladinim organizacijama i udruženjima i imaju visok stepen senzibiliziranosti za preživjele seksualnog nasilja u ratu. Preživjele/i uglavnom navode pojedince/ke ili nevladine organizacije koje su imale važnu ulogu u njihovom osnaživanju i kod većine preživjelih vidljiv je osjećaj zahvalnosti koji prevladava prema ovim profesionalcima.

Posebno važan aspekt osnaživanja preživjelih predstavlja njihova involviranost u okviru udruženja i solidarnost koju tu osjećaju. Primijećeno je da većina preživjelih s kojima se u okviru fokus grupa razgovaralo pronalazi potrebno razumijevanje u udruženjima žrtava, koja se samoorganizuju uglavnom na lokalnim nivoima, te da smatraju kako se adekvatno zagovaranje njihovih prava može ostvariti samo organizovanim djelovanjem. Pritom navode niz poteškoća s kojima se nažalost susreću ova udruženja u svom radu, a koje znatno otežavaju njihovo djelovanje. Nedostatak finansiranja ističe se kao glavni problem. Kao jedna od posljedica finansijskih problema navodi se nemogućnost angažovanja kvalifikovanog kadra koji bi pomogao udruženjima u ispunjavanju administrativnih zadataka, apliciranju za novčana sredstva i donacije, te informisanju o zagovaračkim alatima. Ovakvu vrstu pomoći udruženjima žrtava pružaju druge nevladine organizacije svojim aktivnostima, ali većina preživjelih navodi da bi voljeli kada bi udruženja mogla određene aktivnosti obavljati samostalno.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Izjava policijskog službenika na informaciju koju mu je predsjednica lokalnog udruženja preživjelih pružila o specifičnoj situaciji jedne žrtve nasilja u porodici. Diskusija s preživjelim (Tuzla, BiH, 26. oktobra 2021).

¹⁸⁰ Diskusija s preživjelim (Tuzla, BiH, 26. oktobra 2021).

¹⁸¹ E-mail komunikacija s Mirsadom Tursunović, predsjednicom Udruženja „Naš glas“ (1. novembra 2021).

¹⁸² Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 3. i 4. juna 2021).

“Potreban je neki način da nam pomognu, da bi naše udruženje opstalo, da funkcioniše. Nama su udruženja bitna, jer kroz rad udruženja mnoge su se žrtve i ohrabrine i ostvarile su pravo na status, ali moramo imati pomoć i da bolje javno istupimo.”¹⁸³

“Potrebno je da možemo kroz neki projekat zaposliti neku stručnu osobu da radi s nama, jer mi nemamo stručnog osoblja, mi smo samo preživjele i volonterski radimo.”¹⁸⁴

“Mi treba da budemo solidarne, da zajedno dižemo glas, da se borimo za svoja prava i samo tako možemo.”¹⁸⁵

8. Stavovi i prioriteti preživjelih kada je riječ oblicima i modalitetima reparacija

U prethodnom tekstu ukazano je na to da je u okviru istraživanja uočena potreba većine preživjelih kako za materijalnim tako i simboličnim reparacijama, pri čemu oni pojam reparacija prvenstveno podvode pod materijalne reparacije. Važnost materijalnih reparacija vidljiva je iz činjenice da preživjeli navode potrebu naknade za pretrpljenu nematerijalnu štetu iz razloga dvojake prirode – u materijalnom smislu – kao pitanje zadovoljenja egzistencijalnih potreba, ali i u simboličkom smislu – kao priznanje počinjenja zločina i garancije neponavljanja.

“Ja smatram da na taj način, kad plati odštetu, da neće više ponoviti zločin.”¹⁸⁶

Tokom razgovora s ispitanicama/ima uočeno je i da većina preživjelih smatra da bi individualne reparacije bile poželjan model koji bi se trebao primjenjivati u BiH. Pritom ukazuju i na to da je njima i dalje potrebna naknada štete u pravom smislu te riječi.

Preživjele/i uglavnom navode da bi kategorija žrtava ratnog seksualnog nasilja trebala biti prepoznata

kao jedinstvena kategorija i da je potrebno donijeti zakonska rješenja i programe reparacija koji bi se odnosili samo na ovu kategoriju žrtava. U prethodnom tekstu izvještaja konstatovano je kako mnoge/i preživjele/i smatraju da određene kategorije imaju više beneficija od kategorije civilnih žrtava rata.

“Sad zasad smo za njih samo ‘socijalni problem’.”

Veliki broj preživjelih u razgovorima navodi da jedan od problema u postizanju adekvatnih reparativnih programa za ovu kategoriju predstavlja činjenica da se žrtve ratnog seksualnog nasilja zakonski nalaze u istoj grupi kao druge civilne žrtve rata i da po tom osnovu ostvaruju sva prava.

“Jednostavno bi trebalo da se u neki zakonski okvir uvede naša kategorija, jer to država da usvoji i da čim mi smo u zakonu, onda mi imamo sva prava.”¹⁸⁷

“Ma ima njih 90 posto u tim parlamentima, sjede, oni nemaju pojma šta je to civilna žrtva rata, pogotovo posebne kategorije, oni nemaju pojma šta je to.”¹⁸⁸

Izražena je potreba onih preživjelih koji su godinama korisnici/e psihološke podrške i koji se smatraju dovoljno osnaženim da javno govore o preživljenoj traumi da učestvuju u procesima donošenja odluka. Većina smatra da adekvatna zakonska rješenja i programi ne mogu ispuniti svrhu bez širih konsultacija s preživjelim ratnog seksualnog nasilja.

Zanimljivo je analizirati protek vremena od donošenja zakonodavnog okvira za civilne žrtve

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 10. i 11. juna 2021).

¹⁸⁸ Ibid.

Rural, BiH ©Will Baxter

rata, kada većina žrtava nije bila spremna govoriti o ratnom seksualnom nasilju, do danas, i vidjeti da većina preživjelih koje su godinama imale kontinuiranu psihološku podršku i koje su dovoljno osnažene sada zagovaraju centralnu poziciju žrtava kada je riječ o donošenju odluka koje se tiču njihovih prava i potreba.

Zanimljivo je da je kod svih ispitanica/ka izražen strah vezan za upitan vijek trajanja mogućnosti ostvarivanja prava kroz status civilne žrtve rata. Ispitanice/i navode kako smatraju da prava koja ostvaruju kao civilne žrtve rata trebaju biti trajnog karaktera i ne smiju biti podložna reviziji. Navode strah od stalne neizvjesnosti pitanja da li će iz godine u godinu biti u mogućnosti ostvariti prava po osnovu statusa civilne žrtve rata i da li će se dogoditi da se nekim novim zakonskim rješenjima ovakva prava ukinu.

“Nemojte vi donosit samo zakone šta je potrebno civilnim žrtvama rata, a niste otišli od porodice do porodice i rekli, sjeli s njima i rekli ‘de ti nama reci koje s tvoje potrebe, de ti nama objasni, šta bi tebi olakšalo.’”¹⁸⁹

„... ali prilikom donošenja kojekakvih tih zakona vrlo je bitno da su žrtve prisutne. Jer ne može nas niko ne može predstaviti ko mi same sebe kako možemo.”¹⁹⁰

Isto tako se konstantno brinu da li će činjenica da će se naknade koje primaju iz entitetskih budžeta smanjiti usljed eventualnih kriza i smanjenja budžeta entitetskih vlada. Slični navodi pronađeni su i u istraživanju Medica Zenica iz 2014. godine u kojem se ističe kako teški ekonomski uslovi doprinose stalnoj brizi i strahu preživjelih da će im status civilne žrtve rata biti ukinut a njihova prava oduzeta, što ukazuje na činjenicu da preživjele/i s ovakvim strahom žive već dugi niz godina.¹⁹¹

“Trajna rješenja nam trebaju da imamo trag i da to ne može niko ukinut. Znači trajno rješenje, danas, da nas sutra ne mogu ukinuti.”¹⁹²

„Ja govorimo u moje ime. Meni kad bi to ukinuli, bolje da me ubiju.”¹⁹³

Strah od kratkotrajnog karaktera prava ostvarenih kao civilna žrtva je dodatno pojačan činjenicom da mnogi preživjeli nisu u mogućnosti ostvariti ni materijalnu naknadu sudskim putem, te socijalne naknade ostaju jedini izvor prihoda za njih. Postoji bojazan da većina preživjelih nikada neće doživjeti da njihovi počinitelji budu procesuirani i da iz tog razloga neće imati mogućnost da dobiju naknadu za nematerijalnu štetu jer su svjesni da je to trenutno u BiH jedini vid kompenzacije koju su u mogućnosti ostvariti zbog nedostatka programa za naknadu štete i problemom primjene zastarnih rokova na tužbene zahtjeve podnesene u parničnim postupcima.¹⁹⁴

189 Ibid.

190 Ibid.

191 Medica Zenica i Medica mondiale (fusnota 86) 110.

192 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosović, 3. i 4. juna 2021).

193 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Liplje, 18. juna 2021).

194 Vidi u tom smislu i podnaslov 14.2.2.

Većina ispitanica/ka stoga navodi da je pristup kompenzaciji potrebno omogućiti i onim preživjelim koji nisu i iz različitih razloga neće svjedočiti u krivičnim postupcima.

S druge strane, one/i preživjele/i koji jesu svjedočili u krivičnim postupcima i kojima je u istim ili naknadno u parničnim postupcima, presudama sudova dosuđena naknada nematerijalne štete polažu velike nade u ostvarenje ovih prava, ali su jednako svjesni činjenice da se u nekoliko postojećih predmeta naplata naknade pokazala problematičnom.

*"Na neki način da i te žene dobiju odštetu. Ne mora to biti odšteta kao ona žena koja je prošla kroz postupak, znam da je više bila izložena i traumi i svemu, ali da dobiju i ove žene koje ne mogu da prepoznaju počinitelje."*¹⁹⁵

*"Ja bih rekla da nas veliki broj neće proći suđenja i tako da nećemo dobiti odštetu. Imamo puno preživjelih koje nisu mogle nikad, niti će ikad prepoznati počinitelje, bili su maskirani naprimjer. Trebao bi da se napravi neki fond, da se omogući neka minimalna finansijska pomoć za ove žene koje ne mogu prepoznaju, ne mogu da prođu sudski proces..."*¹⁹⁶

Navode da većina počinitelja ne samo da neće „dobrovoljno“ isplatiti naknadu već će nastojati učiniti sve da postojeću imovinu „zataška“. Nemogućnost naplate i kroz provedene izvršne postupke za preživjele predstavlja dodatno obeshrabrenje i poruku da su ponovo iznevjereni od sistema, u njihovim očima „države“.

*"Oni će njega osloboditi jer nema on imovine, on će prepisati svojim, znaju to oni sve šta se radilo. Zemlju će dati svojoj djeci. Znaju oni vrlo dobro šta su radili, znaju oni da ta prava. Oni su znali dobro šta su radili."*¹⁹⁷

*"Mora se na nivou države malo osvijestiti sve o tome kakav mi život vodimo i kako da se nama pomogne, da se malo više radi na nivou države, da smo zaštićeni."*¹⁹⁸

Većina ispitanica/ka smatra da njihove probleme mogu riješiti samo državni organi vlasti i smatraju da najveću odgovornost za njihovu situaciju snosi država. Važno je napomenuti kako pod terminom država preživjele/i uglavnom jednako vide i entitetske i državne vlasti, ali se kroz razgovor s njima također uočava da bi sistematsko rješenje na državnom nivou u velikoj mjeri doprinijelo vraćanju povjerenja u sistem i osjećaju priznavanja i zaštićenosti. S druge strane, u razgovoru s preživjelim iz entiteta RS rješenje koje bi se njima činilo poželjnim jeste ujednačavanje naknada na nivou entiteta.

Ispitanice/i u ovoj fokus grupi nisu navodile/i potrebu unificiranog rješenja na državnom nivou za sve preživjele, već su uglavnom govorili o potrebi ujednačavanja mjesečnih naknada u svim upravnim jedinicama.¹⁹⁹

Kada je riječ o simboličnim reparacijama, preživjele/i, učesnice/i u fokus grupama isticali su krivično gonjenje počinitelja zločina i utvrđivanje istine kao važne mjere reparacije. Većina ispitanica/ka procesuiranje počinitelja smatra zadovoljenjem pravde. Skoro sve/i ispitanice/i vjeruju da bi osuđivanjem počinitelja i izricanjem presude u kojoj se počinitelji oglašavaju krivim određeni teret koji preživjele/i snose kao žrtve zločina prešao s njih na počinitelja.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 3. i 4. juna 2021).

¹⁹⁸ Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 10. i 11. juna 2021).

¹⁹⁹ Preživjele su u tom smislu navele da primaju mjesečnu naknadu (kao socijalnu pomoć) od 170 KM. Kako ističu, ovaj iznos ne može biti dovoljan ni za mjesečne troškove kupovine lijekova. Zbog svega navedenog žrtve iz RS-a traže da budu jednake sa svim ostalim žrtvama na prostoru BiH, da njihova mjesečna primanja budu kao i ona u FBiH i BD BiH. Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Republika Srpska, 16. augusta 2021).

Međutim, većina ispitanica/ka strahuje da do procesuiranja mnogih počinitelja neće doći za vrijeme njihovog života uzimajući u obzir da veliki broj preživjelih usljed protoka vremena umire, kao i činjenicu da su mnogi počinitelji samim preživjelim nepoznati i da ih ne bi bili u stanju identifikovati te svjedočiti na sudu. Dodatni problem su i počinitelji koji su preživjelim poznati, ali su umrli ili su nedostupni organima gonjenja u BiH. Kao što je to prethodno objašnjeno, ovaj strah se dodatno vezuje za ostvarivanje udivanje prava na kompenzaciju, koje preživjele/i smatraju potrebnim i važnim pored procesuiranja počinitelja.

Tokom ispitivanja u fokus grupama preovladava percepcija preživjelih da bi javno priznavanje zločina i memorijalizacija doprinijeli ostvarenju pravde, satisfakciji i njihovoj lakšoj integraciji u društvu.

*"Mene je najviše pogodilo što sam bila zarobljena u svojoj porodičnoj kući. I dan danas se osjećam ponizna i nedovoljno u društvu priznata i osjećam taj bol i taj strah. Vlasti ništa ne poduzimaju za našu zaštitu, za naše neko obilježje, da se zna, da budemo u prvom redu, da budemo priznati među društvom, među narodom. Jedino smo priznati u svojoj porodici, i to ne svi. Okolina nas ne prepoznaje, okreće glavu."*²⁰⁰

Interesantan nalaz istraživanja je da preživjele/i imaju pomiješana osjećanja o pojmu javnog izvinjenja. Postoje oprečne izjave preživjelih kada je riječ o izvinjenju i posebno zavise od pitanja „Od koga izvinjenje dolazi“. Određeni broj ispitanica/ka javno izvinjenje percipira kao izvinjenje počinitelja i pokazuje izražen revolt prema takvom vidu izvinjenja.

*"To meni izvinjenje ništa ne znači. Šta su oni radili. Evo svi znaju."*²⁰¹

*"I kažeš ti sad da se oni izvine. To ništa meni ne znači. Ni meni, ni ovim svima. To njihovo izvinjenje ništa mi ne znači."*²⁰²

S druge strane, kada se izvinjenje percipira kao priznanje počinjenih zločina koje dolazi od države, institucija, aktera vlasti ili lokalne zajednice, nailazimo na pozitivnije reakcije preživjelih.

*"Pa meni lično bi to zadnje bilo potrebno, to izvinjenje, to priznavanje da su počinili zločin."*²⁰³

*"I zašto kažem da je bitno to njihovo priznavanje ratnog zločina što ga oni negiraju iz petnih žila. Svi, nažalost. Po meni lično, ja bi tražila to i izvinjenje i priznavanje ratnog zločina."*²⁰⁴

*"Ne mora ono doći samo od počinitelja, može i od države."*²⁰⁵

9. Utisci o učešću preživjelih u fokus grupama

Organizaciju fokus grupa realizovalo je udruženje Vive žene iz Tuzle u saradnji s organizacijom TRIAL International. Posljednja fokus grupa sa žrtvama iz entiteta RS održana je u saradnji s Udruženjem Snaga žene iz Tuzle. Tokom rada na organizaciji suočili smo se s manjim odzivom poptencijalnih učesnica/ka nego što je to prvobitno planirano. Razlozi su bili nespremnost preživjelih da razgovaraju o posljedicama traumatičnog iskustva za koje smatraju da ima retraumatizirajući efekat, slabije vjerovanje u mogućnost postizanja promjena, kao i bolest pojedinih preživjelih, zbog čega nisu bili u mogućnosti da prisustvuju.

One/i učesnice/ci koji su se odvažili odazvati projektu i razgovarati o posljedicama ratnog seksualnog nasilja, kao i trenutnim potrebama u kontekstu reparacija, su unatoč prisjećanju na događaj koji je obilježio njihov život spremno, voljno i otvoreno razgovarali o svim pitanjima iz Upitnika. Budući da su fokus grupe bile koncipirane na način da se preživjele/ie u uvodnom dijelu upoznaju s teoretskim aspektom reparacija preživjele/i su svoj angažman pokazale/i još i u ovoj fazi na način da su postavljale/e konkretna pitanja i dijelile/e s nama aktuelne probleme s kojima se suočavaju, a koje je prisutna pravna savjetnica TRIAL Internationala mogla adresirati.

200 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 3. i 4. juna 2021).

201 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Liplje, 18. juna 2021).

202 Ibid.

203 Ibid.

204 Ibid.

205 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 10. i 11. juna 2021).

Na ovaj način su pokazali da bez obzira na godine koje su prošle od rata njihove trenutne godine i nedostatak podrške od institucija još uvijek vjeruju i žele učestvovati u svim procesima koji se tiču unapređenja prava preživjelih i predstavljanja trenutne stvarne slike o njihovom položaju u društvu.

Tokom razgovora s učesnicima/ama o pitanjima iz pripremljenog upitnika uvidjeli smo da je za preživjele bilo teško razdvojiti iznošenje trenutnih potreba bez prisjećanja na detalje vezane za sam traumatični događaj. Zavisno od situacije i toga da li se potresan trenutak odnosio samo na pojedinca koji govori ili cijelu fokus grupu, u pojedinim situacijama pravili smo pauzu kako se učesnice/i ne bi dodatno emotivno naprezale/i ili je psihoterapeut udruženja Vive žene asistirao konkretnom pojedincu. Nakon pauze i

povratka na razgovor o percepcijama preživjelih o reparacijama učesnice/i su i dalje aktivno pružali informacije i iznosili svoje stavove, što dodatno pokazuje njihovu predanost i vjeru da ovakva studija može predstavljati potencijalno koristan zagovarački alat i dovesti do potrebnih promjena zakonodavnog okvira.

Iako su stavovi o samoj studiji pretežno bili pozitivni, izdvajaju se i mišljenja pojedinih učesnica/ka koje/i su smatrale/i da više nemaju razloga vjerovati u bilo kakve procese unapređenja prava preživjelih. Naime, tokom godina više puta su se razočarale/i zbog neostvarenih obećanja pretežno političkih aktera tokom predizbornih kampanja koja su potom negativno uticala na preživjele i doprinijela ponovnom gubitku povjerenja u sistem.

U konačnici, učesnice/i su bile/i zadovoljne/i i na pruženoj prilici za edukaciju o reparacijama koja je, prema njihovom mišljenju, potrebna širim masama. Iako svako podsjećanje na traumatični događaj izaziva burne emocije, po završetku fokus grupa preživjeli/e su izrazili zadovoljstvo da još uvijek postoje organizacije koje vode brigu o unapređenju prava preživjelih i njihovom sveopštem dobru. Također, izrazili su zahvalnost zbog učešća i zanimanja za njihove potrebe budući da oni najbolje znaju s kojim se sve izazovima svakodnevno suočavaju i koja su to praktična rješenja za identifikovane probleme.

10. Osnovni rizici percipirani od preživjelih ratnog seksualnog nasilja

Sigurnosni rizici povezani s pristupom pravu na reparacije ogledaju se u nekoliko primjera koje su preživjele/i navodile/i u okviru razgovora u fokus grupama. Jedan od primjera jeste pitanje stambenog zbrinjavanja i povratak preživjelih u sredine i zajednice u kojima su živjeli prije i za vrijeme ratnih dešavanja zbog rizika od ponovne traumatizacije te straha i nepovjerenja u takve zajednice, kao što je ranije objašnjeno. Navedeno nepovjerenje i strah za vlastitu sigurnost uzrokovani su i činjenicom da mnogi počinitelji, ili pak svjedoci određenih ratnih dešavanja koji nisu bili direktni počinitelji, i danas žive u tim sredinama.

Politička atmosfera u BiH, razjedinjenost sistema na entitete i BDBiH te zapaljiva ratna retorika koja se svakodnevno koristi u javnom prostoru ne doprinose

*Druga fokus grupa u Prokosovićima,
4. Juna 2021. ©TRIAL International*

umanjenju straha i otpora preživjelih od povratka u zajednice u kojima su ranije živjeli.

Većina preživjelih navodi da iako ne osjećaju mržnju prema pripadnicima drugih etničkih grupa osjećaju izrazito nepovjerenje i nisu u stanju vratiti se i živjeti u onim lokalnim zajednicama u kojima njihove komšije i dalje negiraju počinjene zločine, veličaju osuđene ratne zločince, podižu spomenike i memorijale. Navode da je potrebno insistirati da se utvrde i priznaju činjenice, pronađu i procesuiraju zločinci, te da se žrtvama oda priznanje. Većina preživjelih ipak i dalje govori da je pomirenje važno i potrebno, i da je značajno odati priznanje svim žrtvama bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

*"Jedan je Bog nad nama svima bez obzira kako se mi zvali i odakle smo. U mojoj kući se nikada nije znalo za katolike, pravoslavce i muslimane nego za ljude."*²⁰⁶

Kada je riječ o ostvarivanju kompenzacije putem krivičnih postupaka, pojedine/i preživjele/i navode da postoji strah od svjedočenja u postupcima zbog njihove bojazni da će procuriti informacije o njihovom identitetu. Većina preživjelih nema strah od suočavanja s počiniteljima, nego se strah od svjedočenja u velikoj mjeri odnosi na mogućnost da članovi porodice i zajednica u kojima žive saznaju za njihova traumatska iskustva. Najviše je primjetan strah od saznanja djece, kao što je pojašnjeno u podnaslovu 5.4.

*"Ja sam ti i reko moja djeca ne znaju za to, nit će ikad saznat, što se tiče mene. Zato sam se udaljio iz grada ovdje. Mislim inače u našem udruženju što se govori u našoj kancelariji, ne smije izaći iz kancelarije. To je vrlo bitno za nas..."*²⁰⁷

Kao koristan pristup adresiranju problema stigmatizacije i ophođenja prema preživjelim seksualnog nasilja u ratu, a koji su izloženi i u prethodnim poglavljima, učesnice/i fokus grupa navodili su potrebu za provođenjem edukativnih kampanja koje trebaju biti usmjerene kako prema

samim preživjelim tako i prema svim građanima, i onima koji rade ili se susreću s preživjelim ratnog seksualnog nasilja. Odgovarajućom edukacijom stručnog osoblja, poput zdravstvenih radnika, socijalnih radnika ili osoba uključenih u sudski postupak, učesnice/i smatraju da se postiže jačanje svijesti o potrebnom senzibilitetu za rad s ovom kategorijom društva.

U konačnici, primjetan je posebno izražen strah kod skoro svih ispitanica/ka da neće doživjeti pravdu i ostvarenje svojih prava. Na pitanje kako sebe vide u budućem vremenskom periodu za pet godina, velika većina ispitanica/ka odgovorila je da ne misle da će biti živi. Ovaj strah vezuje se uz psihičke i fizičke posljedice s kojima se svakodnevno nosi većina preživjelih.

Odgovor na ovo pitanje također pokazuje percepciju preživjelih o eventualnoj mogućnosti poboljšanja sistema reparacija u BiH. Ako većina njih ne vjeruje da će dočekati pravdu i ostvarenje prava u narednih pet godina, jasno je da nemaju povjerenja da će doživjeti unapređenje sistema, da će se usvojiti nova zakonska rješenja ili donijeti određeni programi koji bi bili dodatno prilagođeni njihovim potrebama.

Ponovo, i u okviru ovog pitanja, preživjeli navode da je izrada ove studije dokaz da se i dalje za njihove probleme interesuju uglavnom samo nevladine organizacije i da je potreba za studijom u kojoj bi se nalazila njihova percepcija reparativnih mehanizama u BiH trebala doći od državnih institucija.

*"Mislim da bi bilo jako dobro da se rade edukacije s predstavnicima institucija. Ali ne samo s tim ljudima koji su na nekim bitnim pozicijama nego i običnim ljudima. Da im se da do znanja kakav život mi živimo i šta sve prolazimo. Kako da nas ljudi razumiju, prvo naša porodica, naši ukućani, naša zajednica, naša sredina. Potrebno je da se i njima daju neke smjernice kako da se prema nama ophode."*²⁰⁸

206 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Republika Srpska, 16. augusta 2021).

207 Ibid.

208 Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 3. i 4. juna 2021); fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 10. i 11. juna 2021).

Sarajevo ©Will Baxter

V. OPCIJE ZA PRISTUP REPARACIJAMA

11. Međunarodne obaveze u oblasti zaštite ljudskih prava, pravni okviri i okviri javnih politika vezano za reparacije

Pravo na reparacije i korelativna obaveza države da žrtvama seksualnog nasilja u ratu osigura pristup tom pravu zasniva se na pravu na efektivan pravni lijek, obuhvaćenom u nizu međunarodnih ugovora koje je BiH ratifikovala. Među najznačajnijim regionalnim i međunarodnim konvencijama u tom smislu izdvajaju se Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (član 13); Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (član 2); UN Konvencija protiv mučenja i drugih oblika okrutnog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja (Konvencija protiv mučenja) (član 14) i UN Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacija nad ženama (član 2).²⁰⁹ Poštivanje i provedba međunarodno priznatih ljudskih prava, uključujući tu prethodno navedene konvencije, zagarantovani su i Ustavom BiH.²¹⁰

Kada je riječ o krivičnom gonjenju počinitelja ratnog seksualnog nasilja počinjenog u BiH, na međunarodnom nivou je za to nadležan bio MKSJ, o čijem radu je već bilo riječi u podnaslovu 4.1. Osnivanje i rad MKSJ-a predstavljalo je na globalnom nivou prekretnicu u historiji međunarodnog krivičnog prava u pogledu procesuiranja seksualnog nasilja počinjenog u ratu.²¹¹ Suđenje Dušku Tadiću²¹² bio je prvi slučaj procesuiranja ratnog zločina pred MKSJ-em, a ujedno i prvi slučaj koji je uključivao optužbe za seksualno nasilje.²¹³ U slučaju Dragoljuba Kunarca MKSJ je prvi put kvalifikovao silovanje kao zločin protiv čovječnosti, te je prvi put jedan od međunarodnih tribunala procesuirao zločin kvalifikovan kao seksualno ropstvo.²¹⁴ Statut MKSJ-a, međutim, nije predvidio mehanizam za ostvarivanje kompenzacije niti bilo kojeg drugog oblika reparacije. Pravilo 106. B. Pravilnika o postupku i dokazima MKSJ-a jedino predviđa da žrtve zločina o kojima je presudio MKSJ „mogu u skladu s relevantnim nacionalnim zakonima pred nacionalnim sudom ili drugim nadležnim tijelom pokrenuti postupak za dobijanje kompenzacije“.²¹⁵

Nikada nije uslijedilo ni prihvatanje odgovornosti ni izvinjenje vlasti ili pojedinih oružanih formacija.

209 Razni „soft law“ instrumenti, kao što su rezolucije Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, te jurisprudencija različitih međunarodnih i regionalnih tijela za zaštitu ljudskih prava su u prethodnim decenijama pojasnili i razradili koncept i relevantne standarde koji se vezuju za obaveze pružanja reparacija predviđene konvencijama za zaštitu ljudskih prava. U tom smislu, posebno se izdvajaju Osnovni principi i smjernice u vezi sa pravom na otklanjanje povreda i reparaciju za žrtve grubih povreda ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava; UNGA, 'Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Violations of International Human Rights and Humanitarian Law' UN Doc A/RES/60/147 (16. decembar 2005. godine).

210 Tako Aneks I na Ustav BiH nabroja 15 međunarodnopravnih sporazuma za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda koji se direktno primjenjuju u BiH. Član II/4 Ustava BiH propisuje da sve osobe u BiH, bez razlike, imaju pravo da u njima uživaju, dok član II/1 predviđa da će BiH i oba entiteta osigurati najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda.

211 Zajedno s Međunarodnim krivičnim sudom za Ruandu, MKSJ je od svog osnivanja odigrao historijsku ulogu u razvoju sudske prakse za krivično gonjenje ovih djela, uspostavljanju i razvoju ključnih definicija seksualnog nasilja, kao i kroz razradu bitnih pravila o postupku kojim je uzeta u obzir specifična priroda zločina i posljedica po njihove žrtve.

212 Bivši predsjednik lokalnog odbora Srpske demokratske stranke (SDS) u Kozarcu.

213 Više informacija je dostupno na internet stranici MKSJ: <https://www.icty.org/bcs/specijali/zlo%C4%8Dini-seksualnog-nasilja/predmeti-pred-mksj-koji-su-predstavljali-prekretnice>

214 Ibid.

215 Prijedlozi iz 2000. godine da se izmjenama Pravilnika proširi obim kompenzacija i participacije žrtava su odbijani argumentima da bi to zahtijevalo promjenu i samog statuta tribunala, te da bi to produžilo već preduge postupke pred MKSJ-em. Umjesto toga, tadašnji predsjednik MKSJ-a predložio je formiranje međunarodne komisije za potraživanja, koja nikad nije oformljena. Vidi UNSC, 'Letter dated 2 November 2000 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council' (3. novembra 2000) UN Doc S/2000/1063; Serge Brammertz i Michelle Jarvis, *Procesuiranje zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)* (Oxford University Press 2017) 307.

Godinama je cjelokupan proces tranzicijske pravde sveden na krivično gonjenje za zločine počinjene tokom rata.

U kontekstu potencijalnih opcija za zaštitu prava žrtava seksualnog nasilja iz BiH i pristup reparacijama na međunarodnom nivou vrijedi spomenuti regionalni sistem zaštite ljudskih prava pred Evropskim sudom za ljudska prava (ESLJP), kao i mogućnost njihovog obraćanja tijelima UN-a odgovornim za zaštitu ljudskih prava. U tom smislu posebno se izdvajaju Komitet protiv torture (UNCAT), Komitet za eliminaciju diskriminacije nad ženama (UN CEDAW) i Komitet za ljudska prava (UNHRC).²¹⁶

UNCAT i UN CEDAW su u posljednje dvije godine protiv Bosne i Hercegovine usvojili dvije odluke o kojima će biti riječi u podnaslovu 14.2.1., a koje se tiču prava preživjelih ratnog seksualnog nasilja. Ove odluke su od značaja kako za žrtve na koje se odnose i za BiH tako i za žrtve na globalnom nivou.²¹⁷ Samo postojanje odluka ova dva UN-ova tijela ukazuje na to da su preživjele/i u BiH naišle/i na prepreke u osiguranju svojih prava koje na domaćem nivou nisu bile premostive bez osude izvana i upućivanja preporuka i zahtjeva prema BiH da se aktuelni zakonski okvir i praksa poboljšaju.²¹⁸

12. Stavovi nositelja vlasti i drugih relevantnih aktera

U pogledu priznanja i preuzimanja odgovornosti za počinjene zločine, iako su domaći sudovi, naročito Sud BiH, i MKSJ procesuirali veliki broj počinitelja ratnog zločina seksualnog nasilja, uključujući i nosioce vlasti, primjeri priznanja krivice su malobrojni²¹⁹ i ne možemo govoriti o priznanju odgovornosti na višem nivou. Brojni počinitelji koji su u toku krivičnog postupka priznali odgovornost za počinjene zločine, poput ratne predsjednice RS-a Biljane Plavšić²²⁰ kasnije su svojim govorom u javnosti osporavali svoja prethodna priznanja.²²¹ Na ovaj način može se uvidjeti da su priznanja često za cilj imala ličnu korist – umanjeње kazne zatvora – a ne istinsko preuzimanje odgovornosti za počinjene zločine, kao ni izvinjenje za žrtve.

Slijedom toga, nikada nije uslijedilo ni prihvatanje odgovornosti ni izvinjenje vlasti ili pojedinih oružanih formacija koje preživjele/i čekaju godinama poslije završetka rata i koje bi za njih samo po sebi bilo od velikog značaja kao oblik simboličke reparacije i mjere satisfakcije. Povrh toga što je izostalo priznanje odgovornosti, preživjele/i se često susreću i s problemom negiranja zločina, javnih odlikovanja i glorifikacije osuđenih ratnih zločinaca, čime se njihova trauma dodatno produbljuje.²²²

Uzimajući u obzir sve navedeno, ne iznenađuje da vlastodržci nisu bili spremni niti pružiti žrtvama priliku za naknadu štete i druge mjere reparacije, koje bi bile zasnovane na osjećaju odgovornosti za pričinjenu štetu. I tamo gdje postoje uspostavljeni

216 Ove opcije žrtvama u slučaju sumnje na kršenje njihovih prava stoje na raspolaganju nakon iscrpljivanja svih efektivnih pravnih lijekova u BiH, što može, ali i ne mora, uključivati Ustavni sud BiH.

217 Gđa A protiv Bosne i Hercegovine (22. augusta 2019) Predstavka br 854/2017 CAT/C/67/D/854/2017; SH protiv Bosne i Hercegovine (16. jula 2020.) Predstavka br 116/2017 CEDAW/C/ 76/D/116/2017.

218 Pored toga, postoje brojni drugi izvještaji UN-a u kojima je izražena zabrinutost zbog situacije u kojoj se nalaze žrtve seksualnog nasilja u ratu, kao što su naprimjer UNCEDAW, 'Zaključna zapažanja u vezi sa četvrtim i petim periodičnim izvještajem Bosne i Hercegovine' (2013) CEDAW/C/BIH/CO/4-5 para 9, 10, 22(b) i UNCAT 'Zaključna zapažanja u vezi sa šestim periodičnim izvještajem Bosne i Hercegovine' (2017) CAT/C/BIH/CO/6 para 16-20.

219 Primjer ovakvog priznanja predstavlja i predmet *Tužilac protiv Dragana Zelenovića* (Presuda) ICTY-96-23/2-S (2007) u kojem je prvi put u historiji MKSJ-a neki počinitelj priznao i potvrdio šta se dogodilo sa ženama nesrpske nacionalnosti u Foči 1992. godine, i kao takvo je od Pretresnog vijeća prilikom odmjerenja ocijenjeno kao „posebno važno za utvrđivanje istine i podsticanje pomirenja”; Serge Brammertz i Michelle Jarvis (fusnota 24) 303.

220 *Tužilac protiv Biljane Plavšić* (Presuda) IT-00-39&40/1-S (2013) para 51.

221 Dženana Halimović, 'Plavšić povukla priznanje krivnje' (Radio Slobodna Evropa, 8. februara 2009) <<https://www.slobodnaevropa.org/a/1381132.html>> Pristupljeno 21. septembra 2021; Milica Stojanović, Sven Milekić, Emina Dizdarević, 'Neizvjesna sudbina nasljeđa Haškog tribunala po završetku posljednjeg suđenja' (BIRN, 23. juna 2021) <<https://balkaninsight.com/2021/06/23/neizvjesna-sudbina-nasleda-haskog-tribunala-po-zavrsetku-posljednjeg-sudenja/?lang=sr>> Pristupljeno 21. septembra 2021.

222 Za više informacija pogledati ForumZFD i TRIAL International, 'Nazivanje ratnih zločina pravim imenom' (2019) 9, 12, 13. Vidi i podnaslov 10.1.

administrativni programi koji omogućavaju pristup preživjelih određenim mjerama reparacija one su predviđene u sklopu mjera socijalne politike pojedinih entiteta, kao mjera podrške ovoj ranjivoj kategoriji stanovništva. Nedostaje bilo kakva, pa i implicitna, uzročno-posljedična veza između odgovornosti pojedinog entiteta za nastalu štetu i efektivne isplate novca žrtvama od tog entiteta na ime te odgovornosti.²²³

Pored toga, objektivni budžetski problemi i sve veći broj ugroženih socijalnih kategorija s kojima se suočava BiH negativno se odražavaju i na zadovoljenje potreba preživjelih seksualnog nasilja u ratu. Vlasti u oba entiteta su u tom smislu upozorile na „stalne ekonomske izazove i nezahvalan zadatak pravljenja kompromisa u procesu balansiranja različitih socijalnih davanja“.²²⁴

Sve navedeno ilustrira u kakvoj atmosferi preživjele/i žive i kakav položaj imaju. Njihova prava, uključujući pravo na reparacije, očito nisu prioritet nosilaca vlasti. Na to ukazuje i sporost procesa kroz koji su se relevantan zakonodavni okvir i sudska praksa kreirali i unapređivali od okončanja rata do danas. Stavovi nosilaca vlasti u BiH u pogledu reparacija i potrebe za unapređenjem prava preživjelih rijetko su iznošeni u javnosti. Osim izolovanih primjera pojedinaca koji se interesuju za ovu kategoriju društva, većinom se radi o izjavama mahom učinjenim za vrijeme predizbornih kampanja. U nastavku teksta slijedi opis dosadašnjih uspješnih i neuspješnih pokušaja pravne regulacije statusa i prava preživjelih seksualnog nasilja u ratu.

13. Domaći pravni okvir i okvir javnih politika

13.1. Domaći pravni okvir i okvir javnih politika relevantan za seksualno nasilje počinjeno u ratu

Rat u BiH zaustavljen je potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma 21. novembra 1995. godine. Ovaj sporazum nije sadržavao sveobuhvatan i strateški pristup pitanju tranzicijske pravde. Ni 25 godina nakon toga predstavnici vlasti nisu uspjeli da se dogovore i usvoje strategiju tranzicijske pravde, a svaki pokušaj u tom smjeru je propao.²²⁵ Godinama je cjelokupan proces tranzicijske pravde sveden na krivično gonjenje za zločine počinjene tokom rata, koje također nije provedeno na zadovoljavajući način, zbog čega brojne žrtve neće dočekati dugo čekano ostvarivanje pravde.²²⁶

Većina preživjelih seksualnog nasilja u ratu čine žene, koje su dodatno afektirane činjenicom da je društveno-ekonomski položaj žena u BiH generalno nepovoljniji u odnosu na muškarce.²²⁷ Uprkos solidnom zakonskom okviru o zaštiti od diskriminacije i unapređenju ravnopravnosti spolova, stanje u praksi nije zadovoljavajuće. UN CEDAW²²⁸ je u novembru 2019. godine u svojim zaključnim zapažanjima koja se odnose na BiH, osim što je prepoznao problem nedostatka reparacija za žrtve ratnih zločina, ukazao na nekoliko generalnih strukturalnih problema koji negativno afektiraju i preživjele seksualnog nasilja u ratu. Tako je UN CEDAW, između ostalog, izrazio zabrinutost zbog visoke stope nasilja nad ženama i nedovoljnog pristupa besplatnoj pravnoj pomoći za žene, posebno one koje pripadaju grupama u nepovoljnom položaju

223 Za detaljniju elaboraciju o karakteru ovih administrativnih mehanizama reparacija vidjeti podnaslov 14.1.

224 Socijalna davanja u vezi s ratom (uključujući demobilisane borce, civilne žrtve rata i njihove porodice) iznose oko 16 posto godišnjeg budžeta FBiH i preko 10 posto godišnjeg budžeta RS-a. Pritom civilne žrtve rata imaju znatno niže naknade od vojnih žrtava; Amnesty International, 'Trebamo podršku, a ne sažaljenje – Posljednja šansa za pravdu za bosanskohercegovačke žrtve ratnog silovanja' (2017) 36-37.

225 Za više informacija o tome i pokušaju usvajanja Strategije tranzicijske pravde pripremljene početkom prošlog desetljeća od ekspertne radne grupe pod okriljem UNDP programa u BiH, vidi npr. TRIAL International, 'Women's International League for Peace and Freedom, The Association of Genocide Victims and Witnesses, The Association Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves, 'General Allegation on the Situation in Bosnia and Herzegovina to the Special Rapporteur on Truth, Justice, Reparations and Guarantees of Non-recurrence' (2014) 6-8, dostupno na <https://trial.ba/wp-content/uploads/2016/02/TRIAL_BiH_GA_SRTJ_Feb2014.pdf> Pristupljeno 1. oktobra 2021.

226 Lejla Gačanica, 'Između izgradnje mira i države: 25 godina Dejtonskog mirovnog sporazuma' (TRIAL International 2020) <<https://trialinternational.org/latest-post/dayton-peace-agreement-25-years-later-what-legacy-for-bosnia/>> Pristupljeno 11. augusta 2021.

227 Za detaljan pregled statističkih podataka koji potvrđuje ovakav zaključak pogledati npr. Agencija za statistiku, 'Žene i muškarci u Bosni i Hercegovini', tematski bilten ISSN 1840-104X' (2020).

228 Konvencija UN-a o eliminiranju svih oblika diskriminacije žena, koju je BiH preuzela sukcesijom 1. septembra 1993. godine, na osnovu Aneksa 1 na Ustav BiH sastavljeni je dio Ustava BiH.

ili žive u ruralnim područjima.²²⁹ Pored toga, opšti problemi složenog društveno-političkog sistema i manjkavog i neharmoniziranog pravnog sistema s kojima se Bosna i Hercegovina suočava negativno se odražavaju i na nivo zaštite prava preživjelih.²³⁰

Kada je riječ o procesuiranju ratnih zločina u BiH, uključujući i seksualno nasilje počinjeno u ratu, ono se odvija pred 17 različitih sudova i tužilaštava, u skladu s različitim krivičnoprocesnim zakonodavstvom.²³¹ Predmeti se procesuiraju u skladu sa dvama različitim krivičnim zakonima – prema Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine (KZBiH) iz 2003. godine i Krivičnom zakonu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (KZSFRJ) iz 1976. godine. Sudovi u oba entiteta kao i u BDBiH isključivo primjenjuju KZSFRJ, i samo vode predmete ratnih zločina protiv civilnog stanovništva i ratnih zločina protiv ratnih zarobljenika. Sud BiH također primjenjuje isti zakon kada je riječ o navedenim djelima kao i kada je posrijedi djelo genocida, dok na zločine protiv čovječnosti primjenjuje KZBiH. Odredbe KZSFRJ također kriminaliziraju djelo genocida, dok ne poznaju djelo zločina protiv čovječnosti, niti komandnu odgovornost. Jedini oblici seksualnog nasilja izričito predviđeni KZSFRJ jesu prisiljavanje na prostituciju i silovanje kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva (član 142). Seksualno nasilje može se smatrati zabranjenim na implicitan način, naprimjer kroz član 144. koji inkriminira mučenje, nečovječno postupanje i nanošenje velikih patnji ili povreda tjelesnog integriteta ili zdravlja kao ratni zločin protiv ratnih zarobljenika. Time u ovom KZ-u nedostaje inkriminacija šireg raspona zločina seksualnog nasilja poznatih u međunarodnom pravu,

uključujući seksualno ropstvo i prisilnu trudnoću, kao i seksualno nasilje koje je široko rasprostranjeno i sistematsko, i koje bi moglo biti kvalifikovano kao zločin protiv čovječnosti.²³² U glavi XVII KZBiH pak predviđeni su ratni zločini, zločini protiv čovječnosti i genocid. Izmjenama ovog zakona iz 2015. godine definicija zločina seksualnog nasilja kao oblika izvršenja krivičnog djela ratnog zločina protiv civilnog stanovništva i zločina protiv čovječnosti usklađena je s ranijim preporukama UNCAT-a²³³, tj. međunarodnim standardima i sudskom praksom međunarodnih sudova.²³⁴ Članom 172. stav 1. g) ili članom 173. stav 1. e) KZBiH kao zločin protiv čovječnosti ili ratni zločin protiv civilnog stanovništva kvalifikuju se, uz ispunjenje drugih uslova, radnje prisiljavanja drugog lica na seksualni odnos ili s njim izjednačenu seksualnu radnju (silovanje), a u slučaju zločina protiv čovječnosti dodatno i seksualno ropstvo, prisilnu prostituciju, prisilnu trudnoću, prisilnu sterilizaciju ili bilo koji drugi oblik teškog seksualnog nasilja.

U pogledu prijavljivanja zločina ratnog silovanja od strane preživjelih procijenjene brojke od preko 20.000 žrtava seksualnog nasilja u ratu čine se daleko većim od broja žrtava koji je do danas prijavljen kroz upravne ili sudske postupke, ali i kroz neformalne evidencije udruženja žrtava i nevladinih organizacija. Tako je, naprimjer, u periodu od 2004. do 2016. godine ukupno 116 pravosnažno okončanih predmeta ratnih zločina uključivalo je navode seksualnog nasilja počinjenog u ratu.²³⁵ Kada je riječ o upravnim postupcima, dostupni podaci ukazuju na broj od blizu 1000 osoba s priznatim statusom žrtve seksualnog nasilja u FBiH i broj od 120 do 200 žrtava

229 CEDAW, 'Concluding observations on the sixth periodic report of Bosnia and Herzegovina' CEDAW/C/BIH/CO/6 (2019) tačka 13.

230 Vidi u tom smislu i podnaslov 3. – Kontekst.

231 Sudski postupci mogu se voditi na državnom nivou pred Sudom BiH, na nivou entiteta – pred deset kantonalnih sudova u FBiH i pet okružnih sudova u RS-u, te pred Osnovnim sudom Brčko distrikta.

232 Za više informacija pogledati OSCE, 'Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi. Analiza krivičnih postupaka pred sudovima Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko Distrikta BiH u periodu od 2004. do 2014. godine' (2015) 18-19; OSCE, 'Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi. Analiza krivičnih postupaka pred Sudom BiH u periodu od 2005. do 2013. godine' (2014) 31, 32.

233 UNCAT, 'Zaključna zapažanja o objedinjenim periodičnim izvještajima Bosne i Hercegovine od drugog do petog' CAT/C/BIH/CO/2-5 (2011) stav 9.

234 Konkretno, definicija iz prethodnog zakona je za utvrđivanje odgovornosti zahtijevala ispunjenje elementa prisile, odnosno da je zločin izvršen „upotrebom sile ili prijetnje direktnim napadom na njen život ili tijelo ili život ili tijelo njoj bliske osobe“. Prema važećem zakonu element prisile ili prijetnje silom je nepotrebno dokazivati, nego je potrebno fokus staviti na to da li je žrtva uopšte imala stvarnu mogućnost da ne pristane na taj čin. Time se slijede relevantni međunarodni standardi prema kojim samo postojanje prinudnih okolnosti u vrijeme oružanih sukoba negira uobičajenu seksualnu autonomiju žrtve i njenu mogućnost da odbije pristanak na seksualni odnos. Za više informacija vidjeti: TRIAL International, 'Mitovi o silovanju na suđenjima za ratno seksualno nasilje – prebacivanje tereta sa preživjelih na počinitelje' (2017) 35; OSCE, 'Postizanje pravde za žrtve seksualnog nasilja u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: napredak ostvaren pred sudovima u BiH od 2014. do 2016. godine' (2017) 16 i dalje.

235 OSCE, 'Postizanje pravde za žrtve seksualnog nasilja u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: napredak ostvaren pred sudovima u BiH od 2014. do 2016. godine' (2017) 11.

u RS-u.²³⁶ S druge strane, naprimjer Savez logoraša BiH, koji ima više od 20.000 članova, broji ukupno samo 159 žrtava koje su prijavile da su žrtve ratnog seksualnog nasilja.²³⁷ Analizirajući potencijalne uzroke ovakve diskrepancije, može se zaključiti da je jedan od ključnih razloga stigmatizacija koja je sprečavala ili još uvijek sprečava veliki broj preživjelih da progovore o onome što im se desilo.²³⁸ Kako se naše društvo oblikovalo kao patrijarhalno u svom sveukupnom odnosu prema ženi, silovanje se smatralo, ili se još uvijek donekle smatra, sramotom i poniženjem za žrtvu, ali i njenu užu okolinu, što uveliko igra ulogu u procesu donošenja odluke žrtve da li da prešuti ili progovori o pretrpljenom zločinu.²³⁹ Ovaj problem još je izraženiji u odnosu na muškarce kao žrtve ratnog seksualnog nasilja koji zbog duboko ukorijenjenih rodni stereotipa još rjeđe govore o pretrpljenoj traumi.²⁴⁰ Sve od navedenog još uvijek negativno utiče na preživjele i njihovu odluku da potraže pravdu prijavljujući zločin ili da potražuju druga prava koja im pripadaju.²⁴¹

U konačnici, za one preživjele koje/i prijave zločin seksualnog nasilja u cilju krivičnog gonjenja ili sticanja statusa žrtve, kao i za one koje/i budu pozvane/i da svjedoče, od velikog značaja je adekvatan pristup nadležnih organa prilikom davanja izjave i u toku dokaznog postupka.

CEDAW Komitet je u tom smislu sa žaljenjem istakao da službenici institucija koje rade sa žrtvama rodno uslovljenog nasilja, kao što su sudije, tužioci, policijski službenici i službenici nadležnih centara za socijalni rad, nemaju specijalizirano znanje o rodnom pitanju.²⁴² U postupku dokazivanja statusa žrtve u okviru pojedinih administrativnih mehanizama reparacija ponegdje su se pokazali problematičnim, kako u zakonskom okviru tako i u praksi, nesenzibilizirana komunikacija sa žrtvama²⁴³ i/ili rigorozni pristupi dokazivanju da je neko pretrpio seksualno nasilje, što će biti izloženo u podnaslovu 14.1.

S druge strane, u krivičnom postupku je razvijen solidan zakonodavni okvir i praksa u cilju zaštite žrtava. U predmetima seksualnog nasilja tako postoji mogućnost pružanja psihološke podrške od za to zaduženih uposlenika u tužilaštvima i sudovima te brojne mjere zaštite svjedoka, poput dodjele pseudonima, isključivanja javnosti sa cijelog glavnog pretresa ili jednog njegovog dijela, ili omogućavanje ugroženim svjedocima da svjedoče iz posebne prostorije uz izmjenu njihovog lika i glasa.²⁴⁴ I specifična pravila dokazivanja za ova djela i njihova primjena u praksi u velikoj mjeri su prilagođena međunarodnim praksama²⁴⁵, u smislu zabrane provođenja dokaza o seksualnom životu oštećenog prije počinjenog krivičnog djela i specifičnih pravila o pitanju pristanka žrtve.²⁴⁶

Prakse koje se odnose na pomenutu podršku i mjere zaštite mogu, međutim, varirati zavisno od pravosudnog tijela pred kojim se postupak odvija, pri čemu se u postupcima pred Sudom BiH obično

236 Vidi podnaslov 14.1.

237 Od njih 93 žene i 66 muškaraca.

238 Vidi podnaslov 5.2.

239 Dijana Kapetanović, 'Razumijevanje ratne traume silovanja kod žena iz fenomenološke perspektive' (2019) 13.

240 BIRN, 'Muškarci žrtve silovanja u ratu – tabu tema u BiH' (detektor.ba, 24. aprila 2020) <<https://detektor.ba/2020/04/24/muskarci-zrtve-silovanja-u-ratu-tabu-tema-u-bih/>> Pristupljeno 9. novembra 2021.

241 I CEDAW Komitet je u tom smislu u prethodno spomenutim zaključnim zapažanjima izrazio zabrinutost zbog nedovoljnog prijavljivanja slučajeva rodno zasnovanog nasilja, za što uzrok vidi u društvenoj stigmi i nedostatku povjerenja u tijela zadužena za provedbu zakona. CEDAW, 'Concluding observations on the sixth periodic report of Bosnia and Herzegovina' CEDAW/C/BIH/CO/6 (2019) tačka 13.

242 CEDAW, 'Concluding observations on the sixth periodic report of Bosnia and Herzegovina' CEDAW/C/BIH/CO/6 (2019) tačka 13.

243 Vidjeti u tom smislu naslov 7.

244 Ovo je prvenstveno posrijedi pred Sudom BiH, ali je vidljiv napredak i pred sudovima u entitetima. Detaljan prikaz mjera zaštite i podrške svjedocima pružen je u izvještaju: OSCE, 'Postizanje pravde za žrtve seksualnog nasilja u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: napredak ostvaren pred sudovima u BiH od 2014. do 2016. godine' (2017) 61.

245 Za perzistirajuće izazove u ovom pogledu, OSCE, 'Postizanje pravde za žrtve seksualnog nasilja u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: napredak ostvaren pred sudovima u BiH od 2014. do 2016. godine' (2017) 69-71; TRIAL International, 'Mitovi o silovanju na suđenjima za ratno seksualno nasilje – prebacivanje tereta sa preživjelih na počinitelje' (2017).

246 OSCE, 'Postizanje pravde za žrtve seksualnog nasilja u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: napredak ostvaren pred sudovima u BiH od 2014. do 2016. godine' (2017) 18.

ustanovljavaju standardi za ostale institucije. Osim toga, i dalje postoje mitovi o silovanju, tj. rodno utemeljene predrasude koje prožimaju krivično procesuiranje ratnog seksualnog nasilja u BiH.²⁴⁷

Prvog marta 2006. godine, kada je upriličena i svečana bh. premijera filma „Grbavica“²⁴⁸, zvanično je započela i kampanja zalaganja za izmjene ovog zakona u cilju unapređenja prava preživjelih pod nazivom „Za dostojanstvo preživjelih“. U gradovima u kojim je prikazivan film aktivisti/ce ženskih i drugih udruženja, uključujući i same preživjele, prikupili/e su oko 50.000 potpisa građana/ki, među kojima i 30 zastupnika/ca državnog i federalnog parlamenta, koji su u konačnici predati 27. marta 2006. godine Parlamentu Federacije BiH.²⁴⁹

13.2. Domaći pravni okvir relevantan za reparacije za seksualno nasilje počinjeno u ratu

13.2.1. POSTOJEĆI ZAKONSKI OKVIR KOJIM SE REGULIŠU STATUS I PRAVA ŽRTAVA SEKSUALNOG NASILJA U RATU U BOSNI I HERCEGOVINI

Iako je BiH posljednjih godina uspostavila određene mehanizme reparacija za žrtve seksualnog nasilja u ratu, prvenstveno pokušajem adresiranja potreba žrtava posredstvom usvajanja određenih zakonskih rješenja, i dalje se ne može zaključiti da BiH pruža adekvatnu i potpunu podršku preživjelim ratnog seksualnog nasilja u skladu s međunarodnim standardima. U BiH je priznavanje statusa žrtve (žrtve ratne torture ili civilne žrtve rata) regulisano na tri različita načina – u FBiH i RS-u, i u BDBiH, i to u zakonima koji se prvenstveno tiču socijalne zaštite žrtava kao jedne od ranjivih grupa stanovništva. Praktična posljedica ovakve zakonske regulacije prava žrtava jeste i nejednak tretman žrtava seksualnog nasilja unutar BiH, zavisno od njihovog mjesta prebivališta. Usvajanje državnog zakona, od danas, bilježi tri svoja neuspješna pokušaja.²⁵⁰

13.2.1.1. Zakonski okvir u Federaciji BiH

Osnovni zakonski akt u FBiH koji se tiče preživjelih ratnog seksualnog nasilja je Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica s djecom. Prije 2006. godine osobe koje su preživjele ratno seksualno nasilje nisu u FBiH bile prepoznate kao posebna kategorija civilnih žrtava rata, te su mogle dobiti naknadu isključivo ako bi uspjele dokazati tjelesno oštećenje zadobijeno zlostavljanjem u visini od minimalno 60 posto.²⁵¹ Međutim, izmjenama i dopunama federalnog zakona iz jula 2006. godine osobe koje su pretrpjele seksualno zlostavljanje ili silovanje prepoznate su kao posebna kategorija civilnih žrtava rata kojima se isplaćuju posebna mjesečna davanja, bez

²⁴⁷ Za više informacija, vidi Kyle Delbyck, Kyle Delbyck, 'Mitovi o silovanju na suđenjima za ratno seksualno nasilje - Prebacivanje tereta sa preživjelih na počinitelje' (TRIAL International 2017).

²⁴⁸ Vidi fusnotu 115.

²⁴⁹ Za više informacija o neuspjelim pokušajima usvajanja zakona pogledati npr. M.R.S., 'Skinut sa programa: Zakon o pravima žrtava torture ove godine nije čak ni u planu' (faktor.ba, 14. jula 2021)

²⁵⁰ Za više informacija o neuspjelim pokušajima usvajanja zakona pogledati npr. M.R.S., 'Skinut sa programa: Zakon o pravima žrtava torture ove godine nije čak ni u planu' (faktor.ba, 14. jula 2021) <<https://www.faktor.ba/vijest/skinut-sa-programa-zakon-o-pravima-zrtava-torture-ove-godine-nije-cak-ni-u-planu/131489>> Pristupljeno 19. augusta 2021.

²⁵¹ Stari član 54. stav 1. Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica s djecom, Službeni glasnik br. 36/99.

potrebe za dokazivanjem fizičkog invaliditeta.²⁵² Do ovih zakonskih promjena došlo je kao rezultat senzibilizacije javnosti i snažnog pritiska kroz umjetnost i pokrenutu kampanju civilnog društva.

Značajno je spomenuti i činjenicu da je izmjenama federalnog zakona iz 2016. godine predviđen rad posebne, nezavisne komisije koja, radi utvrđivanja statusa civilne žrtve rata, daje stručno mišljenje da li je podnosilac/teljica zahtjeva žrtva seksualnog zlostavljanja i silovanja. Komisiju čine stručna lica za koja su saglasnost dala udruženja žrtava, kao rijedak primjer inkluzivnog procesa koji je uključivao konsultaciju nevladinih organizacija i žrtava.²⁵³

13.2.1.2. Zakonski okvir u Republici Srpskoj

Relevantan zakon u RS-u je Zakon o zaštiti žrtava ratne torture, koji je usvojen sredinom 2018. godine. Prije toga u RS-u je postojao samo Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata Republike Srpske. Ovaj zakon, međutim, nije priznavao žrtve seksualnog nasilja počinjenog u ratu kao zasebnu kategoriju civilnih žrtava rata. Za ostvarivanje statusa civilne žrtve rata zahtijevao je dokazivanje "60% oštećenja organizma".²⁵⁴ Pored toga, predviđao je januar 2007. godine kao posljednji rok za podnošenje zahtjeva za sticanje statusa. Kao posljedica toga, veliki broj preživjelih u ovom entitetu je dugo vremena živio bez ostvarenog statusa žrtve i pripadajućih prava na mjesečnu naknadu i druge beneficije koje su bile dostupne drugim civilnim žrtvama rata. Zbog svega navedenog organizacije civilnog društva i međunarodne organizacije su dugi niz godina isticale da je potrebno unaprijediti zakonski okvir, utičući na konačno usvajanje spomenutog zakona koji reguliše status žrtava ratne torture, s najvećim fokusom na žrtve seksualnog nasilja kojima priznaje pravo na mjesečno novčano primanje i druga pripadajuća prava. Udruženja žrtava rata u RS-u su pritom učestvovala i igrala važnu ulogu u usvajanju i oblikovanju ovog zakona. Tako su, naprimjer, predstavnice Udruženja žena žrtava rata RS-a bile direktno konsultovane prilikom izrade zakonskih rješenja.

13.2.1.3. Zakonski okvir u Brčko distriktu BiH

Prema važećoj Odluci o zaštiti civilnih žrtava rata BDBiH (član 2, stav 1. a)) sve osobe koje su pretrpjele trajno psihičko oštećenje usljed seksualnog zlostavljanja ili silovanja prepoznaju se kao civilne žrtve rata. Preživjele/i na prostoru BDBiH su ovu mogućnost priznanja statusa dobile/i u martu 2008. godine, kada je usvojena Odluka o zaštiti civilnih žrtava rata. Nakon što je 2012. godine usvojena nova Odluka o zaštiti civilnih žrtava rata jedino su žrtve silovanja u ratu bile prilikom ostvarivanja statusa civilne žrtve rata suočene sa zahtjevom za dostavljanjem dokaza u vidu konačne pravosnažne sudske presude (tadašnji član 13, stav 1,c)). U odgovoru na kritike upućivane od udruženja žrtava i nevladinih i međunarodnih organizacija Skupština Brčko distrikta je, međutim, u junu 2015. godine usvojila Izmjene i dopune Odluke o zaštiti civilnih žrtava rata s ciljem ukidanja ovog neopravdano restriktivnog uslova. Ova odluka, međutim, i dalje ima svoje nedostatke na koje će biti ukazano u nastavku izvještaja.²⁵⁵

13.3. Zakonski okvir relevantan za pristup naknadi štete putem sudskih postupaka

Pored prethodno opisanog pristupa pojedinim mjerama reparacije kroz vansudski, upravni postupak, zakonodavstvo u BiH pruža mogućnost žrtvama da traže naknadu štete u krivičnom ili parničnom postupku. Kada je riječ pristupu reparacijama u okviru krivičnog postupka, ova mogućnost predviđena je kroz institut ostvarivanja takozvanog imovinskopravnog zahtjeva.²⁵⁶ Svi zakoni o krivičnom postupku u BiH obavezuju tužioce i sudije da facilitiraju taj proces provođenjem određenih radnji predviđenih zakonom. Tužilac je tako dužan tokom saslušanja pitati oštećenog da li želi da u krivičnom postupku ostvaruje imovinskopravni zahtjev²⁵⁷, a ako oštećeni ne podnese prijedlog za ostvarivanje imovinskopravnog zahtjeva, Sud je dužan obavijestiti ga o toj mogućnosti na početku glavnog pretresa.²⁵⁸ Tužilac je također obavezan "prikupiti

253 Amnesty International 'Trebamo podršku, a ne sažaljenje – Posljednja šansa za pravdu za bosanskohercegovačke žrtve ratnog silovanja' (2017) 33.

254 Ovaj uslov onemogućavao je pristup pravima za žrtve silovanja počinjenog u oružanom sukobu koje nerijetko nisu u mogućnosti da dostave medicinske dokaze o fizičkom invaliditetu i često pate od bolesti koje nisu fizičke prirode.

255 Podnaslov 14.1.

256 Glava XVII Zakona o krivičnom postupku BiH, glava XVII ZKP-a Federacije BiH, glava XVII ZKP-a Brčko distrikta, te glava XII ZKP-a Republike Srpske.

257 Član 86. (10) ZKP-a BiH, član 100 (10) ZKP-a FBiH, član 86(10) ZKP-a BDBiH, član 46 (1)a) ZKP-a RS.

258 Član 258. (4) ZKP-a BiH, član 209 (4) ZKP-a FBiH, član 105 (4) ZKP-a RS, član 195 (4) ZKP-a BDBiH.

dokaze o imovinskopравnom zahtjevu vezanom za krivično djelo²⁵⁹, što podrazumijeva prvenstveno obavezu da izda naredbu za provođenje vještačenja od vještaka neuropsihijatrijske struke nad štetom po duševno zdravlje oštećenog lica.²⁶⁰ Pored toga, tužilac u sklopu svojih širokih ovlasti koje mu stoje na raspolaganju ima mogućnost da identifikuje imovinu osumnjičenog/optuženog kako bi se nad tom imovinom sudu onda mogao podnijeti prijedlog za donošenje privremenih mjera obezbjeđenja imovinskopравnog zahtjeva.²⁶¹

O imovinskopравnom zahtjevu sud je dužan da se očita u svojoj presudi te da zahtjev dodijeli u cijelosti ili djelimično ako je presudom utvrđena krivična odgovornost optuženog.²⁶²

Sud može oštećeno lice uputiti na parnični postupak kada podaci krivičnog postupka ne pružaju pouzdan osnov za presuđenje²⁶³ ili u konačnici može odbiti da raspravlja o zahtjevu ako bi se time znatno odugovlačio krivični postupak.²⁶⁴ U pogledu imovinskopравnog zahtjeva važno je istaći i obavezu suda da se stara da se sva pitanja svestrano i potpuno razmotre.²⁶⁵

S druge strane, žrtve imaju i mogućnost pokretanja parničnih postupaka za naknadu štete pretrpljene kao posljedica seksualnog nasilja protiv lica odgovornih za počinjenje zločina, kao i protiv pojedinog entiteta i/ili države koje smatraju odgovornim po osnovu principa objektivne odgovornosti zbog zločina koje su počinili pripadnici pojedinih vojnih i policijskih formacija (RS za krivična djela počinjena od VRS-a i FBiH za krivična djela počinjena od ABiH i HVO-a). Ovi postupci vode se na osnovu odredaba Zakona o obligacionim odnosima (ZOO) preuzetog iz bivše SFRJ²⁶⁶, kojim je predviđen osnov za odgovornost za štetu prouzrokovanu krivičnim djelom.

259 Član 35. (2) g), član 45 (2) g) ZKP-a FBiH, član 43 (2) e) ZKP-a RS, član 35 (2) g) ZKP-a BDBiH; član 197. (1) ZKP-a BiH, član 211 (1) ZKP-a FBiH, član 107 (1) ZKP-a RS, član 197 (1) ZKP-a BDBiH.

260 Za više informacija o obavezama sudija i tužilaca u krivičnom postupku ostvarivanja imovinskopравnog zahtjeva pogledati Adrijana Hanušić Bećirović, 'Ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini – stanje, problemi i perspektive' (TRIAL International 2015) 9-10; Adrijana Hanušić Bećirović i Milanko Kajganić, 'Imovinskopравni zahtjevi u krivičnom postupku – Priručnik za pravosudno osoblje' (TRIAL International 2018).

261 Član 202. (1) ZKP-a BiH, član 216 (1) ZKP-a FBiH, član 112 (1) ZKP-a RS, član 202 (1) ZKP-a BDBiH.

262 Član 198 (2) ZKP-a BiH, član 212 (3) ZKP-a FBiH, član 108 (3) ZKP-a RS, član 198 (2) ZKP-a BDBiH.

263 Član 198 (2) ZKP-a BiH, član 212 (3) ZKP-a FBiH, član 108 (3) ZKP-a RS, član 198 (2) ZKP-a BDBiH.

264 Član 193. (1) ZKP-a BiH, član 207 (1) ZKP-a FBiH, član 103 (1) ZKP-a RS, član 193 (1) ZKP-a BDBiH.

265 Član 164. (2) ZKP-a BiH, član 178 (2) ZKP-a FBiH, član 75 (2) ZKP-a RS, član 164 (2) ZKP-a BDBiH.

VI. STATUS IMPLEMENTACIJE REPARACIJA

| 14. Pristup reparacijama do sada

14.1. Pristup reparacijama kroz predviđene upravne postupke

Kada je riječ o vansudskim metodama pristupa reparacijama, ranije je konstatovano da u BiH ne postoji sveobuhvatan kolektivni administrativni program koji bi omogućio adekvatnu kompenzaciju i cjelovit pristup reparacijama civilnim žrtvama rata, uključujući i žrtve ratnog seksualnog nasilja. U nedostatku takvog programa žrtve se oslanjaju na postojeći složen sistem socijalne podrške, kao i na pojedinačne postupke pred krivičnim i parničnim sudovima.

Kao što je ranije spomenuto, generalno se može zaključiti da spomenuta zakonska rješenja i onda kada predviđaju određene mjesečne naknade za žrtve na taj način ustvari ne pružaju adekvatnu kompenzaciju za pretrpljenu štetu u pravom smislu te riječi i u skladu s relevantnim standardima, nego su one prvenstveno dizajnirane kao mjere podrške i socijalne zaštite žrtvama seksualnog nasilja. Nekoliko odlučujućih faktora upućuje na ovakvu kvalifikaciju dostupnih mjera. Tako se, naprimjer, pristup ovom pravu uglavnom vezuje za mjesto prebivališta u određenoj administrativnoj jedinici, ili se ove odredbe inkorporiraju u zakone koji normiraju mjere socijalne zaštite ranjivih kategorija stanovništva.²⁶⁷ Što je najvažnije, izostaje uzročno-posljedična veza između odgovornosti entiteta koji isplaćuje te novčane iznose i štete koja je pričinjena na način da bi pojedini entitet priznao svoju odgovornost za tu štetu i na osnovu toga vršio finansijske isplate – u cilju ispravljanja uzrokovane štete. U praksi se, nasuprot tome, u RS-u uglavnom isplaćuju iznosi mjesečnih primanja žrtvama kojima je šteta nanescena od pripadnika policije ili ABiH i HVO-a, za koju bi trebao odgovarati entitet FBiH, i obrnuto – veliki dio žrtava koje su silovane od

pripadnika policije ili VRS-a- prima kao mjeru socijalne podrške novac od FBiH, gdje imaju prebivalište, nakon što su u ratu bile primorane da napuste svoja rodna mjesta. I sam naziv koji se koristi za naknade koje se isplaćuju ukazuje na prirodu isplate s obzirom na to da se koriste termini „invalidnina“ ili „lična primanja“, izostavljajući u normativnom tekstu poveznicu ovih isplata s naknadom štete u pravom smislu te riječi.²⁶⁸

Vrijedi svakako naglasiti da je i takav vid podrške sam po sebi i dalje pohvalan i prijeko potreban odgovor na patnju i potrebe žrtava. Međutim, prethodno izložena analiza prirode ovih primanja dovodi do zaključka da postojanje sistema mjesečnih davanja istovremeno ne može ekskulpirati BiH i njene entitete od njihove i dalje neispunjene obaveze da žrtvama pruže promptnu, fer i adekvatnu kompenzaciju za pretrpljenu štetu, uz poštovanje svih s tim povezanih uslova. Pored toga, problematično je što ovaj sistem ima brojne manjkavosti o kojima će u nastavku teksta biti riječi.

Poseban problem jeste odsustvo pravnog okvira koji bi na jedinstven način regulisao postupak priznavanja statusa i prava žrtava ratnog seksualnog nasilja na čitavoj teritoriji BiH. Neujednačen zakonski okvir doveo je i do neujednačenih uslova za pristup pravima, neujednačenih standarda za dokazivanje statusa žrtve, nejednakog obima zagarantovanih prava, te nejednakih iznosa koji se izdvajaju na mjesečnom nivou za žrtve u FBiH, RS-u, i BDBiH u rasponu od 137 KM do 680 KM. Tako se priznanje statusa i pristup pravima koja iz toga proističu u BiH razlikuju za preživjele zavisno od njihovog mjesta prebivališta.

Kada je riječ o iznosima, u FBiH sve žrtve seksualnog nasilja primaju naknadu u visini lične invalidnine koja se priznaje prvoj grupi ostalih civilnih žrtava rata, tj. onoj grupi koja ima utvrđeno stopostotno oštećenje organizma i kojima je za redovan život potrebna

267 Tako je u Federaciji BiH status žrtava seksualnog nasilja u ratu i s tim povezanim pravima, kao što je ranije elaborirano, regulisan Zakonom o osnovama socijalne zaštite, civilnih žrtava rata i zaštite porodica s djecom.

268 U Brčko distriktu riječ je o „civilnoj invalidnini“, u Federaciji BiH to je „lična invalidnina ili mjesečno lično novčano primanje“, dok je u Republici Srpskoj riječ o „mjesečnom novčanom primanju“.

©TRIAL International

njega i pomoć drugog lica²⁶⁹, što je u 2021. godini iznosilo mjesečno 607 konvertibilnih maraka (KM).²⁷⁰ U BDBiH žrtve seksualnog nasilja primaju jednake iznose kao druga grupa civilnih žrtava rata, tj. lica s utvrđenim stopostotnim oštećenjem organizma²⁷¹, u iznosu od 680 KM. U RS-u za žrtvu seksualnog nasilja pretrpljenog za vrijeme zarobljeništva primanja su u visini propisane civilne invalidnine četvrte

grupe²⁷² i iznose 183 KM, dok su za ostale žrtve seksualnog nasilja primanja u visini propisane civilne invalidnine šeste grupe, u iznosu od 137 KM. Ako su žrtve pretrpjele seksualno nasilje pod posebnim okolnostima (seksualno nasilje počinjeno prema maloljetnom licu, prisilna trudnoća / prisilno izazivanje pobačaja / rođenje djeteta zbog prisilne trudnoće nastale kao posljedica seksualnog nasilja), pripada im

269 Član 59. (3) Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom FBiH.

270 Članom 59. (1) i (2) Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom FBiH utvrđeno je da mjesečno lično novčano primanje za prvu grupu civilnih žrtava rata iznosi 70 posto od osnovice – iznosa lične invalidnine ratnog vojnog invalida prve grupe.

271 Član 5. (2) b) Odluke o zaštiti civilnih žrtava rata BDBiH.

272 Prema članu 9. Zakona o zaštiti žrtava ratne torture RS.

iznos koji se priznaje civilnim žrtvama rata druge grupe – 320 KM.²⁷³ Pritom je potrebno istaći da žrtve ratnog seksualnog nasilja u oba entitetima i dalje primaju niže invalidnine u odnosu na demobilisane borce, kao i da uživaju manji obim prava u odnosu na njih.²⁷⁴ Preživjeli tako ne uživaju beneficije dostupne vojnim žrtvama rata poput subvencija za prevoz, pristupa banjskoj rehabilitaciji ili stipendija za njihovu djecu.²⁷⁵ Kada se na ovaj način prava priznata za preživjele seksualnog nasilja kompariraju s pravima priznatim ostalim civilnim žrtvama rata s jedne strane te vojnim žrtvama s druge strane, može se izvući zaključak o obeshrabrjujućim implicitnim porukama vlastodržaca na koji način oni percipiraju razmjere štete nastale kod preživjelih seksualnog nasilja, te o potrebnom stepenu brige i podrške koju one/i u njihovim očima zaslužuju u odnosu na ostale žrtve rata.

U kontekstu obima zagarantovanih prava, pored prava na mjesečne naknade, zakonski okvir u FBiH za žrtve seksualnog nasilja u ratu predviđa i pravo na pomoć u troškovima liječenja i nabavci ortopedskih pomagala, osposobljavanje za rad (profesionalna rehabilitacija, prekvalifikacija i dokvalifikacija), prioritetno zapošljavanje, prioritetno stambeno zbrinjavanje, psihološku pomoć i pravnu pomoć, pri čemu su za sva ova prava primarno nadležni kantonalni organi u skladu s relevantnim propisima koji regulišu ova pitanja.²⁷⁶ Žrtve seksualnog nasilja bi imale pravo na dodatak za tuđu njegu i pomoć samo u slučaju da se utvrdi minimalno 80 posto oštećenje organizma i da su nesposobne za vršenje osnovnih životnih potreba bez pomoći drugog lica.²⁷⁷ U tom smislu, žrtve u FBiH bi morale za pristup ovom pravu da apliciraju za utvrđivanje procenta invaliditeta i priznanje statusa civilne žrtve rata kategorije I do IV, te da izgube svoj status posebne

kategorije civilne žrtve rata.²⁷⁸ U RS-u dodatna prava, pored mjesečnih primanja, podrazumijevaju pravo na zdravstveno osiguranje, pravo na oslobađanje od troškova ličnog učešća u korištenju zdravstvene zaštite, pravo na banjsku rehabilitaciju, te podsticaj za zapošljavanje i samozapošljavanje.²⁷⁹ U BDBiH pak zagarantovano je pravo na zdravstvenu zaštitu i troškove participacije za korištenje usluga primarne i sekundarne zdravstvene zaštite, te pravo na naknadu troškova sahrane.²⁸⁰ Utoliko se čini da on pruža niže standarde zaštite prava u poređenju s oba entiteta, kao što je naprimjer propust predviđanja prava na psihološku pomoć žrtvama²⁸¹ za koje je u fokus grupi od preživjele iz BDBiH iskazana potreba.²⁸²

Nadalje, vrijedi spomenuti da iako ovi zakoni taksativno navode dodatna prava preživjelih problematičnim se pokazala implementacija pojedinih odredbi u praksi. Tako, naprimjer, prethodno opisani set prava predviđen u FBiH, čija je implementacija u nadležnosti kantona, u praksi se neujednačeno ostvaruje, zavisno od finansijskih mogućnosti i političkih prioriteta pojedinih kantona.²⁸³ Naprimjer, zakonom predviđena prava na osposobljavanje za rad i prioritetno zapošljavanje su „ostala u sferi norme, a ne praktične primjene“ s obzirom na to da nadležni zavodi za zapošljavanje „nisu provodili programe osposobljavanja za rad i zapošljavanje posebne kategorije civilnih žrtava rata“.²⁸⁴ Slično tome je i s pravom na prioritetno stambeno zbrinjavanje: „Kantoni u svojim programskim prioritetima nisu pokazali senzibilitet za ovu svoju obavezu.“²⁸⁵

273 Druga grupa civilnih žrtava rata ima utvrđeno 100 posto oštećenje organizma, IV grupa 80 posto oštećenje, te VI grupa 60 posto oštećenje organizma.

274 Amnesty International 'Trebamo podršku, a ne sažaljenje – Posljednja šansa za pravdu za bosanskohercegovačke žrtve ratnog silovanja' (2017) 36.

275 Ibid.

276 Član 54. (3) u vezi sa članom 58, stav 1 i 4 Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica s djecom FBiH.

277 Član 60. Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica s djecom FBiH.

278 Telefonski razgovor NVO TRIAL International s uposlenicom Centra za socijalni rad Tuzla, 4. novembra 2021.

279 Član 7. Zakona o zaštiti žrtava ratne torture RS.

280 Član 4. (1) i (2) predviđa i set dopunskih prava koja se prema stavu 5 ostvaruju u skladu s drugim relevantnim propisima. Iako iz ovih odredaba nije jasno u kojoj mjeri preživjele/i imaju efektivan pristup ovim pravima, razgovori na fokus grupama (vidjeti u tom smislu naslov 7) ukazali su na to da, npr., prioritetno stambeno zbrinjavanje, koje je predviđeno među dopunskim pravima, nije osigurano preživjelim uprkos njihovoj izraženoj potrebi za tim.

281 Ovo pravo bilo je predviđeno ranijom Odlukom o zaštiti civilnih žrtava rata, iz 2008. godine, da bi kasnijom odlukom ono bilo izostavljeno iz spiska nabrojanih prava.

282 Vidi naslov 7.

283 Salih Đuderija i drugi, *Priručnik o načinu ostvarivanja statusa posebne kategorije civilnih žrtava rata u Federaciji Bosne i Hercegovine* (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike 2019) 25.

284 Ibid 25-26.

285 Ibid 26.

U RS-u je posebno pohvalno što je Zakon o zaštiti žrtava ratne torture RS-a, za razliku od FBiH i BDBiH, predvidio za žrtve pravo na banjsku rehabilitaciju²⁸⁶, što mnoge žrtve, kao i pružatelji psihološke pomoći, smatraju važnom mjerom rehabilitacije.²⁸⁷ Međutim, prema dostupnim informacijama, tri godine nakon stupanja na snagu Zakona Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite još uvijek nije raspisalo javni poziv za prijavu u cilju ostvarivanja ove usluge.²⁸⁸ I kada bude raspisan, još uvijek je otvoreno pitanje da li će se zahtijevati sufinansiranje od žrtava, opcija za koju su preživjele zbog svoje loše ekonomske situacije već izrazile nespremnost.

Pored toga, postojeći zakonski okvir posjeduje dodatne manjkavosti i neujednačene kriterije koji utiču na mogućnost efektivnog pristupa predviđenim mjerama. Posljedica tih nedostataka je da su neke kategorije žrtava isključene iz uspostavljenog sistema podrške, kao što su osobe koje su usljed ratnih dešavanja izbjegle iz FBiH ili BDBiH u inostranstvo²⁸⁹, ili pak bivši borci koji su pretrpjeli seksualno nasilje i djeca rođena kao posljedica silovanja u ratu.²⁹⁰ Druge žrtve pak ne mogu ostvariti svoja prava zbog raznih prepreka koje susreću u tom procesu, uključujući naprimjer problem dokazivanja da je zločin pretrpljen, koji je posebno izražen za zakonski okvir u RS-u.

Tako Zakon o zaštiti žrtava ratne torture RS-a sadrži nekoliko nedostataka koji predstavljaju potencijalne prepreke za pristup pravima, uključujući rok za

podnošenje zahtjeva za priznanje statusa žrtve (pet godina od dana stupanja na snagu Zakona – ističe u oktobru 2023. godine); nemogućnost svih žrtava da predoče uz njihove zahtjeve medicinsku dokumentaciju koja je obavezna, a koja mora biti izdata u periodu od 1990. do 2006. godine²⁹¹; nedostupnost druge validne dokumentacije koja bi potkrijepila tvrdnje o pretrpljenom seksualnom nasilju²⁹²; te nemogućnost podnošenja zahtjeva bez otkrivanja svog identiteta za one osobe kojima su ranije u krivičnom postupku određene mjere zaštite identiteta.²⁹³

Uz sve gore navedene otežavajuće okolnosti, kroz razgovor s preživjelima tokom realizacije fokus grupa vidljivo je da većina nije bila upoznata ni sa osnovnim pravima prije pridruživanja u udruženja žrtava. Većina preživjelih navodi da vlasti ili rade u nedovoljnoj mjeri ili ne rade nikako na promovisanju reparacija i reintegraciji preživjelih u društvo. Na ovaj način, kako smatraju učesnice/i fokus grupa, vlasti ne pokazuju interes za njih, čime su oni osuđeni na pomoć udruženja i nevladinih organizacija.

Opisane proceduralne prepreke i nedovoljna informisanost, zajedno s društvenim preprekama koje obeshrabruju pokušaje ostvarivanja njihovih prava²⁹⁴, dovele su do podataka o poražavajuće malom broju osoba koje su ostvarile status žrtve u BiH i pristupile pripadajućim pravima.

286 Član 7. (4) u vezi s članom 12. Zakona o zaštiti žrtava ratne torture RS. Ovu uslugu organizuje Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite RS-a po posebnom projektu na koji Vlada Republike Srpske daje saglasnost.

287 Vidi u tom smislu i naslov 7.

288 Indikativno je da je Vlada Republike Srpske u 2021. godini odobrila projekat banjske rehabilitacije za kategoriju ratnih vojnih invalida i članova porodice poginulih boraca u „odbrambeno-otadžbinskom“ ratu i na osnovu njega raspisala odgovarajući Javni poziv. Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite RS, 'Javni poziv za podnošenje zahtjeva radi upućivanja RVI i članova porodice poginulih boraca odbrambeno-otadžbinskog rata RS u banjsko-klimatske zdravstvene ustanove' (2021) <<https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpb/Pages/%D0%88%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D0%B8.aspx>> Pristupljeno 20. septembra 2021.

289 Prema navodima Bakire Hasečić, predsjednice udruženja „Žene žrtve rata“, preko dvije hiljade članica njihovog udruženja živi van BiH i shodno tome ne mogu ostvariti pravo na naknadu. Diskusija s relevantnim akterima (Sarajevo, 28. oktobra 2021).

290 Više detalja o tome u podnaslovima 14.1.1. i 14.1.2. u nastavku teksta.

291 Ovaj rok, u skladu sa članom 10. (4) Zakona o zaštiti žrtava ratne torture RS-a predviđen je za dokumentaciju koja se odnosi na mentalno oštećenje, dok je za fizička oštećenja predviđen rok od početka rata do 1997. godine. Mnoge žrtve, međutim, nisu imale dostupnu medicinsku i psihološku podršku u vrijeme i na području gdje se zločin desio, nisu uspjele kasnije pristupiti medicinskoj dokumentaciji, ili se nisu nikom obratile za pomoć iz straha od stigmatizacije.

292 Zakon, npr., u članu 16, stav 1 i 3 predviđa da se činjenica da je neko bio izložen torturi dokazuje uvjerenjem Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, odnosno da se ta činjenica može utvrđivati i dokazima kojima u okviru svoje nadležnosti raspolažu drugi republički organi, institucije ili službe. Stav 6 pak predviđa da će se u postupku utvrđivanja statusa žrtve torture tražiti i mišljenje Saveza logoraša RS-a i/ili Udruženja žena žrtava rata RS-a, kao i ostalih udruženja civilnih žrtava rata ovog entiteta. Na ovaj način, čini se da bi ove odredbe mogle stvoriti nepremostivu prepreku za ostvarivanje statusa žrtvama čiji slučajevi nisu dokumentovani od tijela u RS-u, nego tijela ili udruženja u FBiH, BDBiH ili na državnom nivou.

293 Odluke o zahtjevima donose opštinske vlasti s obzirom na prebivalište žrtve. To u ovakvim slučajevima predstavlja dodatan problem imajući u vidu da je često riječ o konzervativnim, manjim sredinama, u kojim postoji percipirani ili stvarni rizik od stigmatizacije i prijetnji (u većini slučajeva upravo u tim zajednicama je i počinjen zločin).

294 Više o tome u podnaslovu 14.3.

Tako je u FBiH broj osoba s priznatim statusom žrtve seksualnog nasilja u julu 2021. godine iznosio 934.²⁹⁵ U BDBiH su u oktobru 2021. godine 44 osobe ostvarile taj status.²⁹⁶ U RS-u pak neki podaci iz jula 2020. godine ukazuju da „200 žena žrtava rata ostvaruje prava po osnovu Zakona u zaštiti žrtava ratne torture (...), od kojih 121 ima pravo na mjesečnu novčanu pomoć“.²⁹⁷

I kada se uzme u obzir da je određeni dio procijenjenog broja od 20.000 žrtava seksualnog nasilja tokom rata ubijen, dok je drugi dio njih umro u periodu nakon rata, ogromna disproporcija između ovih brojki je i dalje veoma zabrinjavajuća.

Kako kaže jedna preživjela iz Brčko distrikta:
*„U mom gradu 44 osobe su ostvarile status, a samo ja sam svjedočila u ratu silovanju 20 žena...“*²⁹⁸

14.1.1. PROBLEM NEREGULISANOG STATUSA DJECE ROĐENE KAO POSLJEDICA SILOVANJA U RATU

Status i prava djece rođene kao posljedica silovanja u BiH nisu pravno regulisani kao što je to slučaj s civilnim žrtvama rata ili djecom ratnih vojnih invalida. U prošlosti, kada im je to bilo najpotrebnije, izostale su bilo kakve mjere podrške za ovu kategoriju društva. Međutim, iako su predstavnici vlasti propustili da im pruže pomoć ranije, onda kada im je to bilo najpotrebnije, oni i dalje imaju priliku da ispune svoju odgovornost prema njima. I danas, kada su ova djeca punoljetna, postoje načini na koje se može pomoći ovim mladim ljudima: putem mjera podrške za njihovo obrazovanje, zapošljavanje, ili stambeno zbrinjavanje, te otklanjanjem drugih poteškoća koje negativno utiču na njihovu svakodnevnicu. Postoje i dalje prilike da se greške iz prošlosti isprave. Tako je naprimjer

u augustu 2021. godine resorno ministarstvo Vlade Kantona Sarajevo raspisalo javni poziv mladima koji nemaju riješeno stambeno pitanje za sufinansiranje kupovine svoga prvog stana, za što je izdvojeno tri miliona KM. Dok su posebni dodatni bodovi predviđeni, između ostalog, za članove porodica šehida, poginulog ili nestalog borca, demobilisanog borca i nosioca ratnog priznanja te ratnog vojnog invalida, o djeci rođenoj kao posljedica zločina silovanja nema ni spomena.²⁹⁹ Prva i do sada jedina pozitivna promjena koja se desila bio je odgovor na inicijativu „Ime jednog roditelja“ pokrenutu od udruženja „Zaboravljena djeca rata“ osnovanog 2015. godine od djece rođene kao posljedica ratnog seksualnog nasilja.³⁰⁰

295 Prema posljednjim ažuriranim informacijama od 31. jula 2021. godine. E-mail Esme Palić, šefice odsjeka Sektora za zaštitu i inkluziju osoba s invaliditetom, civilnih žrtava rata i jedinstveni registar Ministarstva rada i socijalne politike FBiH, za TRIAL International (1. septembra 2021).

296 Informacija iz odgovora na Zahtjev za pristup informacijama od dana 4. oktobra 2021. E-mail Senada Bešića, šefa službe za boračko-invalidsku zaštitu, za TRIAL International (4. oktobra 2021).

297 paragraf.ba, 'Zakon o zaštiti žrtava ratne torture: U RS-u po osnovu Zakona pravo ostvaruje 200 žena' (paragraf.ba, 2. jula 2020) <<https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/02072020/02072020-vijest1.html>> Pristupljeno 9. augusta 2021.

298 Diskusija s preživjelim (Tuzla, BiH, 26. oktobra 2021).

299 Revoltirana kontinuiranim ignorantskim odnosom prema ovoj djeci, predsjednica Udruženja „Zaboravljena djeca rata“ Ajna Jusić na svom Facebook profilu je 3. septembra 2021. objavila isječak snimka gostovanja resornog ministra na televiziji kojeg je voditeljica tom prilikom bila suočila s pitanjem zašto i ova djeca nisu uključena u sistem bodovanja. Ajna zaključuje: „Naši ministri, političari još uvijek ne znaju ko smo mi. Video u prilogu vam pokazuje zašto se nećemo prestati boriti.“ Kako kaže: „Eto to smo zaboravili“, i tako svake godine...”

300 Više o tome u podnaslovu 16.

Ruralno, BiH ©Will Baxter

14.1.2. PROBLEM NEREGULISANOG STATUSA BIVŠIH BORACA I DRUGIH OSOBA KOJE SU PRETRPJELE SEKSUALNO NASILJE DOK SU RADILE ZA VOJSKU

Trenutni zakonski okvir u svim administrativnim jedinicama u BiH ne predviđa mogućnost ostvarivanja statusa žrtve i pripadajućih prava za osobe koje su za vrijeme rata preživjele seksualno nasilje u svojstvu pripadnika vojnih formacija ili kao lica koja su za potrebe vojske obavljala druge poslove, poput kuhanja ili čišćenja, iz kojeg razloga se njihov status

vezuje za pripadnike vojske. Najčešće se seksualno nasilje nad ovim osobama dešavalo nakon što bi bili zarobljeni od strane neprijateljskih formacija, čime bi postali ratni vojni zarobljenici. Njihov status nije regulisan u zakonima koji se odnose na civilne žrtve rata, dok istovremeno zakoni i podzakonski akti koji regulišu prava boraca i ratnih vojnih invalida u svojim odredbama ne predviđaju seksualno nasilje kao posebnu osnovu za sticanje statusa analogno rješenjima za civilne žrtve rata.³⁰¹ Pored vojnika koji su bili žrtve seksualnog nasilja i koji su se obraćali NVO-u TRIAL International zahtijevajući pravnu pomoć zbog poteškoća za priznanje statusa žrtve u FBiH, u oba entiteta su također poznati slučajevi u kojima su žrtve seksualnog nasilja bile kuharice ili spremačice u vojsci, i koje nisu u mogućnosti da ostvare prava pošto se smatraju pripadnicama vojske.³⁰²

14.2. Pristup reparacijama putem sudskih i kvazisudskih postupaka

U najvećem broju slučajeva žrtve koje su svjedočile pred MKSJ-em, kao i žrtve zločina o kojima su presudili sudovi na nivou država bivše Jugoslavije ni nakon proteka toliko godina nakon što su nad njima počinjeni zločini (kao uostalom i sve druge žrtve ratnih zločina u BiH) nisu uspjele ostvariti pristup naknadi štete s obzirom na brojne prepreke koje su se pojavile u domaćem pravnom sistemu, prevashodno u problematičnoj sudskoj praksi u BiH.³⁰³

14.2.1. PRISTUP REPARACIJAMA PUTEM OBRAĆANJA MEĐUNARODNIM TIJELIMA ZA ZAŠTITU LJUDSKIH PRAVA

Kao što je ranije spomenuto u naslovu 11, postoje dvije Odluke UN tijela za zaštitu ljudskih prava koje se odnose na utvrđene povrede prava žrtava seksualnog nasilja u ratu počinjene od države BiH.

301 Da potreba za predviđanjem ovog prava postoji, mogao bi ukazivati i podatak iz Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica RS-a kako se od 441 zahtjeva koji im je upućen od nadležnih lokalnih službi u cilju provjere da li se lica koja su se prijavila za ostvarivanje prava nalaze u njihovoj evidenciji veliki broj od 87 onih koji su odbijeni odnosi se na vojnike, koji ne mogu ostvariti pravo po osnovu Zakona o zaštiti žrtava ratne torture. Iako nije poznato da li među ovim vojnicima ima onih koji su pretrpjeli seksualno nasilje, niti koji je njihov broj, evidentno je da u slučaju da postoji nakana vojnika za priznanjem statusa žrtve ratne torture i ostvarivanjem s tim povezanih prava zahtjev bi bio odbijen zbog njihovog statusa vojnog lica. Fondacija "Lara" Bijeljina, 'Milorad Kojić, direktor Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske: Čak 75 odsto žrtava torture su žene' (24. juna 2020). <http://www.fondacijalara.com/index.php/aktuelnosti/od-zakona-da-prava/102-milorad-kojic-direktor-republickog-centra-za-istrazivanje-rata-ratnih-zlocina-i-trazenje-nestalih-lica-republike-srpske-cak-75-odsto-zrtava-torture-su-zene?fbclid=IwAR0Oncg_Wg-lqVy4eLpizsqLpOxfW4W2FrjE8iyVlh5UmBQ380bxPfNptPw> Pristupljeno 29. augusta 2021.

302 E-mail korespondencija s Nevenom Medić, uposlenicom organizacije IOM za TRIAL International (8. februara 2021).

303 Serge Brammertz i Michelle Jarvis, *Procesuiranje zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)* (Oxford University Press 2017) 384.

Kao što je ranije spomenuto u naslovu 11, postoje dvije Odluke UN tijela za zaštitu ljudskih prava koje se odnose na utvrđene povrede prava žrtava seksualnog nasilja u ratu počinjene od države BiH. Tako je Odlukom iz augusta 2019. godine UNCAT³⁰⁴ utvrdio povredu prava gospođe A., podnositeljice predstavke zastupane od organizacije TRIAL International, kojoj je onemogućen pristup kompenzaciji s obzirom na to da počinitelj koji je obavezan u krivičnom postupku da joj nadoknadi štetu nema ili je prikrrio za to potrebna sredstva, kao i da bi istovremeno njena tužba protiv države ili odgovornog entiteta bila odbijena primjenom zastarnih rokova. Predstavka se odnosila na neuspjeh bh. vlasti da ispune Konvencijom protiv mučenja preuzete obaveze i žrtvi ratnog seksualnog nasilja omoguće efektivno i provedivo pravo na adekvatnu i pravednu naknadu, kao i što potpuniju rehabilitaciju, kako je to predviđeno članom 14. Konvencije. UNCAT je BiH naložio poduzimanje nekoliko mjera kako bi ispravila postojeću situaciju, uključujući osiguranje da gospođa A. dobije brzu, pravičnu i adekvatnu kompenzaciju, besplatnu zdravstvenu i psihološku njegu, i da joj se pruži javno službeno izvinjenje. Kao generalnu mjeru, UNCAT je od BiH zahtijevao da uspostavi efektivan program reparacija na nacionalnom nivou radi pružanja svih oblika pravne zaštite žrtvama ratnih zločina, uključujući seksualno nasilje, te da razvije i usvoji okvirni zakon koji jasno definiše kriterije za dobijanje statusa žrtve i odredi posebna prava i beneficije koje će biti zagarantovane žrtvama u čitavoj državi. Ovo je prva Odluka UNCAT-a o pojedinačnom slučaju koji se odnosi na BiH, prva odluka na globalnom nivou koja se odnosi na žrtvu ratnog seksualnog nasilja, te prva Odluka UNCAT-a o pojedinačnoj predstavi kojom se osuđuje primjena zastarnih rokova na zahtjeve za naknadu štete u slučajevima mučenja.

Pored toga, UN CEDAW je u julu 2020. godine donio prvu Odluku protiv BiH³⁰⁵ potaknutu predstavkom vezano za slučaj u kojem država BiH preživjeloj seksualnog nasilja u ratu³⁰⁶ nije omogućila nepristranu i učinkovitu istragu, te osigurala pristup potpunoj reparaciji za pretrpljenu štetu.³⁰⁷ UN CEDAW je od BiH također zahtijevao poduzimanje brojnih individualnih i generalnih mjera. Kada je riječ o reparacijama, bitno je istaći zahtjev za uspostavljanje za čitavu državu BiH programa reparacija kako bi se žrtvama osigurale sve vrste naknada, uz jednak pristup socijalnim davanjima i drugim mjerama podrške na koje imaju pravo; uklanjanje na entitetskom nivou restriktivnih i diskriminatornih odredbi iz zakona i politika koje se tiču ratnog seksualnog nasilja; te osnivanje fonda iz kojeg bi se žrtvama pružala kompenzacija i drugi oblici reparacija. Udruženja žrtava, ali i šira zajednica, kako domaća tako i međunarodna, gledaju na donošenje Odluka UNCAT-a i CEDAW-a kao značajnu priliku za unapređenje prava preživjelih ratnog seksualnog nasilja u BiH.³⁰⁸ Nijedna od ove dvije Odluke, međutim, još uvijek nije implementirana.

14.2.2. PRIMJENA ZASTARNIH ROKOVA NA ZAHTJEVE ZA NAKNADU ŠTETE U PARNIČNIM POSTUPCIMA

Kada je riječ o pristupu mjerama reparacija putem sudskih postupaka, žrtve seksualnog nasilja u ratu imaju vrlo ograničene mogućnosti. Sudovi u BiH su u jednom momentu, oko 2010. godine, bili suočeni s velikim prilivom tužbi za naknadu nematerijalne štete podnesenim protiv pojedinih entiteta i/ili države od osoba oštećenih ratnim zločinima počinjenim u BiH.³⁰⁹ Ove osobe su, naime, u nedostatku kolektivnog administrativnog mehanizma kojim bi se obezbijedila naknada štete pretrpljene u ratu, odlučile svoja prava ostvariti sudskim putem.

304 Gđa A protiv Bosne i Hercegovine (22. augusta 2019) Predstavka br 854/2017 CAT/C/67/D/854/2017.

305 SH protiv Bosne i Hercegovine (16. jula 2020) Predstavka br 116/2017 CEDAW/C/ 76/D/116/2017.

306 Također zastupanu od NVO TRIAL International.

307 Kao i u pomenutom predmetu ispred UN CAT-a, žrtva je bila zastupana od nevladine organizacije TRIAL International.

308 Primjera radi, predsjednica udruženja „Zaboravljena djeca rata“ Ajna Jusić smatra da je, znajući šta je sve njena majka preživjela, Odluka UN Komiteta protiv torture od velike važnosti za preživjele ratnog seksualnog nasilja zato što već preko 20 godina trpe potpunu nepravdu, diskriminaciju i stigmatu. (...) Implementacija Odluke UN Komiteta protiv torture, osim što preživjelim ženama može pomoći u sadašnjosti da unaprijede pristup svojim pravima, (...) puno znači za buduće generacije kao vid garancije neponavljanja zločina. TRIAL International, 'Seksualno nasilje u Bosni i Hercegovini: historijska odluka pred UN-om – Ajna Jusić' (Sexual violence in Bosnia and Herzegovina: historic decision before the UN – Ajna Jusić) (7. decembra 2020) <<https://www.youtube.com/watch?v=kvKYp0QceHs&list=PLkdZBEeXXKpTxJ2Dt-rBPfkfevAXMeWSN&index=2>> Pristupljeno 28. septembra 2021. godine.

309 Iako su tužitelji u ovim postupcima u većem broju bivši logoraši, značajan dio su bili tužitelji koji su preživjeli ratno seksualno nasilje.

Odštetni postupci su ponovo aktuelizirali primjenu odredbi člana 377. ZOO-a, koji predviđa da kada je šteta prouzrokovana krivičnim djelom, a za krivično gonjenje je predviđen duži rok zastarjelosti, zahtjev za naknadu štete prema odgovornoj osobi zastarijeva tek kada istekne vrijeme određeno za zastarjelost samog krivičnog gonjenja. Dok su sudovi u RS-u smatrali da se zahtjevi za naknadu štete koji su podneseni po principu objektivne odgovornosti protiv entiteta nakon 1999. godine, tj. nakon 2001. godine³¹⁰, imaju odbiti primjenom zastarnih rokova³¹¹, Vrhovni sud Federacije BiH zauzeo je suprotan stav.³¹² Rezultat ovako neujednačene sudske prakse bio je pravna nesigurnost i neravnopravnost građana pred zakonom, koja je varirala u zavisnosti od toga pred kojim sudom je pokrenut postupak.³¹³ Nakon što se Ustavni sud BiH (USBiH) svojim odlukama iz 2013. godine³¹⁴ priklonio stavovima pravosuđa iz RS-a napuštajući na taj način svoje ranije zauzeto mišljenje³¹⁵, sudovi u FBiH su također bili primorani usvajati restriktivan pristup u primjeni zastarnih rokova slijedeći novi stav Ustavnog suda.³¹⁶

Odbijanje tužbenih zahtjeva žrtava seksualnog nasilja u ratu zbog primjene zastarnih rokova onemogućava žrtve da ostvare svoje pravo na djelotvoran pravni lijek i proturječi relevantnim međunarodnim standardima i s tim povezanim obavezama BiH, kako je to 2019. godine u svojoj odluci utvrdio i UNCAC.

Žrtve koje su podnijele tužbe za naknadu štete su povrh toga, primjenom pravila da bi stranka koja izgubi spor trebala da plati nastale troškove postupka, obavezane od pojedinih sudova da plate tuženim entitetima visoke troškove postupka koji dosežu i po nekoliko hiljada konvertibilnih maraka. Kao posljedica toga, protiv ovih građana, koji se u najvećem broju slučajeva svakako već nalaze u veoma teškoj društvenoekonomskoj situaciji, često na granici siromaštva, pokreću se izvršni postupci, plijeni se njihova pokretna imovina, oduzima im se dio primanja (ako ga uopšte imaju), ili su prinuđeni dizati kredite. Sve to se dešava kako bi oni, kao žrtve, isplatili novac onom entitetu koji su prvobitno tužili zahtijevajući isplatu novca njima na ime naknade ogromne štete koja im je nanesena u ratu.³¹⁷ Time se ove već svakako

310 U RS-u sudovi su primjenjivali zastarne rokove iz člana 376. ZOO-a – subjektivni rok od 3 godine i objektivni rok zastare od 5 godina – pri čemu se kao početak roka zastare uzima 19. juna 1996. godine, kao dan kada je Odlukom Narodne skupštine Republike Srpske ukinuto ratno stanje i stanje neposredne ratne opasnosti.

311 Prema stavu sudova u RS-u, na ovakve zahtjeve treba primijeniti član 376. ZOO-a, a ne 377. ZOO-a, tvrdeći da se odredbe člana 377. mogu primijeniti samo na učinioca krivičnog djela kao neposrednog izvršioca krivičnog djela koji za naknadu štete odgovara na osnovu krivice, tj. individualne odgovornosti, i to u slučaju da je, u odnosu na njega, pravosnažnom osuđujućom presudom krivičnog suda utvrđeno postojanje krivičnog djela i krivične odgovornosti. TRIAL International, 'Odštetni postupci bivših logoraša u Bosni i Hercegovini – prikaz neujednačene sudske prakse, postojećih pravnih dilema i relevantnih međunarodnih standarda' (2013) 6; Međutim, ovakvo ograničenje kratkim zastarnim rokovima jeste nelogično i stavlja na pojedinca nedopustiv i neotklonjiv teret. Očito je da je u roku od tri odnosno pet godina po prestanku rata malo koja istraga o počinjenim zločinima bila započeta, a još manje okončana usvajanjem odgovarajuće krivične presude. Pored toga, posljedice kašnjenja u procesuiranju ratnih zločina u BiH, iako donekle razumljive zbog njihove masovnosti i složenosti, ne mogu biti stavljene na teret pojedincu koji je žrtva takvih zločina s obzirom na to da krivično gonjenje u BiH ostvaruje nadležni javni organ nezavisno od volje osobe koja je oštećena krivičnim djelom.

312 Vrhovni sud FBiH zauzeo je pravni stav da ne podliježe zastari zahtjev za naknadu štete prouzrokovane nekim od krivičnih djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava za koja krivični zakon ne predviđa zastarijevanje krivičnog gonjenja i izvršenja kazne, pozivajući se pritom na raniji stav Ustavnog suda BiH. Utvrdio je kako je ovo posrijedi nezavisno od toga da li je štetnik utvrđen, krivično gonjen ili oglašen krivim. U svom obrazloženju je, između ostalog, naveo kako „Posljedice nedostatka propisa koje treba da donese zakonodavna vlast, a pogotovo kada zakon utvrđuje određeno pravo, ne mogu snositi građani.“ Zaključak sa sjednice Građanskog odjeljenja Vrhovnog suda Federacije BiH od 24. oktobra 2011. godine i Rješenje Vrhovnog suda Federacije Bosne i Hercegovine broj 68 0 P 001956 11 Rev od 15. novembra 2011. godine.

313 TRIAL International i Yale Law School's Lowenstein International Human Rights Clinic, 'Traženje pravde za ratne zločine u Bosni i Hercegovini. Generalna predstava o primjeni zastarnih rokova i troškova suda u odnosu na žrtve' (Seeking justice for wartime crimes in Bosnia and Herzegovina, General Allegation regarding the application of statutes of limitations and court fees to victims' 2019) 13.

314 Ustavni sud BiH nije konstatovao da ovom odlukom mijenja svoje pravne stavove iznesene u Odluci iz 2004. godine, ali je to u biti učinjeno. Vidjeti Odluka br. AP-3111/09 (Ustavni sud BiH, 23. decembra 2013.).

315 Odluka br. AP – 289/03 (Ustavni sud BiH, 19. novembra 2004.). U spomenutom predmetu sud je usvojio apelaciju S. P. i drugi protiv RS-a radi naknade nematerijalne štete u iznosu od po 5.000,00 KM po proglašenju nestalog srodnika apelanata umrlim i stvorio pravno stajalište o objektivnoj odgovornosti (u ovom slučaju entiteta) za naknadu nematerijalne štete počinjene krivičnim djelom.

316 Za detaljan prikaz problematike vidi: TRIAL International i Yale Law School's Lowenstein International Human Rights Clinic, 'Traženje pravde za ratne zločine u Bosni i Hercegovini. Generalna predstava o primjeni zastarnih rokova i troškova suda u odnosu na žrtve' (Seeking justice for wartime crimes in Bosnia and Herzegovina, General Allegation regarding the application of statutes of limitations and court fees to victims' 2019) dostupno na <<https://trial.ba/wp-content/uploads/2019/07/General-Allegation-BiH-07-01-2019.pdf>> Pristupljeno 4. oktobra 2021.

317 Naprimjer, predsjednica udruženja Suze iz Brčkog, koja pomaže preživjelim seksualnog nasilja u ratu, za sve što je preživjela, kao mnoge žrtve rata, tražila je odštetu pred sudom u Banjoj Luci. Međutim, njena tužba je odbijena jer su primijenjeni rokovi zastare i ona je, umjesto da dobije nadoknadu, morala platiti sudske troškove u iznosu od 1.600 eura. Vedrana Maglajlija, 'Žrtve ratnog silovanja: Strah i nepovjerenje u bh. institucije'. (balkans.aljazeera.net, 7. septembra 2019) <<https://balkans.aljazeera.net/teme/2019/9/7/zrtve-ratnog-silovanja-strah-i-nepovjerenje-u-bh-institucije>> Pristupljeno 4. oktobra 2021.

Sarajevo ©Will Baxter

ranjive osobe retraumatiziraju, uz izražene posljedice po njihovo mentalno i fizičko zdravlje. Jedna učesnica u fokus grupi je tako podijelila kako je kada je dobila pismo u kojem je obavezana na plaćanje 4000 KM željela izvršiti samoubistvo.³¹⁸ Ranija istraživanja utvrdila su kako su „pitanje zastare i problem plaćanja sudskih troškova razorili (...) i razočarali preživjele, pogoršavajući već oskudne ekonomske, psihološke i fizičke uslove ranjivih grupa (...). Razočarenje ne samo zbog uskraćene pravde već i kažnjavanja materijalnim sankcijama produbilo je otuđenost preživjelih od pravnog sistema i države u generalnom smislu”.³¹⁹ Ovakva situacija se od preživjelih opisuje kao „veliki stres”, „još jedno traumatsko iskustvo koje se mora preživjeti”, ističući da su žene „zbog toga tako razočarane da čak ne žele ni podijeliti sa drugima to što im se desilo. Više nikome ništa ne vjeruju”.³²⁰ Kakve razorne i moralno neprihvatljive posljedice ovakva praksa ima na preživjele jasno je vidljivo iz percepcije jedne preživjele koja je platila naloženi iznos. Kako

ona to opisuje: „Ja sam platila svoju kaznu.”³²¹

U odgovoru na apelaciju žrtve silovanja u ratu, podnesenu u sklopu strateškog parničnog podržanog od NVO-a TRIAL International u predmetu dugogodišnje korisnice usluga, USBiH je u presudi broj AP 1101/07 od 22. marta 2018. godine utvrdio da je obavezivanje na plaćanje punog iznosa troškova nagrade u ovom slučaju predstavljalo pretjeran teret koji nije proporcionalan legitimnom cilju koji se želi postići, što je dovelo do povrede prava apelantice na imovinu i njenog prava na pristup sudu.³²² Kao rezultat ovako zauzetog stava, mnogi građani BiH su u postupcima pred redovnim sudovima oslobođeni obaveze plaćanja ovih troškova, bilo zbog umješnosti i posvećenosti advokata koji su ih zastupali koristeći stavove USBiH u svojim podnescima bilo zbog upućenosti postupajućih sudija u praksu USBiH i ESLJP-a. Federalno pravobranilaštvo i Pravobranilaštvo BiH odustali su od potraživanja troškova postupka

318 Da bi se shvatile razmjere ovog šoka, bitno je napomenuti da je iznos od 4.000 KM tada bio ekvivalentan iznosu mjesečnih primanja koji bi na osnovu svog statusa žrtve primila u periodu od ukupno osam mjeseci. Posredstvom NVO TRIAL Internationala nakon ulaganja žalbe taj iznos umnogome je umanjen. Ona je povukla tužbu, i preostali iznos od nekoliko stotina maraka joj je plaćen na ime socijalne pomoći od opštinske službe u gradu u kojem živi, u odgovoru na njenu molbu.

319 TRIAL International, 'Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: perspektive sa terena' (2016) 38-39.

320 Ibid.

321 Digla je kredit i platila je iznos od oko 3.500 KM, iz straha da bi se on, u suprotnom, protekom vremena dodatno uvećao primjenom kamatne stope. Diskusija s preživjelima (Tuzla, BiH, 26. oktobra 2021).

322 Prethodno je, 6. septembra 2016. godine, ESLJP utvrdio povredu ovih prava u često citiranoj presudi *Cindrić i Bešlić protiv Hrvatske* (Presuda) 72152/13 (Evropski sud za ljudska prava, 6. septembra 2016). Radilo se o analognoj situaciji, u kojoj su aplikanti bili obavezani platiti troškove zastupanja države u parničnom postupku u kojem su tražili odštetu u vezi s ubistvom njihovih roditelja u vrijeme rata.

slijedom usvajanja ove presude.³²³ Međutim, u značajnom broju predmeta građanima nije pomogla ova sudska praksa, što je najčešće slučaj pred sudovima u RS-u. U trenutku pisanja studije se također čini kako su velikom broju slučajeva se mogućnosti za zaštitu njihovih prava sudskim putem skoro nepostojeće iz razloga što njihovi pravni zastupnici nisu blagovremeno isticali potrebne argumente i iskoristili potrebne pravne lijekove.

Komitet je tako u tački 7.5. Odluke istakao da „(...) obzirom na kontinuiranu prirodu efekata mučenja, zastarni rokovi ne trebaju biti primjenjivi jer oni oduzimaju žrtvama pravo na obeštećenje, kompenzaciju i rehabilitaciju koje im pripada“. U tački 7.6. Komitet je utvrdio da „(...) domaće zakonodavstvo koje uređuje zahtjeve za naknadu štete predviđa zastarne rokove za ove predmete (član 376 Zakona o obligacionim odnosima), te da je praksa Ustavnog suda o ovom pitanju propustila da posredstvom tumačenja člana 377 Zakona o obligacionim odnosima prizna princip supsidijarne odgovornosti. Komitet je stoga mišljenja da je država stranka propustila provesti svoje obaveze koje proizlaze iz člana 14 Konvencije, propuštajući da podnositeljici predstavke osigura odštetu (...)“.

Nekima od njih, za koje nisu protekli relevantni rokovi, u ovom trenutku kao opcija zaštite njihovih prava preostaje jedino još mogućnost obraćanja USBiH.³²⁴ Značajan broj žrtava, međutim, nalazi se u fazi u kojoj je izvršenje na njihovoj imovini već u toku, uzrokujući ne samo materijalnu štetu nego i moralno i pravno neprihvatljivu retraumatizaciju 25 godina nakon preživljenih strahota rata.

14.2.3. DOSUĐIVANJE IMOVINSKOPRAVNOG ZAHTJEVA U OKVIRU KRIVIČNOG POSTUPKA

Zbog prethodno opisane prakse primjene zastarnih rokova i odbijanja svih zahtjeva žrtava ratnih zločina protiv države i entiteta u parničnim postupcima jedini način na koji žrtve trenutno mogu doći do presude kojom se utvrđuje nečija odgovornost za štetu koju su pretrpjele jesu sudski, prvenstveno krivični postupci protiv počinitelja ratnih zločina.³²⁵ Pritom vrijedi, međutim, imati u vidu da u konačnici veliki broj preživjelih neće ni na ovaj način nikada moći pristupiti naknadi štete zbog nemogućnosti identifikacije počinitelja zločina nad njima ili iz razloga što ih nadležni organi ne mogu pronaći, ili su oni umrli.

Počevši od 2015. godine³²⁶, nakon dugog perioda potpunog zanemarivanja segmenta ostvarivanja imovinskopravnog zahtjeva u krivičnom postupku i automatskog upućivanja oštećenih lica s njihovim zahtjevima na parnične postupke, tužilaštva i sudovi u BiH počeli su konačno provoditi svoje zakonske obaveze poduzimajući potrebne korake i dosuđujući u okviru krivičnog postupka naknadu štete žrtvama seksualnog nasilja počinjenog u ratu. Prva ovakva presuda rezultat je zagovaračkog rada i strateškog parničenja organizacija civilnog društva³²⁷ i predstavljala je bitan presedan ne samo u BiH nego i širem regionu. Do ove presude u BiH nijedna žrtva ratnog seksualnog nasilja, kao ni uopšte žrtve ratnih zločina, nije nikada u okviru krivičnog postupka ostvarila pravo na naknadu za pretrpljenu štetu uprkos postojećim obavezama tužilaca i sudova te odgovarajućih prava koja su oštećenim licima dodijeljena krivičnim procesnim zakonodavstvom.³²⁸ S obzirom na to da veliki broj preživjelih seksualnog nasilja svjedoči pod mjerama zaštite identiteta,

323 Vidi u tom smislu i poglavlje 16.2.

324 NVO TRIAL International je u odgovoru na ovakvu situaciju pripremio za udruženja žrtava i pravne zastupnike žrtava dokument s uputstvom o argumentima koji se trebaju isticati u ovakvim predmetima. Vidjeti TRIAL International, 'Parnični postupci za naknadu štete žrtava ratnih zločina koji se vode pred sudovima u Bosni i Hercegovini – Argumenti koji se mogu isticati u podnescima u cilju zaštite njihovih prava' (2021) dostupno na <https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/06/01_Parnicni_postupci_Trial_International_Digital.pdf> Pristupljeno 4. oktobra 2021.

325 Generalno govoreći, krivični postupak ima neke prednosti. Tako, npr., za razliku od njega, u parničnom postupku preživjeli nemaju pravo na zaštitu identiteta; prolaze kroz retraumatizaciju bez pomoći odjeljenja za podršku svjedocima; moraju platiti advokata.

326 Marković Bosiljko i Marković Ostoja (Presuda) S11 K 012024 17 Krž 2 (Sud BiH, 2. marta 2017).

327 TRIAL International je nevladina organizacija koja je dovela do proboja ove prakse i kontinuirano radi na stvaranju uslova za njeno provođenje i unapređenje. Pored toga, iz Udruženja Žene žrtve rata iz Sarajeva je godinama koje su prethodile prvoj takvoj presudi isticano kako je potrebno u okviru krivičnog postupka osigurati pristup besplatnoj pravnoj pomoći i naknadi štete za žrtve seksualnog nasilja u ratu.

328 Ovakva inertnost bila je rezultat više faktora, uključujući izazove da se nose i sa samim segmentom krivičnog gonjenja ratnih zločinaca, bojazni da će takvi zahtjevi dodatno opteretiti već pretrpane uredi i nedostatak iskustva s provođenjem potrebnih dokaza (na strani tužioca) i dosuđivanjem naknade štete (na strani suda). Za više informacija o problemima u dodjeli odštete u krivičnim postupcima, vidi TRIAL International BiH, 'Ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini: stanje, problemi i perspektive' (2015).

propust odlučivanja o njihovom zahtjevu za naknadu štete u okviru krivičnog postupka i upućivanje na parnični postupak za naknadu štete obeshrabrio je žrtve da kroz taj naknadni postupak traže obeštećenje koje im pripada zbog nepostojanja specijalnih pravila koja bi omogućila da imaju kontinuiranu zaštitu identiteta i u okviru tog postupka.

U periodu od juna 2015. do trenutka pisanja studije u BiH je u ukupno 16 predmeta bila usvojena presuda kojom su počinitelji, osim utvrđivanja krivične odgovornosti i izricanja odgovarajuće sankcije, obavezani i na isplatu naknade štete, koje se kreću između 15.000 i 60.000 KM.³²⁹ Ovim presudama su ukupno 22 počinitelja obavezana da nadoknade štetu za 18 žrtava seksualnog nasilja. Ovakva praksa posebno se etablirala pred Sudom BiH, uz još dva pozitivna primjera s nižih instanci, i to pred Okružnim sudom u Doboju i Kantonalnim sudom u Novom Travniku.

Praksa dosuđivanja imovinskopravnih zahtjeva u krivičnom postupku pokazala se bitnom za žrtve seksualnog nasilja u ratu. Preživjele koje su prošle kroz ovakvo iskustvo imale su osjećaj da su u središtu procesa, njihova uloga transformisala se iz percipirane uloge pukog pasivnog dokaznog sredstva u ulogu aktivnog tražitelja poštivanja svojih prava. Preživjele u ovakvim okolnostima osjete usmjeravanje povećane pažnje svih uključenih aktera, od tužilaca do pružatelja psihološke podrške i pravne pomoći, te osjete bitan moment satisfakcije kroz priznanje suda, kao simboličnog predstavnika društvene zajednice, konkretnih vidova štete koje su one pretrpjele te utvrđivanjem odgovornosti nekog da tu štetu nadoknadi.³³⁰

Iako je ovo pozitivan ishod rada pravosudnih organa, potrebno je ukazati na nekoliko važnih problema koji se moraju adresirati u vezi s ovom praksom kako na strani tužilaštava i sudova tako i potencijalnih

pružatelja besplatne pravne pomoći i vlastodržaca. Tako, naprimjer, iako je pred Tužilaštvom BiH i Sudom BiH uveliko razrađena sudska praksa o ovom pitanju i žrtve seksualnog nasilja u većini slučajeva mogu ostvariti pravo na naknadu štete, i dalje je poznato nekoliko predmeta u kojima se manifestirala pasivnost postupajućih tužilaca. Postoje i dalje primjeri predmeta u kojima oni nisu blagovremeno obavijestili oštećene o ovom njihovom pravu, nisu prikupili dokaze potrebne za utvrđivanje nastale štete, ili nisu proveli blagovremene istrage imovnog stanja osumnjičenog/optuženog kako bi olakšali kasniju naplatu dosuđenog iznosa naknade štete.³³¹

Nakon usvajanja Revidirane državne strategije za rad na predmetima ratnih zločina u septembru 2020. godine, ovaj problem može postati posebno izražen pred pravosudnim instancama na entitetskom nivou. Naime, mnogi predmeti ratnog seksualnog nasilja slijedom uputa iz navedenog dokumenta preneseni su na kantonalna i okružna tužilaštva i sudove. Predstoji veliki izazov osigurati da tužioci u svim ovim institucijama provođenjem potrebnih radnji facilitiraju dosuđivanje imovinskopravnih zahtjeva, kao i da sudovi posvete dužnu pažnju i ovom segmentu krivičnog postupka. U daljoj prošlosti ponekad je bez posebnog razloga i dalje pokazan otpor prema ovoj praksi. Tako naprimjer Okružni sud u Banjoj Luci u jednom strateškom slučaju iz 2017. godine nije pokazao spremnost da dosudi naknadu štete uprkos tome što je oštećenu zastupala advokatica koja je na stručan način pripremila zahtjev i što je Okružno tužilaštvo u Banjoj Luci bilo provelo svoje obaveze, uključujući provođenje relevantnog dokaza vještačenja.³³² Dodatni problem predstavljat će činjenica da kao posljedica fragmentiranog sistema pravne pomoći u BiH na entitetskom nivou, osim u pojedinim kantonima³³³, žrtve nemaju od vlasti osiguran pristup besplatnoj pravnoj pomoći u krivičnim postupcima.³³⁴

329 Nakon prve presude, to su bile presude u predmetima Savić Slavko, Dostić Krsto, Vojić Adil i Mešić Bekir, Baotić Mato, Vasić Nenad, Jozić Anto i Mahalbašić Đemahudin, Tasić Momir i Tasić Petar, Janjić Dragan, Ratković Vuk, Todović Milan, Mrđa Goran i dr., Davidović Milomir, Cvetković Saša, Samir Kešmer i Mirsad Menzilović, Paprica Radovan i Ognjenović Slavko.

330 Za više informacija vidjeti TRIAL International, 'Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: perspektive sa terena' (2016).

331 Recentniji primjeri su predmeti pred Sudom BiH poput Čurčić Saša (Presuda) S11 K 028283 19 Krl (Sud BiH, 14. septembra 2020); Ikonić Milisav (Presuda) S11 K 018442 15 Krl (Sud BiH, 14. septembra 2018).

332 Smiljanić i dr (presuda) 11 O K 017578 16 K (Okružni sud u Banjoj Luci 2016) ; Smiljanić i dr (presuda) 11 O K 017578 17 Kž (Vrhovni sud Republike Srpske 2017).

333 Poput Zeničko-dobojskog kantona.

334 Informacije dobivene proučavanjem zakonskog okvira i pisane komunikacije s tijelima zaduženim za pružanje besplatne pravne pomoći u Federaciji BiH i Republici Srpskoj u toku 2017. godine.

Na državnom nivou, pred Sudom BiH, nakon početnog pružanja pravne pomoći posredstvom nevladinih organizacija i advokata, usvajanjem Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći 2016. godine ovaj problem je adresiran. Tako je spomenutim zakonom ustanovljen Ured za besplatnu pravnu pomoć pri Ministarstvu pravde BiH koji je pred Državnim sudom zastupao oštećena lica u jednoj trećini od ukupnog broja krivičnih predmeta u kojima je dosuđena naknada štete (računajući i one predmete koji su pokrenuti prije usvajanja ovog zakona). Međutim, kao rezultat perzistirajućeg problema u pogledu fluktuacije osoblja zaduženog za pružanje pravne pomoći preživjelim, i s tim povezanog izazova osiguranja transfera znanja i nedostatka ujednačenih standarda pružanja ovih usluga, tokom 2021. godine i ovdje je primijećeno nekoliko problema. Radi se prvenstveno o propustu Ureda da osigura u dva za sada poznata predmeta u kojima su preživjele bile zastupane u krivičnom postupku njihovo kontinuirano zastupanje i u okviru izvršnih postupaka koji u momentu pisanja izvještaja još uvijek nisu pokrenuti.³³⁵ Pored toga, Ured je propustio da pruži blagovremenu pravnu pomoć žrtvama ratnih zločina u tri predmeta koja su mu uredno ustupljena od Odjela za podršku svjedocima Suda BiH, usljed čega je u najmanje jednom predmetu nepovratno izgubljena prilika za ostvarivanje imovinskopravnog zahtjeva s obzirom na to da je u međuvremenu već donesena prvostepena presuda.³³⁶

Na kraju, puni potencijal prakse dosuđivanja naknade štete bit će ostvaren tek kada bude osigurano da svaka od ovih žrtava efektivno primi dosuđeni iznos naknade štete. Od ovih 16 predmeta, u tri slučaja je došlo do uspješne naplate provođenjem izvršnih postupaka, dok je u druga dva predmeta došlo do određenog vida dobrovoljne isplate od počinitelja nakon što su pravosnažno obavezani da nadoknade štetu preživjeloj. U preostalim predmetima, međutim, ostaje veliki izazov osigurati naplatu, a u nekima od njih je već jasno da to neće biti moguće iz razloga što počinitelji prema zvanično dostupnim podacima nemaju imovinu kojom raspolažu, na osnovu čega nije moguće provesti izvršenje. Do ovakve situacije dolazi nekada zbog siromaštva, a nekada zbog

prikrivanja imovine onog momenta kada počinitelji postanu svjesni činjenice da bi im se ona mogla oduzeti. Istovremeno, suprotno međunarodnim standardima³³⁷, ne postoji mehanizam kojim bi država ili odgovorni entitet, na osnovu principa supsidijarne odgovornosti, u takvoj situaciji osigurali isplatu naknade štete žrtvi, uz eventualno naknadno regresiranje iznosa od počinitelja.

335 Informacije dobivene na sastanku s uposlenicom Ureda za pravnu pomoć pri Ministarstvu pravde BiH Ilmom Mehić-Jusufović koji je održan 9. novembra 2021.

336 Informacije potvrđene od šefice Ureda za podršku svjedocima pri Sudu BiH Alme Taso-Deljković na sastanku održanom 25. oktobra 2021.

337 Čitava lepeza pravnih instrumenata pruža smjernice u tom pogledu, uključujući Evropsku konvenciju o obeštećenju žrtava nasilnih zločina i UN Konvenciju protiv mučenja, za koju je UN Komitet protiv torture, kao što je opisano u prethodnom tekstu, u ovoj situaciji utvrdio povredu prava od BiH. Vidi takođe TRIAL International, 'Djelotvorno ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini' (2017).

14.3. Društveni izazovi i prepreke za pristup reparacijama

Pored prethodno opisanih brojnih proceduralnih poteškoća koje se pojavljuju prilikom pokušaja preživjelih ratnog seksualnog nasilja da ostvare pristup reparacijama, prisutne su i razne prepreke društvene prirode. One se prvenstveno odnose na još uvijek raširenu stigmatizaciju u bh. društvu, nerazumijevanje zajednice o preživljenim traumama, često prisutan nedostatak empatije i podrške za preživjele i njihovo trenutno stanje, osjećaj stida i straha od saznanja sredine o pretrpljenim traumama, te porodične i društvene okolnosti zbog kojih je njihova trauma obavijena velom tajne.³³⁸

Bitnu ulogu igra također senzibilitet u pristupu službenika pri apliciranju preživjelih za ostvarivanje statusa, koji je neujednačen na teritoriji BiH.³³⁹ Jedan od bitnih izazova u tom kontekstu jeste osiguranje adekvatnog pristupa žrtvama i tajnost podataka o statusu žrtve. Dok je naprimjer u FBiH sistem zaštite podataka doveden do savršenstva, s brojnim specifičnim protokolima i pravilima³⁴⁰, razgovori s preživjelim ukazali su na to da u BDBiH službenik otvoreno iznosi spisak s imenima preživjelih na sastancima sa spoljnim akterima.³⁴¹ Pritom, postoje smjernice kojima bi se mogli adresirati navedeni problemi. Tako je Federalno ministarstvo rada i socijalne politike izdalo koristan priručnik koji uključuje, između ostalog, smjernice za vođenje intervjua, o senzibiliziranosti uključenih aktera, očuvanju povjerljivosti i sličnim pitanjima. On utoliko predstavlja dobru osnovu za educiranje i senzibilizaciju svih postupajućih organa koji rade sa žrtvama.³⁴²

Bez ulaganja dodatnih napora ka izgradnji kapaciteta, senzibilizaciji i podizanju svijesti stručne i šire javnosti

o specifičnoj situaciji preživjelih svi ovi faktori će skupa nastaviti uticati na izostanak volje za transparentnim razgovorima o ratnom seksualnom nasilju i negativno se odražavati na osnaživanje preživjelih da zahtijevaju i bore se za pristup reparacijama. Poređenje procijenjenog broja žrtava seksualnog nasilja i broja onih koji su kroz sudske ili vansudske postupke prepoznati kao žrtva, a koji su izloženi u podnaslovu 13.1., jedan je od indikatora razmjera ovog problema.

U kontekstu prikaza pojedinih mjera pomoći koje su do sada bile dostupne preživjelim ratnog silovanja neophodno je ukratko ukazati na činjenicu da su mnoge mjere pomoći prvobitno pružane kroz rad organizacija civilnog društva i djelovanje pojedinih međunarodnih organizacija.³⁴³ U odsustvu adekvatne reakcije države na katastrofalne posljedice rata, još za vrijeme trajanja rata u BiH organizacije poput Medica Zenica, Vive žene Tuzla i Snaga žene osnovane su kao odgovor na patnju prognanih lica i preživjelih žrtava seksualnog nasilja i započele su s pružanjem prijeko potrebne psihološke pomoći, djelujući po potrebi i kao sigurne kuće za preživjele. Ove organizacije su svoj rad nastavile pružajući pravnu pomoć, kao i pomoć putem socijalno-ekonomskog osnaživanja.³⁴⁴ Čak i danas, nakon što su uspostavljeni određeni oblici generalnepomoći žrtvama ratnog seksualnog nasilja, kontinuiranu psihološku podršku kao i rad s preživjelim na procesu unapređenja njihovih prava još uvijek pružaju u najvećoj mjeri organizacije civilnog društva, udruženja žrtava i nevladine organizacije.³⁴⁵

Kada je riječ o organizaciji ciljanih programa ekonomskog osnaživanja preživjelih, u jednom periodu je posebnu ulogu imao ured UN Women u BiH, koji je predvodio aktivnosti finansiranja malih biznisa udruženja žrtava.³⁴⁶ Uz ove organizacije, značajnu

338 Za više informacija vidi, npr., UNFPA, 'Stigmatizacija osoba koje su preživjele seksualno nasilje u konfliktu u Bosni i Hercegovini – sažetak istraživanja' (2015) 4, 7.

339 Vidi i naslov 7.

340 Informacije dobivene na sastanku sa Salihom Đuderijom, pomoćnikom ministra za ljudska prava i izbjeglice pri MLJPI BiH, koji je održan 2. novembra 2021.

341 Diskusija s preživjelim (Tuzla, BiH, 26. oktobra 2021).

342 Salih Đuderija i drugi, *Priručnik o načinu ostvarivanja statusa posebne kategorije civilnih žrtava rata u Federaciji Bosne i Hercegovine* (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike 2019).

343 OSCE, 'Dobrobit i blagostanje žena' (2019) 13.

344 Više informacija o ovim organizacijama može se pronaći na zvaničnim stranicama Udruženja Medica Zenica <<https://medicazenica.org/o-medici-2/>> i Udruženja građana Vive žene – Centar za terapiju i rehabilitaciju <<https://vivezene.ba/o-nama/>>

345 Intervju s Amrom Delić, specijalisticom neuropsihijatrije (Intervju održan putem Zoom platforme 8. juna 2021).

346 Ove aktivnosti provodene su putem Zajedničkog programa za sveobuhvatno rješavanje neriješenog naslijeđa u vezi sa žrtvama seksualnog nasilja u ratu u Bosni i Hercegovini. UN agencija pod nazivom „Traženje zaštite, podrške i pravde za preživjele žrtve seksualnog nasilja tokom sukoba u BiH”: 'One UN Program za Bosnu i Hercegovinu 2015-2020'. Program sadrži i komponentu ekonomskog osnaživanja i zapošljavanja žrtava seksualnog nasilja u ratu.

podršku na drugim poljima, kao što su pravno savjetovanje i pravna pomoć te zagovaranje sistemskog rješavanja problema ove populacije, pružaju nevladine organizacije kao naprimjer TRIAL International, Vaša prava i Fondacija lokalne demokratije.³⁴⁷

Kada je riječ o pružanju mjera podrške od vlasti u BiH u vidu ekonomskih podsticaja, vrijedi spomenuti da postoje izolovani primjeri pomoći žrtvama i udruženjima žrtava koja djeluju na prostoru BiH. Tako su, naprimjer, načelnik Opštine Centar Sarajevo i Udruženje žrtava rata Foča 92-95 u februaru 2021. godine ostvarili saradnju na osnovu koje su udruženju donirane industrijske mašine za šivanje.³⁴⁸ Osim finansijske pomoći, ovom prilikom udruženju je dato obećanje i za pružanje pomoći u plasiranju njihovih proizvoda na tržište.³⁴⁹ Ovdje je, međutim, riječ uglavnom o vidovima kratkoročne podrške u odgovoru na individualne inicijative, ne predstavljajući organizirana i sistematska rješenja koja bi na kontinuiran način pružala prilike za žrtve na čitavoj teritoriji BiH. Pored prethodno navedenog, postoje određeni programi kao što je Finansijski mehanizam za implementaciju Gender akcionog plana BiH (FIGAP) kojim je i udruženjima žrtava seksualnog nasilja omogućeno da apliciraju s projektima koji im se onda finansiraju iz sredstava

FIGAP-a.³⁵⁰ Broj ovakvih programa je, međutim, i dalje nezadovoljavajući, zahtijevajući punu institucionalizaciju programa ekonomskog osnaživanja žrtava. Uprkos dugom proteku vremena, preživjeli i dalje imaju potrebe koje se u nedostatku njihovog adekvatnog i potpunog adresiranja od države moraju nastaviti podržavati od pojedinih organizacija civilnog društva i međunarodnih organizacija, kao što su pružanje mogućnosti za njihovo ekonomsko osnaživanje, podrška njihovim malim biznisima i drugim aktivnostima, intenzivnija psihološka podrška i pravna pomoć, dok bi se adresiranje nekih novoistaknutih potreba, kao što je pristup banjskoj rehabilitaciji, potencijalno u budućnosti moglo početi podržavati od strane ovih organizacija.

©TRIAL International

347 Više informacija možete pronaći na stranici TRIAL Internationala na <https://trial.ba/> i <https://trialinternational.org/>, stranici Vaša prava <https://pravnapomoc.app.ba> te stranici Fondacije lokalne demokratije <<https://fld.ba/>>

348 Zvanična stranica Opštine Centar Sarajevo, 'Načelnik Mandić ugostio predstavnice Udruženja žrtava rata Foča 92-95' <<http://www.centar.ba/novost/16992/nacelnik-mandic-ugostio-predstavnice-udruzenja-zrtava-rata-foca-92-95->> Pristupljeno 8. septembra 2021.

349 Ibid.

350 Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine, 'Šesti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine o provedbi Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (2013-2016)' (2017) 36, X-XIII.

14.4. Pristup različitim oblicima pomoći

U kontekstu prikaza pojedinih mjera pomoći koje su do sada bile dostupne preživjelim ratnog silovanja neophodno je ukratko ukazati na činjenicu da su mnoge mjere pomoći prvobitno pružane kroz rad organizacija civilnog društva i djelovanje pojedinih međunarodnih organizacija.³⁵¹

U odsustvu adekvatne reakcije države na katastrofalne posljedice rata, još za vrijeme trajanja rata u BiH organizacije poput Medica Zenica, Vive žene Tuzla i Snaga žene osnovane su kao odgovor na patnju prognanih lica i preživjelih žrtava seksualnog nasilja i započele su s pružanjem prijeko potrebne psihološke pomoći, djelujući po potrebi i kao sigurne kuće za preživjele.

Ove organizacije su svoj rad nastavile pružajući pravnu pomoć, kao i pomoć putem socijalno-ekonomskog osnaživanja.³⁵² Čak i danas, nakon što su uspostavljeni određeni oblici generalne pomoći žrtvama ratnog seksualnog nasilja, kontinuiranu psihološku podršku kao i rad s preživjelim na procesu unapređenja njihovih prava još uvijek pružaju u najvećoj mjeri organizacije civilnog društva, udruženja žrtava i nevladine organizacije.³⁵³

Kada je riječ o organizaciji ciljanih programa ekonomskog osnaživanja preživjelih, u jednom periodu je posebnu ulogu imao ured UN Women u BiH, koji je predvodio aktivnosti finansiranja malih biznisa udruženja žrtava.³⁵⁴

Uz ove organizacije, značajnu podršku na drugim poljima, kao što su pravno savjetovanje i pravna pomoć te zagovaranje sistemskog rješavanja problema ove populacije, pružaju nevladine organizacije kao naprimjer TRIAL International, Vaša prava i Fondacija lokalne demokratije.³⁵⁵

351 OSCE, 'Dobrobit i blagostanje žena' (2019) 13.

352 Više informacija o ovim organizacijama može se pronaći na zvaničnim stranicama Udruženja Medica Zenica <<https://medicazenica.org/o-medici-2/>> i Udruženja građana Vive žene – Centar za terapiju i rehabilitaciju <<https://vivezene.ba/o-nama/>>

353 Intervju s Amrom Delić, specijalisticom neuropsihijatrije (Intervju održan putem Zoom platforme 8. juna 2021).

354 Ove aktivnosti provođene su putem Zajedničkog programa za sveobuhvatno rješavanje neriješenog naslijeđa u vezi sa žrtvama seksualnog nasilja u ratu u Bosni i Hercegovini. UN agencija pod nazivom „Traženje zaštite, podrške i pravde za preživjele žrtve seksualnog nasilja tokom sukoba u BiH”: 'One UN Program za Bosnu i Hercegovinu 2015-2020'. Program sadrži i komponentu ekonomskog osnaživanja i zapošljavanja žrtava seksualnog nasilja u ratu.

355 Više informacija možete pronaći na stranici TRIAL Internationala na <https://trial.ba/> i <https://trialinternational.org/>, stranici Vaša prava [https://pravnapomoc.app/ba](https://pravnapomoc.app.ba) te stranici Fondacije lokalne demokratije <<https://fld.ba/>>

Kada je riječ o pružanju mjera podrške od vlasti u BiH u vidu ekonomskih podsticaja, vrijedi spomenuti da postoje izolovani primjeri pomoći žrtvama i udruženjima žrtava koja djeluju na prostoru BiH. Tako su, naprimjer, načelnik Opštine Centar Sarajevo i Udruženje žrtava rata Foča 92-95 u februaru 2021. godine ostvarili saradnju na osnovu koje su udruženju donirane industrijske mašine za šivanje.³⁵⁶

Osim finansijske pomoći, ovom prilikom udruženju je dato obećanje i za pružanje pomoći u plasiranju njihovih proizvoda na tržište.³⁵⁷ Ovdje je, međutim, riječ uglavnom o vidovima kratkoročne podrške u odgovoru na individualne inicijative, ne predstavljajući organizirana i sistematska rješenja koja bi na kontinuiran način pružala prilike za žrtve na čitavoj teritoriji BiH. Pored prethodno navedenog, postoje određeni programi kao što je Finansijski mehanizam za implementaciju Gender akcionog plana BiH (FIGAP) kojim je i udruženjima žrtava seksualnog nasilja omogućeno da apliciraju s projektima koji im se onda finansiraju iz sredstava FIGAP-a.³⁵⁸

Broj ovakvih programa je, međutim, i dalje nezadovoljavajući, zahtijevajući punu institucionalizaciju programa ekonomskog osnaživanja žrtava. Uprkos dugom proteku vremena, preživjeli i dalje imaju potrebe koje se u nedostatku njihovog adekvatnog i potpunog adresiranja od države moraju nastaviti podržavati od pojedinih organizacija civilnog društva i međunarodnih organizacija, kao što su pružanje mogućnosti za njihovo ekonomsko osnaživanje, podrška njihovim malim biznisima i drugim aktivnostima, intenzivnija psihološka podrška i pravna pomoć, dok bi se adresiranje nekih novoistaknutih potreba, kao što je pristup banjskoj rehabilitaciji, potencijalno u budućnosti moglo početi podržavati od strane ovih organizacija.

356 Zvanična stranica Opštine Centar Sarajevo, 'Načelnik Mandić ugostio predstavnice Udruženja žrtava rata Foča 92-95' <<http://www.centar.ba/novost/16992/nacelnik-mandic-ugostio-predstavnice-udruzenja-zrtava-rata-foca-92-95>> Pristupljeno 8. septembra 2021.

357 Ibid.

358 Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine, 'Šesti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine o provedbi Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (2013-2016)' (2017) 36, X-XIII.

VII. ANALIZA PRILIKA I PREPREKA U OSTVARIVANJU REPARACIJA

| 15. Mapiranje glavnih aktera

Relevantni akteri uključeni u proces ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja su kako državno-pravna tijela na različitim nivoima vlasti i pravosudne institucije tako i nevladine organizacije te udruženja žrtava.

Kada je riječ o pravnom regulisanju, nadzoru provođenja zakona i funkcionisanju komisije nadležne za priznanje statusa žrtve seksualnog nasilja kao polazne tačke na osnovu koje preživjeli ostvaruju svoje pravo na reparacije, u FBiH ključnu ulogu ima Federalno ministarstvo rada i socijalne politike. Analogno tome, u RS-u ključnu ulogu u zakonskoj regulaciji i provođenju sistema priznanja statusa žrtve ratne torture ima Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite RS-a. Na državnom nivou MLJPIBiH ima bitnu ulogu u vidu praćenja i provođenja međunarodnih i drugih dokumenata i odluka iz oblasti ljudskih prava i osnovnih sloboda te izvještavanju prema domaćim i međunarodnim tijelima o stanju zaštite ljudskih prava. Ovo ministarstvo nadležno je i za koordiniranje napora ka usvajanju strateških dokumenata na državnom nivou kojima se može potencijalno unaprijediti položaj preživjelih.

Spomenuto tijelo formiralo je Agenciju za ravnopravnost spolova BiH kao institucionalni mehanizam za ravnopravnost spolova zadužen za izradu strateških dokumenata poput Akcionog plana za implementaciju Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a 1325. Vezano za pristup naknadi štete u okviru sudskog postupka u radu na ovakvim predmetima i odlučivanju sudjeluju kako tužioci i sudije iz okružnih i kantonalnih sudova, uz apelacionu nadležnost vrhovnih sudova entiteta, tako i Tužilaštvo BiH i Sud BiH s posebnim odjeljenjima za ratne zločine.³⁵⁹

Kako domaći sudovi tako i MKSJ do danas su odigrali važnu ulogu i u pogledu dokumentovanja zločina seksualnog nasilja u ratu. Sudski postupci pred spomenutim organima pokretani su najčešće posredstvom udruženja žrtava i nevladinih organizacija koje pružaju različite vidove podrške, uključujući i pravnu pomoć preživjelim.

Udruženja žrtava pružila su važnu podršku u vidu osnaživanja žrtava i pružanja pomoći kako bi one ostvarile pristup pravdi i reparacijama. Nakon završetka rata osnovana su prva udruženja žrtava rata, uključujući i udruženja žrtava ratnog seksualnog nasilja. Mnoga udruženja su i danas vrlo aktivna u pružanju podrške preživjelim tokom sudskog postupka, procesa sticanja statusa žrtve seksualnog nasilja, te pomažu članicama i članovima da dobiju potrebnu psihološku podršku. Neka od spomenutih udruženja su Udruženje Žene žrtve rata, Udruženje žrtava rata "Foča 1992–1995", Udruženje Naš glas, Udruženje žena žrtava rata RS-a, Udruženje Prijedorčanki Izvor, Udruženje Suze i dr. Pored udruženja žrtava, važnu ulogu u pružanju pojedinih mjera podrške ili facilitiranju pristupa reparacijama, kao i zagovaranju unapređenja sistema reparacija odigrale su i nevladine i međunarodne organizacije.³⁶⁰

³⁵⁹ Vidi podnaslov 14.2.3.

³⁶⁰ Više o tome u podnaslovima 14.4. i 16.

16. Zagovaračke inicijative i prilike za reparacije

U posljednjih nekoliko godina, kao što je objašnjeno i u prethodnom tekstu, brojne inicijative i aktivnosti nevladinih i međunarodnih organizacija, te udruženja žrtava dovele su do određenog napretka poput usvajanja i izmjena zakonskih tekstova i sudske prakse, ali i sveopšteg napretka u pogledu socioekonomskog osnaživanja te senzibiliteta društva i društvene zajednice za žrtve ratnog seksualnog nasilja.³⁶¹

Pored TRIAL International ureda u BiH, nevladine organizacije koja je posebno aktivna u facilitiranju pristupa pravdi i reparacijama za preživjele ratnog seksualnog nasilja kroz širok dijapazon zagovaračkih metoda u cilju izmjena i unapređenja zakonskih okvira i sudskih praksi, Vive žene, Medica Zenica, Fondacija lokalne demokratije i pojedina udruženja žrtava imale su i imaju također značajan uticaj na šire zagovaračke procese. Značajan rad na unapređenju pitanja reparacija ostvarile su i međunarodne organizacije

Amnesty International, IOM, OSCE, UNHCR, UNFPA, UNDP, UN Women. Spomenute organizacije produkovale su izvještaje koji su uključivali razgovore s preživjelim, a kojima su adresirale različite aspekte tranzicijske pravde i reparacija, uključujući identifikaciju preporuka za unapređenje pristupa reparacijama. Njihovi nalazi korišteni su i u produkciji ovog izvještaja. Tako je Amnesty International 2009. i 2017. godine objavio izvještaje koji obuhvataju presjek tada aktuelnog stanja u Bosni i Hercegovini u pogledu reparacija za žrtve ratnog seksualnog nasilja.³⁶² UNFPA je sačinila izvještaj o stigmatizaciji osoba koje su preživjele ratno seksualno nasilje³⁶³, dok su Medica Zenica i Medica mondiale objavile publikaciju koja se odnosi na posljedice ratnog silovanja i seksualnog nasilja na život, zdravlje i odnose preživjelih.³⁶⁴ IOM je 2013. godine objavio publikaciju koja je za cilj imala da pokrene razgovore i političke odluke o reparacijama za žrtve međunarodnih zločina.³⁶⁵ Pored toga, iako nisu uključivale izjave i percepcije preživjelih, postoji niz drugih izvještaja koji su znatno doprinijeli razvoju povoljnijih okolnosti za ostvarivanje prava preživjelih

³⁶¹ Vidi i podnaslov 14.4.

³⁶² Amnesty International, 'Trebamo podršku, a ne sažaljenje – Posljednja šansa za pravdu za bosanskohercegovačke žrtve ratnog silovanja' (2017); Amnesty International, '“Čija pravda?” Žene Bosne i Hercegovine još čekaju' (2009).

³⁶³ UNFPA, 'Stigmatizacija osoba koje su preživjele seksualno nasilje u konfliktu u Bosni i Hercegovini' (2016).

³⁶⁴ Medica Zenica i Medica mondiale, 'Još uvijek smo žive! istraživanje o dugoročnim posljedicama ratnog silovanja i strategijama suočavanja preživjelih u Bosni i Hercegovini' (2014).

³⁶⁵ IOM, 'Reparacija za žrtve ratova u bivšoj Jugoslaviji: U potrazi za putem napretka' (2013).

ratnog seksualnog nasilja.³⁶⁶ TRIAL International je, pored produkovanja studija s preciznim fokusom na specifične aspekte pristupa reparacijama³⁶⁷, također bio aktivan u procesu okupljanja udruženja žrtava i nevladinih organizacija u cilju podnošenja izvještaja iz sjene međunarodnim organizacijama poput Evropske komisije i mehanizama zaštite ljudskih prava Ujedinjenih nacija.³⁶⁸

16.1. Inicijative i prilike za unapređenje zakonskog okvira i relevantnih politika o reparacijama

Kada je riječ o zakonskom okviru za ostvarivanje statusa žrtve i s tim pripadajućih prava u oba entiteta, u izvještaju je prethodno na nekoliko mjesta ukazivano na ključnu ulogu organizacija civilnog društva i udruženja žrtava u uspješnom zagovaranju za usvajanje i unapređenje relevantnih propisa.³⁶⁹ U odgovoru na izvještavanje nevladinih organizacija i udruženja žrtava prema mehanizmima UN-a za zaštitu ljudskih prava, UN tijela su od 2004. godine iznova u svojim preporukama upućeni Bosni i Hercegovini isticali kako je potrebno osigurati ujednačen pristup svim oblicima reparacija za žrtve u BiH, uključujući kroz uspostavljanje efektivne šeme reparacija na državnom nivou.³⁷⁰

Nekoliko pokušaja da se usvoje značajni strateški dokumenti kojim bi se na ujednačen i s međunarodnim standardima usaglašen način unaprijedio status civilnih žrtava rata propalo je.³⁷¹ Među njima su najznačajniji bili Nacrt državne strategije za tranzicijsku pravdu i Program za žrtve seksualnog nasilja počinjenog u ratu, pripremljeni u 2012. godini, kao i Nacrt zakona o zaštiti žrtava torture u BiH.³⁷² Svi dokumenti su bili pripremljeni u konsultaciji s civilnim društvom.

Dok je nacrt Strategije tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini 2012-2016. bio pripremljen od MLJPIBiH, nacrt Programa za poboljšanje položaja žena žrtava ratnog silovanja, seksualnog zlostavljanja i drugih oblika torture u BiH za period 2013-2016. je iniciran od MLJPIBiH i UNFPA-e. Nacrt zakona o zaštiti žrtava torture BiH kojim se trebao na jednak način regulisati status žrtava torture na cijeloj teritoriji BiH bio je pripremljen od MLJPIBiH, a njegovo usvajanje su u 2013. godini posebno aktivno zagovarali Vive žene u saradnji s nekoliko Saveza logoraša u BiH kroz inicijativu „Zajedno protiv torture u BiH – Mreža“.³⁷³

366 U ovom pogledu vidi na primjer OSCE, 'Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi. Analiza krivičnih postupaka pred sudovima Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko distrikta BiH u periodu od 2004. do 2014. godine' (2015); OSCE, 'Postizanje pravde za žrtve seksualnog nasilja u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: napredak ostvaren pred sudovima u BiH od 2014. do 2016. godine' (2017); SOC, 'Narandžasti izvještaj, Izvještaj o stanju ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini u 2020. godini' (2021).

367 Za izvještaj za koji su intervjuisane, između ostalih, i preživjele, vidi TRIAL International, 'Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: perspektive sa terena' (2016). Svi ostali izvještaji dostupni su na stranici https://trial.ba/?page_id=129

368 Za spisak izvještaja koji su u prošlosti upućivani ovim tijelima od organizacije TRIAL International u koaliciji s brojnim udruženjima žrtava i drugim nevladinim organizacijama, vidi: <https://trial.ba/?cat=6>

369 Vidi, npr., podnaslov 13.2.

370 Vidi, npr., UNCAT, 'Zaključna zapažanja u vezi sa šestim periodičnim izvještajem Bosne i Hercegovine' (Concluding observations on the sixth periodic report of Bosnia and Herzegovina) 2017 CAT/C/BIH/CO/6 para 19.

371 Vidi i podnaslov 13.2.1.

372 Više detalja o navedenim dokumentima, vidi Amnesty International, 'Trebamo podršku, a ne sažaljenje – Posljednja šansa za pravdu za bosanskohercegovačke žrtve ratnog silovanja' (2017) 29-33; Nacrtu Strategije tranzicijske pravde može se pristupiti na: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 'Strategija tranzicijske pravde za Bosnu i Hercegovinu' (mart 2013.) http://www.nuhanovicfoundation.org/user/file/2013_transitional_justice_strategy_bih_-_new.pdf Pristupljeno 9. februra 2022.

373 Vidi, npr., Radio Sarajevo, 'Zajedno protiv torture u BiH' (16. marta 2013) <<https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/zajedno-protiv-torture-u-bih/106291>> Pristupljeno 7. septembra 2021.

Kada je riječ o FBiH, već duže vrijeme isticana je potreba za usvajanjem posebnog zakona o zaštiti civilnih žrtava rata. Ovakva potreba postala je posebno izražena kada je u RS-u usvojen zakon koji reguliše status žrtava torture i kada je postalo jasno da kontinuirani pokušaji da se usvoji takav zakon na državnom nivou zasada nemaju izgleda za uspjeh. Vlada FBiH početkom 2019. godine prihvatila je inicijativu Skupštine Zeničko-dobojskog kantona za donošenje posebnog federalnog zakona o civilnim žrtvama rata koji bi pitanje zaštite civilnih žrtava rata izdvojio iz postojećeg Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom, te kojim bi se adresirali neki uočeni nedostaci postojećeg zakonskog okvira u FBiH.³⁷⁴ Ministarstvo rada i socijalne politike FBiH izradilo je potom Nacrt zakona o civilnim žrtvama rata i dostavilo ga, između ostalih, Savezu logoraša BiH, koji je nakon toga sačinio radnu verziju zakona, insistirajući na priznanju statusa žrtve rata i bivšim logorašima (uključujući tu i pripadnike vojske koji su pretrpjeli seksualno nasilje u ratu), kao i pružanju ovoj populaciji šireg kataloga prava, uključujući određene rehabilitacijske usluge.³⁷⁵ Nakon sastanka sa Savezom logoraša BiH, jedna zastupnica uputila je Parlamentarnoj skupštini BiH inicijativu kojom se traži od Vlade FBiH da pripremi i ovaj zakon uputi u parlamentarnu proceduru Parlamenta FBiH.³⁷⁶ Bitno je naglasiti da je u Nacrtu zakona pripremljenog od resornog federalnog ministarstva prvi put omogućeno priznavanje statusa novoj kategoriji lica – „djeci rođenoj iz čina ratnog silovanja“. Iako nije predviđeno da imaju mogućnost za ostvarivanje novčanih naknada, ove osobe bi sticanjem statusa imale mogućnost ostvarivanja drugih prava, kao što su profesionalna prekvalifikacija i dokvalifikacija, prioritarno zapošljavanje, prioritarno stambeno zbrinjavanje, te psihološka i pravna pomoć. U obrazloženju uz nacrt zakona ovo se prepoznaje kao veliki iskorak u odnosu na trenutno zakonsko rješenje, uz naznaku da „samo priznavanje statusa CŽR (op. a., civilne žrtve rata) ovoj grupi otvara dalje mogućnosti za izlazak iz zone ‘nevidljivosti’ i neprepoznavanja u bilo kojoj formi društvenih tokova u FBiH“.

U BDBiH je u martu 2020. godine imenovana radna grupa za procjenu uticaja propisa i pripremu nacrt zakona o zaštiti civilnih žrtava rata BBiH, koji je u fazi pripremljenog nacrt i za koje je bilo najavljeno usvajanje do isteka 2021. godine.³⁷⁷ U oba prethodno opisana procesa pripreme zakona uključena je Misija OSCE-a u BiH, koja pruža potrebnu stručnu i tehničku podršku.³⁷⁸

U RS-u, pak, za sada još uvijek ne postoje naznake o spremnosti za evaluaciju primjene Zakona o zaštiti žrtava ratne torture iz 2018. godine i korespondirajućim revidiranjem predviđenih rješenja u cilju usaglašavanja s rješenjima u FBiH i u BDBiH, te u cilju unapređenja implementacije i zaštite prava žrtava, i to uprkos izvještajima (kako međunarodnim tako i domaćim) koji ukazuju na postojeću potrebu za tim.³⁷⁹

16.2. Inicijative i prilike za unapređenje pristupa reparacijama kroz sudski postupak

U kontekstu pristupa reparacijama putem parničnih postupaka, a naslonjeno na problem nemogućnosti zaštite identiteta žrtava – zaštićenih svjedoka koji su sa svojim zahtjevima za naknadu štete upućeni na parnični postupak³⁸⁰, potrebno je ukazati na to da je prvi korak u otklanjanju problema poduzet 2021. godine. Naime, u odgovoru na inicijativu i uz aktivno učešće NVO-a TRIAL International nakon višegodišnjih napora izrađene su i usvojene dopune Zakona o parničnom postupku pred Sudom BiH na osnovu kojih je onim svjedocima koji svjedoče pod mjerama zaštite u krivičnom postupku osigurana kontinuirana zaštita identiteta u toku naknadnog pokretanja parničnog postupka za naknadu štete.³⁸¹ Da bi ovo rješenje postalo u potpunosti svrsishodno, kako za žrtve ratnih zločina tako i za sve ostale žrtve krivičnih djela koje se nađu u ovakvoj situaciji, sada preostaje da ovaj primjer slijedi entitetski nivo i BDBiH, čiji su predstavnici učestvovali u radnoj grupi Ministarstva pravde BiH koja je izradila navedene dopune.

374 Obrazloženje Nacrta zakona o civilnim žrtvama rata Federacije BiH, u internoj arhivi TRIAL Internationala.

375 Jasmin Begić, 'Prava civilnih žrtava rata u Federaciji: Prioritetno usvajanje zakona' (Detektor.ba 3. septembra 2021) <<https://detektor.ba/2021/09/03/prava-civilnih-zrtava-rata-u-federaciji-prioritetno-usvajanje-zakona/>> Pristupljeno 4. septembra 2021.

376 Ibid.

377 Dopis koji je Služba boračko-invalidske zaštite i civilnih žrtava rata Brčko distrikta BiH dostavila TRIAL Internationalu (4. oktobra 2021).

378 E-mail korespondencija s Inelom Hadžimešić, uposlenicom Misije OSCE-a u BiH, s TRIAL Internationalom (19. oktobra 2021).

379 European Commission, 'Bosnia and Herzegovina Report 2020' (General Publications) COM (2020) 660 final 26; Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH, 'Alternativni izvještaj o aplikaciji Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji za 2019. – 2020. godinu: politički kriteriji' (2021) 48.

380 Na ovaj problem je ukazano u podnaslovu 14.2.3.

381 Zakon o dopunama Zakona o parničnom postupku BiH ("Službeni glasnik BiH" br. 34/2021).

Kao što je opisano u podnaslovu 14.2.2., jedan od izazova s kojima se suočavaju preživjele/i jeste negativna praksa odbijanja odštetnih zahtjeva koje su bile/i podnijele/i u parničnom postupku protiv entiteta i/ili države, primjenom zastranih rokova, te njihovo obvezivanje na isplatu troškova postupka entitetima primjenom pravila „gubitnik plaća“.

U prošlosti su iscrpljena brojna sredstva za adresiranje ovog problema. Savezi logoraša kontinuirano su ukazivali na ovaj problem predstavnicima vlasti i javnosti, apelujući na njih da ga riješe i pomognu osobama koje su se našle u ovoj situaciji.³⁸² Nevladina organizacija TRIAL International je za stručnu javnost, udruženja žrtava i njihove zastupnike provodila edukacije i objavljivala analize pravnih argumenata koji se trebaju koristiti u ovakvim predmetima³⁸³; krajem 2017. godine okupila je 40 organizacija i udruženja žrtava u ime kojih je svim relevantnim institucijama u BiH upućen dopis s apelom da adresiraju i riješe problem naplate troškova postupka³⁸⁴; vodila je zajedno s angažovanom advokaticom strateško parničenje za zaštitu ljudskih prava kroz postupak pred Ustavnim sudom BiH iniciranim apelacijom žrtve seksualnog nasilja u ratu³⁸⁵; te je 2018. godine uz angažman advokata inicirala podnošenje zahtjeva za apstraktnu ocjenu ustavnosti relevantnih odredaba entitetskih zakona o parničnom postupku od strane 12 zastupnika Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH.³⁸⁶

U septembru 2020. godine Parlamentarna skupština BiH usvojila je inicijativu, prvobitno iniciranu od TRIAL Internationala preko pojedinih zastupnika, koja adresira problem plaćanja troškova javnom pravobranilaštvu za građane, uključujući preživjele koji su kroz parnični postupak zahtijevali svoje pravo na odštetu za ratne zločine.³⁸⁷ Usvajanjem inicijative sugerije se da nadležne državne i entitetske institucije, odnosno institucije BDBiH, trebaju pripremiti izmjene i dopune zakona o parničnim postupcima kako bi se uvrstila odredba o oslobađanju od plaćanja troškova postupka, koji obuhvaća i iznos naknade i nagrade javnih pravobranilaštava, a izmjene zakona trebaju uskladiti sa sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava.³⁸⁸ Naslanjajući se na navedenu inicijativu, TRIAL International je 2021. godine pripremio, uz stručnu pomoć vodećeg eksperta za građansko procesno pravo, tekst Prijedloga izmjena i dopuna ZPP-a kojim adresira problem nametanja pretjeranog finansijskog tereta građanima i pravnim licima u slučaju gubitka spora protiv entiteta i predstavio ga zastupnicima Parlamenta FBiH kako

382 Vidi, npr., Faktor, 'Salkić u Banjoj Luci sa predstavnicima Saveza logoraša BiH i Merhameta' (faktor.ba, 16. marta 2021) <<https://faktor.ba/vijest/salkic-u-banjoj-luci-sa-predstavnicima-saveza-logorasa-bih-i-merhameta-/118419>> Pristupljeno 20. oktobra 2021.

383 Vidi, npr., TRIAL International, 'Odštetni postupci bivših logoraša u Bosni i Hercegovini – prikaz neujednačene sudske prakse, postojećih pravnih dilema i relevantnih međunarodnih standarda' (2013); TRIAL International, 'Parnični postupci za naknadu štete žrtava ratnih zločina koji se vode pred sudovima u Bosni i Hercegovini' (2021); TRIAL International, 'Novi stavovi Evropskog suda za ljudska prava kao putokaz za rješavanje pitanja naplate sudskih troškova od žrtava ratnih zločina u Bosni i Hercegovini' (2016).

384 Odgovori su zaprimljeni samo od Ministarstva pravde BiH, Ministarstva pravosuđa RS-a i Pravosudne komisije BDBiH, koja su se svi ili oglašili nenadležnim ili odbili da adresiraju problem.

385 SA (Odluka o dopustivosti i meritumu) AP 1101/17 (Ustavni sud BiH, 22. marta 2018). Vidi: TRIAL International, 'Važna presuda Ustavnog suda BiH' (2018) <<https://trial.ba/wp-content/uploads/2018/04/Saopštenje-odluka-Ustavnog-suda-TRIAL-2018.pdf>> Pristupljeno 8. novembra 2021. Za više informacija o dometu ove presude vidi podnaslov 14.2.2.

386 TRIAL International, 'Odluka Ustavnog suda: Javnim pravobranilaštvima se i dalje priznaju jednaki troškovi kao i advokatima' (2019) <<https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/10/Saopštenje-Odluka-Ustavnog-suda-BiH-Javnim-pravobranilastvima-se-i-dalje-priznaju.pdf>> Pristupljeno 8. novembra 2021.

387 TRIAL International, 'Parlament BiH usvojio inicijativu koja adresira problem plaćanja visokih troškova zastupanja javnih pravobranilaštava u postupcima naknade štete preživjelih ratnih zločina' (2020) <<https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/04/Saopštenje-za-javnost-TRIAL-International-docx-3.pdf>> Pristupljeno 20. oktobra 2021.

388 Cindrić i Bešlić protiv Hrvatske (Presuda) 72152/13 (Evropski sud za ljudska prava, 6. septembra 2016).

bi on bio upućen u proceduru i podržan.³⁸⁹ Iako se procjenjuje da u većini slučajeva žrtava ratnih zločina ova inicijativa neće riješiti problem jer zakonodavni postupak toliko dugo traje da će se i u slučaju konačnog usvajanja ovih prijedloga njihovi predmeti već nalaziti u fazi izvršenja, ovim putem će se makar ubuduće olakšati pristup pravdi za ranjive kategorije stanovništva.

U ovakvoj situaciji, u kojoj je iscrpljeno mnoštvo mogućnosti za adresiranje problema, s ograničenim rezultatima koji nisu doveli do konačnog rješavanja problema, najučinkovitijim pristupom trenutno se čini izdavanje preporuka od međunarodnih tijela prema vlastima BiH i potom zagovarački proces usmjeren ka njihovoj implementaciji.

U tom smislu, od ogromnog značaja je činjenica da je Evropska komisija u svom Izvještaju o napretku BiH iz 2021. godine utvrdila kako „entitetske vlasti trebaju da razmotre odustajanje od potraživanja troškova parničnog postupka od žrtava ratnih zločina u odnosu na koje su u prošlosti primijenjeni zastarni rokovi”.³⁹⁰ U odgovorima na upućen zahtjev za informacije o praksi Federalnog pravobranilaštva i Pravobranilaštva BiH o ovom pitanju, organizaciji TRIAL International pojašnjeno je kako zbog zauzetog stava USBiH u martu 2018. godine³⁹¹ u ovim institucijama ne postoje izvršni predmeti vezani za slučajeve lica koja su preživjela ratne zločine.³⁹² To znači da ovaj problem još uvijek opstaje samo u odnosu na entitet RS. U narednom periodu potrebno je nastaviti dijalog i zagovaračke aktivnosti usmjerene ka promptnom ispunjenju zahtjeva Evropske komisije imajući u vidu urgentnost ovog pitanja za rastući broj žrtava.

U tom kontekstu bitno je također napomenuti da je junu 2019. godine TRIAL International zajedno s Međunarodnom klinikom za ljudska prava Yale Law School Lowenstein uputio Opštu predstavku³⁹³ Specijalnom izvijestitelju UN-a za promociju istine, pravde, reparacije i garancije neponavljanja, kao i UN-ovoj Radnoj grupi za prisilne ili nedobrovoljne nestanke, Specijalnom izvijestitelju UN-a za vansudska i proizvoljna pogubljenja te Specijalnom izvijestitelju UN-a o mučenju i drugim okrutnim, neljudskim ili ponižavajućim postupanjima ili kažnjavanjima, tražeći da oni osude ovu negativnu praksu i izdaju preporuke za BiH kako bi se ona što prije napustila.³⁹⁴ U februaru 2020. godine, ovi specijalni mehanizmi UN-a su Bosni i Hercegovini uputili javnu komunikaciju u kojoj su tražili detaljnije informacije o slučajevima u kojima su dosuđeni troškovi postupka i s tim povezanim izvršnim postupcima, informaciju koje mjere su poduzete kako bi se adresirao ovaj problem, te zahtjev da se poduzmu sve potrebne provizorne mjere kako bi se zaustavile navodne povrede preveniralo njihovo ponavljanje. U trenutku pisanja izvještaja, BiH još uvijek nije odgovorila na ovaj dopis, niti je poduzela zahtijevane mjere. Specijalni izvijestitelj UN-a za promociju istine, pravde, reparacije i garancije neponavljanja je na kraju svoje zvanične posjete BiH u decembru 2021. godine u svojim Preliminarnim zapažanjima i preporukama izrazio "(...) ozbiljnu zabrinutost zbog alarmantnog broja slučajeva u kojima su žrtve bile primorane da plate troškove postupka parničnih postupaka za naknadu štete koje su izgubile, kao rezultat nepravednih procedura za traženje naknade i primjene zastarnih rokova na ove zahtjeve." UN Specijalni izvijestitelj je utvrdio da je ova praksa "(...) koliko neetična toliko i neprihvatljiva, te je u suprotnosti sa međunarodnim standardima zaštite žrtava teških kršenja ljudskih prava i humanitarnim pravom."³⁹⁵

389 Navedenim predloženim odredbama eksplicitno se regulira obaveza sudova da odlučujući u svakom konkretnom slučaju, vodeći računa o svim posebnim okolnostima, stranke oslobode plaćanja iznosa nagrade zastupanja javnih pravobranilaca u situacijama u kojima bi plaćanja tog iznosa imalo za posljedicu povredu njihovog prava na pristup sudu i povredu prava na imovinu.

390 European Commission, 'Bosnia and Herzegovina Report 2021' (General Publications) COM (2021) 644 final, P 26.

391 SA (Odluka o dopustivosti i meritumu) AP 1101/17 (Ustavni sud BiH, 22. marta 2018). Vidi u tom smislu poglavlje 14.2.2.

392 Dopis koji je Federalno pravobranilaštvo/pravobraniteljstvo dostavilo TRIAL Internationalu (25. oktobra 2021); Dopis koji je Pravobranilaštvo BiH dostavilo TRIAL Internationalu (1. novembra 2021).

393 TRIAL International, 'Seeking justice for wartime crimes in Bosnia and Herzegovina, General Allegation regarding the application of statutes of limitations and court fees to victims' (2019).

394 TRIAL International, 'Bosnia and Herzegovina: Thousands of people still expecting justice' (2019) < <https://trialinternational.org/latest-post/bosnia-and-herzegovina-thousands-of-people-still-expecting-justice/> > Pristupljeno 28. septembra 2021.

395 OHCHR, 'Preliminarne observacije sa zvanične posjete Specijalnog izvijestioca za promociju istine, pravde, reparacije i garancija za neponavljanje, g. Fabiana Salviolia Bosni i Hercegovini' (10.12.2021.) < <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=27946&LangID=E> > Pristupljeno 16.2.2022. godine.

Sarajevo ©Will Baxter

Kada je riječ o pristupu naknadi štete u okviru krivičnog postupka, TRIAL International je u prošlosti provodio mnoge aktivnosti usmjerene ka podsticanju tužilaca da pored krivičnog gonjenja počinitelja vode računa i o segmentu krivičnog postupka koji se tiče stvaranja pretpostavki za osiguranje naknade štete oštećenim licima. Pored brojnih aktivnosti edukacija, senzibilizacije i podizanje svijesti stručne javnosti, ova organizacija izdala je i promovisala priručnike i druge publikacije kojima se pokušava pozitivno uticati na razvoj ovakve prakse.³⁹⁶ Kako bi motivisali sve tužioce da u okviru predmeta rade i na ovom segmentu, pokrenuto je također nekoliko inicijativa za izdavanje obavezujućih uputstava od glavnih tužilaca ili od Visokog sudskog i tužilačkog vijeća BiH. Do sada je samo Tužilaštvo BDBiH izdalo ovakva uputstva.³⁹⁷ U toku su razgovori u cilju iznalaženja načina da se i u ostalim tužilaštvima tužioci podstaknu na rad na imovinskoopravnim zahtjevima, bilo instrukcijama nadređenih bilo odgovarajućim vrednovanjem napora uložених u rad na prikupljanju dokaza potrebnih za ostvarivanje ovih zahtjeva i istrage imovnog stanja osumnjičenih/optuženih lica.

U odgovoru na problem otežane naplativosti dosuđene naknade štete, pored odgovarajuće posvećenosti tužilaca istrazi imovnog stanja, u prošlosti je kontinuirano ukazivano na potrebu da se uspostavi mehanizam (poseban fond ili budžetska linija) kojim bi država/entiteti, po principu supsidijarne odgovornosti, žrtvama osigurali isplatu odštete u slučaju da to nije uspjelo od neposrednog počinitelja putem provedenog izvršnog postupka. Takav zaključak je npr. usvojen na TAIEX radionici o naknadi štete u krivičnim postupcima, organizovanoj u saradnji Evropske komisije i Visokog sudskog i tužilačkog vijeća 2016. godine, i kontinuirano se ističe među zaključcima stručnih savjetovanja tužilaca u Bosni i Hercegovini koji se održavaju u septembru svake godine.

Bitna prilika za postizanje ovog cilja i poboljšanje pristupa reparacijama je implementacija odluke UNCAT-a³⁹⁸ koju pomno prati nekoliko domaćih i međunarodnih aktera. Ona je, naprimjer, sadržana u spisku 14 ključnih prioriteta iz Mišljenja Evropske komisije o zahtjevu BiH za članstvo u EU koje BiH treba da ispuni kako bi nastavila put EU integracija.³⁹⁹

396 Npr. Adrijana Hanušić Bećirović i Milanko Kajganić, *Imovinskoopravni zahtjevi u krivičnom postupku – Priručnik za pravosudno osoblje* (TRIAL International 2018).

397 U januaru 2019. godine.

398 Više informacija o odluci u podnaslovu 14.2.1.

399 Vidi European Commission, 'Key findings of the Opinion on Bosnia and Herzegovina's EU membership application and analytical report' (2019). <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/de/COUNTRY_19_2778> Pristupljeno 8. novembra 2021.

Implementacija Odluke UNCAT-a je tako prepoznata kao sredstvo podrške osiguranju napretka u dvama ključnim prioritetima: području pomirenja i području poboljšanja statusa ranjivih grupa.⁴⁰⁰ Nakon provedenih zagovaračkih aktivnosti NVO TRIAL Internationala kao zastupnika podnositeljice predstavke, u aprilu 2021. godine Vijeće ministara BiH zadužilo je MLJPIBiH da u roku od tri mjeseca dostavi plan mjera u vezi s provedbom Odluke.⁴⁰¹ U augustu 2021. godine ovo ministarstvo oformilo je radnu grupu zaduženu da pripremi plan implementacije odluke do novembra 2021. godine.⁴⁰² Radna grupa u vrijeme pisanja izvještaja još uvijek nije počela s radom. Navedeni plan mora obuhvatiti nekoliko različitih prava preživjelih, uključujući javno izvinjenje, mjere rehabilitacije i isplatu odštete dosuđene u krivičnom postupku. Pored individualnih mjera usmjerenih ka samoj žrtvi – podnositeljici predstavke, njena implementacija predstavlja također priliku za adresiranje problema šire populacije preživjelih seksualnog nasilja u ratu. Tako se preporučena generalna mjera koja se odnosi na uspostavu efektivnog administrativnog programa reparacija i ujednačen pristup pravima svih žrtava može operacionalizirati u vidu poticaja usklađivanju različitih odredbi koje regulišu status i prava žrtava ratnog silovanja u cijeloj BiH, npr. omogućavanjem pristupa banjskoj rehabilitaciji žrtvama u FBiH. S druge strane, njena implementacija mogla bi značiti otvaranje puta za osiguranje efektivne isplate naknade štete žrtvama u predmetima u kojima je izvršni postupak protiv počinitelja bio neuspješan, slijedom preporuke koja se već unazad nekoliko godina ističe u krugovima stručne javnosti, kao što je prethodno opisano.

16.3. Ostale relevantne inicijative i promjene

Među preostalim inicijativama koje se vežu za unapređenje statusa preživjelih i njihove djece vrijedi spomenuti inicijativu "Ime jednog roditelja", pokrenutu 2019. godine od Udruženja "Zaboravljena djeca rata", upućenu svim lokalnim zajednicama u FBiH u odgovoru na postojeći problem umanjivanja uloge majke u pravnom sistemu BiH, koji je prilikom čitavog procesa odrastanja ostavljao posebno bolne posljedice na ovu djecu.⁴⁰³ Naime, u BiH prilikom popunjavanja svakog, i najjednostavnijeg, administrativnog obrasca ili prilikom procesa izdavanja ličnih dokumenata svaka osoba mora navesti između svog imena i prezimena u zagradi i ime oca u tim dokumentima, bez mogućnosti alternativnog izbora navođenja imena majke.⁴⁰⁴ Iz prethodno objašnjenih razloga, za djecu koja nisu upoznata s imenom oca ili ga ne žele navoditi veoma je važno uvesti mogućnost opcionog navođenja imena majke. U odgovoru na ovu inicijativu do dana pripreme ovog izvještaja promjena se desila u više od 15 opština FBiH, na način da su obrasci i formulari njihovih službi prilagođeni te se od korisnika više ne zahtijeva ime oca, nego ime jednog roditelja.⁴⁰⁵ Sada predstoji borba da se ova inicijativa proširi i na obrazovne institucije, poslodavce i slično.⁴⁰⁶ Snažna, pozitivna i prijeko potrebna energija ovih mladih osoba s jedne i pozitivna reakcija ovih lokalnih vlasti s druge strane, kao i znak spremnosti nekih vlastodržaca da sarađuju, pruža dalju nadu u nadolazeće prilike za poboljšanje pristupa reparacijama u odgovoru na potrebe preživjelih i njihove djece.

Za rehabilitaciju preživjelih bitan momenat također predstavlja nametanje, od Visokog predstavnika, Zakona o dopunama Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, tačnije dopuna njegovog člana 145a iz jula 2021. godine, na način da se normira

400 Ključni prioritet 5 i ključni prioritet 13.

401 Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, 'Zaključci 33. sjednice, održane 15. aprila 2021. - Informacija Bosne i Hercegovine o poduzetim aktivnostima u vezi s odlukom koju je usvojio Odbor UN protiv torture u skladu s članom 22. Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka u vezi s predstavkom broj: 854/2017' (2021). <https://www.vijeceministara.gov.ba/saopštenja/sjednice/zakljucici_sa_sjednica/default.aspx?id=35529&langTag=hr-HR> Pristupljeno 5. augusta 2021.

402 Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 'Odluka o osnivanju radne grupe za izradu sveobuhvatnog niza mjera i aktivnosti u vezi sa provedbom odluke usvojene od strane UN odbora protiv torture' (9. augusta 2021).

403 Marija Arnautović, 'Borba djece rođene nakon ratnog silovanja: Bez imena oca u formularima' (Radio Slobodna Evropa, 28. maja 2021) <<https://www.slobodnaevropa.org/a/udruzenje-zaboravljena-djeca-rata-inicijativa-ime-jednog-roditelja/31278763.html>> Pristupljeno 30. septembra 2021.

404 Za više informacija pogledati <http://zdr.org.ba/projekti/>.

405 Intervju s Ajnom Jusić, predsjednicom Udruženja "Zaboravljena djeca rata" (intervju održan putem Zoom platforme 11. augusta 2021). U Republici Srpskoj nije bilo potrebe za implementacijom inicijative jer je praksa već bila dobra. Ajna Jusić, Diskusija sa relevantnim akterima (Sarajevo, 28. oktobra 2021).

406 Ajna Jusić, Diskusija s relevantnim akterima (Sarajevo, 28. oktobra 2021).

zabrana javnog odobravanja, poricanja, grubog umanjivanja ili pokušaja opravdavanja te veličanja zločina genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnog zločina BiH. Time je BiH dobila novu priliku da putem sudskih postupaka kazni i obeshrabri ovu negativnu praksu.⁴⁰⁷ Sada ostaje da se osigura preventivna i represivna funkcija ovih zakonskih inovacija.

17. Faktori koji se negativno održavaju na pristup reparacijama za ratno seksualno nasilje

Na procese unapređenja obima prava na reparacije, kao i na opšti interes za prava žrtava ratnih zločina utiče i politička dinamika. Vladajuća indiferentnost za potrebe i probleme ove ranjive kategorije društva po pravilu se kratkoročno mijenja tokom održavanja predizbornih kampanja u cilju instrumentalizacije potrebne za izbornu pobjedu. Međutim, sva obećanja i entuzijazam usmjeren ka civilnim žrtvama rata gube se ubrzo nakon procesa izbora, kada se žrtve ponovo osjećaju napušteno i sa sve manjom vjerom u mogućnost promjena u njihovom interesu.

Kao što je spominjano u prethodnim dijelovima izvještaja⁴⁰⁸, svi strukturalni problemi složenog društveno-političkog ustrojstva i pretjerane birokratizacije nepovoljno se odražavaju i na mogućnost za kvalitetnu i ujednačenu zakonsku regulaciju, kao i efektivan pristup predviđenim pravima. Kada se tome dodaju i finansijski izazovi s kojima se BiH suočava, postaje jasno da su šanse

za ostvarivanje punog opsega prava predviđenih međunarodnim standardima za preživjele sužene.

Očit primjer blokada koje sprečavaju usvajanje bilo kakvih strateških dokumenata ili okvirnih zakona koji bi pružili osnovu za olakšano i koherentno ostvarivanje prava u BiH jesu propali pokušaji usvajanja Nacrta zakona o zaštiti žrtava torture, Nacrta državne strategije za tranzicijsku pravdu i Programa za žrtve seksualnog nasilja počinjenog u ratu.⁴⁰⁹ Za neke od njih to se desilo čak i prije nego što su ušli u formalnu proceduru za usvajanje. U sva tri slučaja organi vlasti RS-a uputili su rezervu na tekst, pozivajući se na ugrožavanje ustavnih nadležnosti ovog entiteta i nedostatak sredstava potrebnih za njihovu implementaciju.⁴¹⁰ Slično tome, i implementacija Odluke UNCAT-a trenutno je žrtva političke blokade koja se odnosi na učešće predstavnika vlasti RS-a u radu institucija i mehanizama na državnom nivou. Činjenica da u oktobru 2022. godine slijedi održavanje opštih izbora negativno se odražava na opštu političku klimu i izgleda za uspjeh postojećih inicijativa s obzirom na to da nacionalistička retorika i nespremnost na bilo kakve ustupke i kompromisna rješenja postaju posebno izraženi u periodu koji počinje i do godinu dana prije stvarnog održavanja izbora.

U takvim uslovima žrtve se moraju i dalje oslanjati na postojeći složeni sistem socijalne pomoći, kao i na pojedinačne sudske postupke, radi ostvarivanja neke vrste odštete.

407 Lejla Gačanica, 'Važan iskorak za toliko potrebnu katarzu' (balkans.aljazeera.net, 19. augusta 2021) <<https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/8/19/zakonska-zabrana-negiranja-presudjenih-ratnih-zlocina-tice-se-svih-zrtava-rata>> Pristupljeno 25. oktobra 2021. godine.

408 Vidi, npr. Podnaslov 13.1.

409 Vidi poglavlje 16.1.

410 Amnesty International, 'Trebamo podršku, a ne sažaljenje – Posljednja šansa za pravdu za bosanskohercegovačke žrtve ratnog silovanja' (2017) 30-32.

VIII. PREPORUKE

U prethodno prezentovanim poglavljima, osim što je prikazana opšta slika stanja u BiH o pitanju mogućnosti uspostavljanja sistema reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja, ukazano je na brojne propuste s kojima se preživjeli suočavaju prilikom ostvarivanja svojih prava na reparacije. Može se zaključiti da nažalost niti jedan nivo vlasti u BiH ne pruža potpun, efikasan sistem reparativnih mjera kojim bi se osigurali potrebni uslovi za adresiranje čitave lepeze potreba preživjelih, njihovu reintegraciju u društvo i omogućavanje kvaliteta života što je bliže moguće onom koji je postojao prije pretrpljenog teškog kršenja njihovih ljudskih prava. U svjetlu navedenog, u nastavku predstavljamo listu preporuka koje je potrebno implementirati na teritoriji BiH kako bi država ispunila svoje međunarodne obaveze, a kvalitet života preživjelih bio poboljšao u odnosu na sadašnje stanje.

| Preporuke u cilju olakšanja pristupa reparacijama kroz upravne postupke

Za predstavnike vlasti na nivou Bosne i Hercegovine, Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko distrikta BiH:

Unapređenje zakonodavnog okvira i javnih politika u vezi s reparacijama

- Uspostaviti efikasan i sveobuhvatan okvir reparacija koji će osigurati jednak nivo zaštite prava, jednake beneficije i jednake kriterije za pristup pravima svim žrtvama seksualnog nasilja u ratu, na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine.
- Prepoznati žrtve ratnog seksualnog nasilja kao izdvojenu kategoriju koja zahtijeva specifična rješenja i programe reparacija prilagođene situaciji i potrebama ove kategorije žrtava, u skladu sa željom artikulisanom od strane preživjelih. U isto vrijeme, osigurati jednak tretman i beneficije koje su već zagarantovane drugim kategorijama žrtava rata.
- Usvojiti Strategiju tranzicijske pravde i Programa za zaštitu žrtava seksualnog nasilja počinjenog u ratu.
- Usvojiti Okvirni zakon o zaštiti žrtava ratne torture na državnom nivou kako bi se osigurao ujednačen pravni okvir kojim će žrtve ratnog seksualnog nasilja biti izdvojene kao posebna kategorija a njihova prava jasno definisana. U simboličkom smislu rješenje na državnom nivou bilo bi važno jer bi doprinijelo osjećaju da su žrtve na jednak način priznate na nivou kompletne teritorije BiH i služilo bi kao jedan vid satisfakcije.
- Alternativno usvajanju Okvirnog zakona, predstavnici vlasti bi se trebali usredotočiti na poboljšanje postojećeg zakonskog okvira u svim administrativnim jedinicama Usvojiti nove propise ili izmijeniti/dopuniti postojeće zakonske odredbe koje regulišu prava žrtava (Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodica s djecom FBiH, Zakon o zaštiti žrtava ratne torture RS i Odluka o zaštiti civilnih žrtava rata BDBiH) u cilju harmonizacije, kako bi uslovi za ostvarivanje statusa i dostupna prava preživjelih bila jednaka na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine;
- Osigurati centralnu ulogu preživjelih u identifikovanju njihovih potreba i donošenju odluka o adekvatnim mjerama reparacija. Iz tog razloga buduće izmjene zakonodavnog okvira relevantnog za civilne žrtve rata moraju preživjele stavljati u centar procesa i u većoj mjeri uključivati šire konsultacije s preživjelim.

Izmjene postojećeg zakonodavnog okvira:

Za Republiku Srpsku

- Evaluirati dosadašnju implementaciju Zakona o zaštiti žrtava ratne torture RS i izmijeniti uočene manjkavosti.
- Otkloniti pretjerane prepreke za dokazivanje statusa žrtve ratne torture poput odredbe kojom se prihvataju isključivo medicinski dokazi koji datiraju iz razdoblja od 1990. do 2006. godine kada je riječ o mentalnom oštećenju, odnosno iz razdoblja od 1990. 1997. kada je riječ o tjelesnom oštećenju. S obzirom na to da su slučajeve nekih žrtava dokumentovala udruženja i tijela izvan Republike Srpske, također je potrebno izmijeniti postojeće odredbe kako bi se jasno normiralo prihvatanje dokaza svih nadležnih tijela i organizacija unutar Bosne i Hercegovine. Neophodno je zakonskim izmjenama osigurati specijalna pravila postupka za žrtve s ranije određenim mjerama zaštite identiteta. Također treba ukinuti rok za podnošenje zahtjeva za stjecanje statusa žrtve torture koji ističe u 2023. godini.
- Pristupiti znatnom povećanju iznosa mjesečnih naknada po osnovu statusa žrtve ratne torture kako bi mjesečna primanja žrtava, koja trenutno, okvirno, čine jednu četvrtinu do jedne trećine iznosa u Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, mogla pokriti njihove osnovne potrebe i kako bi se ti iznosi time harmonizirali na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine.

Za Federaciju Bosne i Hercegovine

- Usvojiti poseban Zakon o civilnim žrtvama rata.
- Prije toga potrebno je provesti širok proces javnih konsultacija o pripremljenom Nacrtu zakona o civilnim žrtvama rata poput onog koji je prethodio usvajanju analognog zakona u Republici Srpskoj u 2018. godini. Pritom je potrebno uvažiti identifikovane potrebe žrtava, uključujući onu koja se odnosi na mjeru banjske rehabilitacije i priznanje statusa i prava djeci rođenoj kao posljedica ratnog silovanja.
- Osigurati ujednačen pristup pravima u svim kantonima. Ovo je, između ostalog, moguće postići tako što će se u zakonu na federalnom nivou predvidjeti obaveza kantona da u određenom roku donesu zakonske i podzakonske akte kojim će precizirati način ostvarivanja prava civilnih žrtava rata..

Za Brčko distrikt Bosne i Hercegovine

- Podijeliti Nacrt Zakona o zaštiti civilnih žrtava rata Brčko distrikta Bosne i Hercegovine sa žrtvama i stručnom javnošću putem javne rasprave, kako bi se osigurao što kvalitetniji odgovor na stvarne potrebe preživjelih. Ovo je posebno bitno imajući u vidu da se čini kako postojeća Odluka o zaštiti civilnih žrtava rata pruža niži obim zagarantovanih prava u odnosu na Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, uključujući npr. propust predviđanja psihološke podrške žrtvama.

Za sve administrativne jedinice

- Osigurati preživjelim besplatan pristup banjskoj rehabilitaciji, koju kao značajnu mjeru rehabilitacije prepoznaju kako žrtve tako i eksperti medicinske i psihijatrijske struke. U Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko distriktu Bosne i Hercegovine ovo podrazumijeva predviđanje prvi put takve mogućnosti u zakonskom okviru koji se odnosi na ovu kategoriju, čime bi se osiguralo usaglašavanje sa zakonodavstvom Republike Srpske. U Republici Srpskoj je pak potrebno što prije raspisati javni poziv za prijavu u cilju praktičnog ostvarivanja ove, zakonom predviđene usluge.

- Predvidjeti mogućnost ostvarivanja statusa žrtve i pristupa pravima za osobe koje su za vrijeme rata preživjele seksualno nasilje u svojstvu pripadnika vojnih formacija ili kao osobe koje su za potrebe vojske obavljale druge poslove, poput kuhanja, čišćenja i sl., i koje se stoga potencijalno vezuju za status pripadnika vojske.
- Osigurati da djeca rođena kao posljedica ratnog silovanja budu zakonom priznata kategorija civilnih žrtava rata koja ostvaruje neophodna prava i beneficije, naročito putem olakšanog pristupa i finansiranja njihovog školovanja te pružanja beneficija i mjera podrške prilikom zapošljavanja i njihovog stambenog zbrinjavanja. Neophodno je izmijeniti postojeći zakonski okvir i postojeće prakse prilikom raspisivanja svih vrsta javnih poziva u cilju pozitivne diskriminacije djece preživjelih ratnog seksualnog nasilja kako bi se i ovoj kategoriji omogućile beneficije prilikom školovanja, zapošljavanja i njihovog stambenog zbrinjavanja kao što je to slučaj s djecom drugih kategorija žrtava rata (npr. djeca palih boraca i ratnih vojnih invalida).
- Razmotriti načine na koji bi se mogla osigurati dugoročna isplata naknada preživjelim kako bi se adresirao njihov izražen strah u vezi s neizvjesnošću trajanja njihovog prava na mjesečnu naknadu.

| Preporuke u cilju olakšanja pristupa reparacijama kroz sudske postupke

Za sva relevantna tijela u okviru Bosne i Hercegovine, Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko distrikta BiH

- Usvojiti dopune Zakona o parničnom postupku kako bi se žrtvama krivičnih djela koje su svjedočile pod mjerama zaštite u krivičnom postupku omogućila kontinuirana zaštita identiteta i u parničnom postupku za naknadu štete. Ovo treba biti učinjeno slijedeći primjer dopuna Zakona o parničnom postupku pred Sudom BiH usvojenih 2021. godine, u čijoj izradi su kroz radnu grupu Ministarstva pravde BiH učestvovali predstavnici svih administrativnih jedinica.
- Preispitati stav Ustavnog suda BiH iz 2013. godine o primjeni zastarnih rokova na tužbene zahtjeve žrtava za naknadu štete od entiteta i države po osnovu objektivne odgovornosti u svjetlu relevantnih međunarodnih standarda, a posebno uzimajući u obzir Odluku UNCAT-a u predmetu „Gospođa A. protiv BiH“ iz 2019. godine. Zastarni rokovi ne bi smjeli biti primijenjeni na tužbene zahtjeve žrtava torture.
- Usvojiti Prijedlog izmjena i dopuna ZPP-a pripremljen od NVO-a TRIAL International kojim se adresira problem nametanja pretjeranog finansijskog tereta građanima i pravnim licima u slučaju gubitka spora protiv javnih vlasti. Time bi se osigurala implementacija inicijative Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine iz septembra 2020. godine i suzio prostor za buduća kršenja prava u analognim situacijama.
- Osigurati adekvatne kapacitete pravosudnih institucija u entitetima (okružna/kantonalna tužilaštva i sudovi) nadležnih za krivično gonjenje počinitelja ratnih zločina, uključujući i predmete ratnog seksualnog nasilja, na koje je, u skladu sa Revidiranom državnom strategijom, u toku 2020/2021. godine prenesen veliki broj neriješenih predmeta. Ovo se odnosi kako na finansiranje njihovog rada tako i na potrebnu edukaciju osoblja, i osiguranje ujednačene sudske prakse koja slijedi relevantne međunarodne standarde i dobre prakse koje su razvijene pred tužilaštvom i sudom na državnom nivou.
- Osigurati nastavak prakse dosuđivanja imovinskopravnih zahtjeva u krivičnim postupcima i osigurati ujednačenu praksu pred svim pravosudnim institucijama u BiH, uključujući okružne/kantonalne institucije, uključujući kroz nastavak postojećih programa edukacije i senzibilizacije.
- Kako bi se imovinskopravni zahtjevi uspješno podnosili, dosuđivali i isplaćivali, potrebno je kao prvi korak da se tužioci i opunomoćenici koriste alatima koje imaju na raspolaganju. Tužioci tako trebaju blagovremeno

upoznavati oštećene s njihovim pravom na isticanje imovinskopravnog zahtjeva u krivičnom postupku. Tamo gdje je artikulirana želja žrtava za ostvarivanjem ovog prava tužiocima trebaju prikupljati dokaze potrebne za utvrđivanje nastale štete, što primarno podrazumijeva izdavanje naredbe za neuropsihijatrijsko vještačenje. Pored toga, kako bi se olakšala kasnija isplata dosuđenog iznosa naknade štete, tužiocima trebaju blagovremeno, već u fazi istrage, provesti istražne radnje u cilju utvrđivanja imovnog stanja osumnjičenih te uspostaviti kontakt s punomoćnicima koji bi onda trebali podnositi prijedlog za određivanje privremenih mjera obezbjeđenja imovine počinitelja.

- Glavni tužitelji ili Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine trebaju izdati obavezujuća uputstva, te koristiti i uvesti odgovarajuće procedure vrednovanja uloženi napore tužitelja u tom pogledu. Time će se pružiti adekvatan odgovor na aktivnosti tužilaca koji posvećuju vrijeme segmentu ostvarivanja imovinskopravnog zahtjeva u krivičnom postupku, te pružiti podsticaj ostalim tužiteljima da krenu istim putem.
- Sudije trebaju da odlučuju o imovinskopravnom zahtjevu u okviru krivičnog postupka ako postoje uslovi za to, bez neopravdanog upućivanja žrtava na parnični postupak i trebaju poduzimati dodatne mjere kojima se podržava praksa efektivnog ostvarivanja imovinskopravnog zahtjeva.
- Osigurati osnovnu pretpostavku za pristup naknadi štete – besplatnu pravnu pomoć, tj. zastupanje žrtava. Navedeno će doprinijeti uspješnosti cjelokupnog procesa ulaganja imovinskopravnih zahtjeva i obezbjeđivanja sredstava za kasniju uspješnu isplatu.
- Unaprijediti rad Ureda za besplatnu pravnu pomoć pri Ministarstvu pravde BiH imenovanjem šefa ureda i upošljavanjem stalnih radnika, pružanjem odgovarajuće tehničke podrške njegovom radu i nadzorom nad provođenjem njegovih obaveza. Bitno je osigurati redovnu i nesmetanu komunikaciju i saradnju između postupajućih tužilaca, odjela za podršku svjedocima i punomoćnika oštećenih. Navedeno se, između ostalog, može ostvariti potpisivanjem memoranduma o saradnji između Suda BiH, Tužilaštva BiH i Ministarstva pravde BiH (Ured za besplatnu pravnu pomoć). Takvu praksu bi nakon toga trebala pratiti i entitetska tužilaštva/sudovi i centri/zavodi za besplatnu pravnu pomoć.
- Osigurati da sve administrativne jedinice usvoje odgovarajuće zakonodavstvo o besplatnoj pravnoj pomoći, da usklade postojeće zakonodavstvo međusobno i sa Zakonom o besplatnoj pravnoj pomoći BiH. Osigurati adekvatne resurse i kapacitete tijelima za pružanje besplatne pravne pomoći u svim administrativnim jedinicama kako bi žrtvama bio omogućen efektivan pristup besplatnoj pravnoj pomoći i jednak pristup pravdi, bez obzira gdje se nalaze i pred kojim sudom svjedoče.
- Osigurati da žrtve efektivno dobiju naknadu štete dosuđene u krivičnom postupku. To znači da čak i u slučajevima u kojima se kompenzacija ne uspije naplatiti od počinitelja vlasti trebaju žrtvi osigurati isplatu. Ovo bi moglo biti postignuto formiranjem posebnog državnog fonda ili posebnih budžetskih linija kao supsidijaran izvor naknade za pričinjenu štetu.
- Bez odlaganja osigurati punu implementaciju Odluke UNCAT-a u predmetu „Gospođa A. protiv Bosne i Hercegovine“. To podrazumijeva, između ostalog, što hitniji početak i finalizaciju rada u te svrhe oformljene radne grupe te blagovremenu operacionalizaciju plana implementacije, nakon što bude usvojen.

Za Republiku Srpsku

- Odustati od potraživanja troškova parničnog postupka od žrtava ratnih zločina čiji su tužbeni zahtjevi za naknadu štete odbijeni primjenom zastarnih rokova. U međuvremenu, potrebno je obustaviti izvršne postupke protiv žrtava. Također je potrebno razmotriti mogućnosti povrata iznosa koji su već uplaćeni od preživjelih.

| Za međunarodnu zajednicu:

- Nastaviti podržavati napore lokalnih organizacija i udruženja žrtava usmjerene ka unapređenju relevantnih zakona i praksi i implementaciji međunarodnih preporuka i standarda. To uključuje i upućivanje odgovarajućih preporuka predstavnicima vlasti, potrebu kontinuiranog praćenja njihovih aktivnosti te kontinuirano ukazivanje na potrebu unapređenja prava žrtava.
- Nastaviti podržavati inicijative i programe putem kojih se pruža pomoć žrtvama ratnog seksualnog nasilja posredstvom pravne i psihosocijalne pomoći i reintegracije, uključujući podršku finansiranju rada javnih tijela i nevladinih organizacija koje trenutno pružaju ove usluge, te, što je najvažnije, finansiranju rada udruženja žrtava.

| U pogledu pojedinih specifičnih potreba žrtava dodatno izdvajamo sljedeće preporuke upućene svim relevantnim akterima:

- Senzibilizirati javnost i društvo posredstvom provođenja javnih kampanja i rada na pitanjima ratnog seksualnog nasilja kako bi se minimizirala i preventirala stigmatizacija preživjelih i njihovih porodica.. U tom nastojanju posebne napore potrebno je usmjeriti na adresiranje specifičnih problema muškaraca koji su preživjeli ovaj zločin i danas zbog toga trpe dvostruku stigmatizaciju. Posebno je bitno u tom kontekstu u medijskom prostoru, kao značajnom sredstvu formiranja percepcije javnosti, postići ujednačene standarde u cilju senzibiliziranog izvještavanja o ratnom seksualnom nasilju i eliminaciji stigmatizacije.
- Osigurati da se svo osoblje zdravstvenih, socijalnih, pravosudnih, obrazovnih i sličnih institucija s kojima preživjele/i, djeca rođena kao posljedica ratnog silovanja i ostala djeca preživjelih dolaze u kontakt prema njima ophode na način koji je u potpunosti osviješten o traumati, senzibiliziran i dostojanstven, uz primjenu principa „Do no harm“, odnosno principa nenanošenja štete bilo kojim postupkom. U tu svrhu koristiti postojeće priručnike, izdavati nove smjernice i provoditi edukacije koje će biti prilagođene za uposlenike koji rade i dolaze u dodir s preživjelim ratnih zločina, s jasnim direktivama usmjerenim na eliminaciju stigmatizacije i umanjenje retraumatizacije tokom ovih susreta.
- Uložiti dodatne napore i pronaći kreativnija rješenja kako bi preživjele kontinuirano obavještavali o njihovim pravima i procedurama putem kojih ih mogu ostvariti. To podrazumijeva i intenzivniju saradnju s udruženjima žrtava, organizacijama koje sarađuju s preživjelim, lokalnim zajednicama (opštine, mjesne zajednice, lokalni domovi zdravlja / centri porodične medicine) putem kojih se mogu dalje dijeliti informacije i informativni materijali, što bi u konačnici doprinijelo da oni budu dostupni u svim sredinama, uključujući i ruralna područja.
- Implementirati inicijativu „Ime jednog roditelja“ kako bi se ukinula obaveza nužnog predočavanja imena oca odnosno oba roditelja u administrativnim postupcima širom Bosne i Hercegovine.
- Potrebno je da sve institucije u BiH na ujednačen način omoguće davanje prioriteta u pristupu zdravstvenim uslugama preživjelim na sličan način kao i drugim žrtvama rata, te da u svrhu dokazivanja statusa priznaju iskaznicu koju izdaju udruženja žrtava rata ili specijalne iskaznice koje bi se izdavale u te svrhe od strane institucija.
- Obezbijediti ljudske resurse centrima za mentalno zdravlje kako bi blagovremeno i redovno mogli pružati psihološku podršku preživjelim. Psihološka podrška koju pružaju ovi centri treba da bude prilagođena stvarnim potrebama preživjelih i treba da ima dugoročniji, tj. psihoterapijski karakter.
- Omogućiti psihološku podršku blagovremeno dostupnu članovima porodice preživjelih, tamo gdje postoji potreba, bilo da je riječ o individualnoj ili porodičnoj psihoterapiji, specijalističkom savjetovanju o seksualnosti ili bračnom/partnerskom savjetovanju. Posebna pažnja u tom smislu treba da bude usmjerena na djecu preživjelih ratnog seksualnog nasilja, naročito ako je riječ o djeci koja su rođena kao posljedica silovanja i djeci koja su svjedočila počinjenju zločina.
- Unutar relevantnih propisa definisati programe za unapređenje i zaštitu mentalnog zdravlja za preživjele ratnog seksualnog nasilja. Centri za mentalno zdravlje trebaju i sami praviti specifične programe kako bi

što bolje odgovorili na potrebe preživjelih. U tom nastojanju trebaju ostvariti međusektorsku saradnju s nevladinim organizacijama koje pružaju psihološku podršku i s udruženjima žrtava, s kojim mogu realizovati zajedničke aktivnosti.

- Osigurati psihosocijalnu podršku za preživjele u toku procesa podnošenja zahtjeva za pristup reparacijama (kako sudskog tako i administrativnog), kako bi se žrtvama pružila podrška pri suočavanju s ovim, često bolnim procesima svjedočenja/istrage.
- Obezbijediti mogućnost kućnih posjeta za one preživjele koji iz opravdanih razloga, poput lošeg zdravstvenog stanja ili fizičke udaljenosti, nisu u mogućnosti da posjećuju centre za mentalno zdravlje, i o toj mogućnosti informisati preživjele na transparentan način. Za preživjele koji stanuju u ruralnim područjima neophodno je poduzeti dodatne mjere kako bi se osigurao nesmetan pristup svim zdravstvenim i psihološkim uslugama, uključujući vođenje računa o zaštiti njihove privatnosti/identiteta.
- Osigurati pomoć pri zapošljavanju i adekvatne, posebne programe osposobljavanja za rad onih preživjelih koji su još uvijek sposobni za to, a koji će biti prilagođeni njihovim potrebama.
- Podržati svim potrebnim sredstvima preživjele ratnog seksualnog nasilja koje žele osnovati vlastiti obrt. Ovo je moguće postići osnivanjem posebnog fonda za žrtve. U Federaciji Bosne i Hercegovine to bi bilo još lakše provedivo odgovarajućim zakonskim izmjenama ili usvajanjem odgovarajućeg podzakonskog akta kojim bi se i ovoj kategoriji stanovništva dozvolilo apliciranje za sredstva Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom u FBiH. Ovakva izmjena ne bi rezultirala značajnim opterećenjem Fonda budući da broj preživjelih koji su spremni da osnuju vlastiti obrt nije veliki. S druge strane, njen utjecaj na preživjele bio bi neizmjeran imajući u vidu primjere psihološkog i ekonomskog osnaživanja drugih žena koje su prošle kroz takvo iskustvo. Potrebno je i na druge načine osigurati pristup zainteresovanih preživjelih alatima koje im onda mogu olakšati prehranu porodice i ostvarivanje daljih prihoda. U ruralnom kontekstu to npr. može značiti obezbjeđenje uslova za zemljoradnju (npr. nabavka plastenika) ili stočarstvo.
- Osigurati prioritet za žrtve seksualnog nasilja u ratu prilikom raspisivanja opštih javnih poziva građanima za pristup poljoprivrednim podsticajima i drugim vidovima podrške individualnom poduzetništvu, kao i efektivan pristup tim mjerama.
- Potrebno je da javna vlast u svim administrativnim jedinicama izdvoji dodatna sredstva za udruženja žrtava kako bi se:
 - (i) pružila podrška organizovanju njihovih zajedničkih aktivnosti, poput informisanja o dostupnim pravima i procesima ostvarivanja sudskih ili administrativnih reparacija, upućivanja na javne ustanove i nevladine organizacije koje nude razne vidove podrške, ali i organizovanja kreativnih radionica kao mjeru rehabilitacije, te zajedničkih izleta i druženja, obilježavanja važnih datuma, komemoracija mjesta stradanja/zatočenja i važnih međunarodnih inicijativa/komemoracija.
 - (ii) podržale aktivnosti čiji doprinos seže i van okvira samog udruženja, kao što je npr. zagovaranje zakonskih izmjena kojim bi se unaprijedila prava preživjelih.
 - (iii) pružila podrška izgradnji i jačanju kapaciteta udruženja žrtava za namicanje sredstava.
- Osigurati pravovremenu i efikasnu istragu, kao i procesuiranje kršenja zabrane javnog odobravanja, poricanja, grubog umanjivanja ili pokušaja opravdavanja te veličanja zločina genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnog zločina sadržanih u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine. U preventivne svrhe, šira zajednica ima neizostavnu ulogu u promovisanju poštivanja odredbi ovog zakona. Iako se njegove odredbe ne mogu primjenjivati retroaktivno, lokalne zajednice trebaju donositi odluke o izmjenama naziva ulica, javnih institucija te uklanjanju spomenika i drugih oblika memorijalizacije osuđenih ratnih zločinaca i dokazanih ratnih zločina u javnom prostoru.
- Omogućiti preživjelima i njihovim porodicama dodatne mjere satisfakcije u vidu utvrđivanja činjenica, promovisanja sudski utvrđenih činjenica u javnosti, podizanja spomenika žrtvama, javnim izvinjenjima, nazivanja ulica imenima žrtava, obilježavanja značajnih datuma i sličnim inicijativama memorijalizacije.

IX. ZAKLJUČAK

Ni 26 godina nakon završetka rata osobe koje su preživjele seksualno nasilje u ratu (i njihove porodice) u Bosni i Hercegovini nisu ostvarile puni pristup raznovrsnoj lepezi mjera reparacija koje su im prijeko potrebne i koje im garantuju relevantni međunarodni standardi zaštite ljudskih prava. Nikada nije uspostavljen administrativni program reparacija kojim bi se svim preživjelim na prostoru BiH pružio jednostavan pristup naknadi štete i drugim neophodnim mjerama reparacije, pod jednakim uslovima i uz jednak nivo zaštite prava.

U nedostatku takvog programa preživjele/i su pokušale/i i još uvijek pokušavaju naknadi štete pristupiti putem sudskih postupaka, pri čemu su naišli na brojne poteškoće kako u okviru parničnog tako i u okviru krivičnog postupka. Postojeći zakonski okvir koji se odnosi na žrtve seksualnog nasilja u ratu, iako ne nudi naknadu štete u pravom smislu tih riječi, ipak pruža veoma bitnu podlogu za zaštitu njihovih prava i odgovor na neke od njihovih osnovnih potreba. Uprkos tome, ovaj zakonski okvir je neujednačen – razlikuje se u sve tri administrativne jedinice (RS, FBiH i BDBiH) kako u smislu uslova za pristup pravima tako i samom setu prava zagaranтованих žrtvama i načinu i stepenu njihove implementacije.

U ovoj studiji pružena je detaljna analiza postojećih zakonskih rješenja te praksi upravnih organa, parničnih i krivičnih sudova i tužilaštava, kao i svih ostalih organa vlasti čije se odluke reflektiraju na žrtve, i postupanje službi s kojima žrtve dolaze u kontakt. Pritom su prezentovane percepcije preživjelih o osnovnim problemima s kojima se one/i suočavaju, specifičnim potrebama koje imaju, te njihovo viđenje najadekvatnijih mjera koje trebaju biti poduzete u odgovoru na identifikovane potrebe i poteškoće.

Na osnovu provedene analize normativnog okvira i postojećih praksi, koja je prvenstveno predvođena mišljenjima preživjelih i dopunjena informacijama dobijenim od drugih relevantnih aktera i postojećih izvještaja na ovu temu, identifikovane su preporuke usmjerene ka unapređenju pristupa reparacijama za ovu ranjivu kategoriju stanovništva.

Poruke i preporuke iz ovog izvještaja u prvom redu odnose se na pravosudne aktere i predstavnike vlasti u Bosni i Hercegovini, njena dva entiteta – FBiH i RS te Brčko distriktu BiH, ali i na međunarodne organizacije koje imaju značajnu moć da podrže napore ka unapređenju zaštite prava preživjelih seksualnog nasilja u ratu.

Pritom u zagovaračkim naporima usmjerenim ka implementaciji pojedinih preporuka i time adresiranju potreba preživjelih mogu i trebaju da učestvuju svi akteri civilnog društva, uključujući udruženja žrtava, nevladine organizacije i predstavnike medija.

Značajan dio ovog procesa, međutim, može i treba biti primijenjen na individualnom nivou, počevši od svakog pojedinog službenika zdravstvene, obrazovne, pravosudne ili druge institucije, te na kraju krajeva svake osobe koja na bilo koji način dođe u dodir s preživjelim i njihovom porodicom. Sve promjene, počevši od širokih zakonodavnih izmjena, preko pojedinih pravosudnih praksi, do promjena u ophođenju službenika koji na šalteru razgovara s preživjelom/im, počinju od pojedinaca/ki, njihove spremnosti da razumiju i saosjećaju, i njihovog preuzimanja odgovornosti da doprinesu adresiranju teškog bremena koje ove osobe stoički podnose posljednjih decenija. Nadamo se da će studija pružiti doprinos u postizanju ovog kompleksnog cilja.

Sarajevo ©Will Baxter

BIBLIOGRAFIJA

KNJIGE I ČLANCI

1. Banović D, Gavrić S and Barreiro Marino M, *The Political System of Bosnia and Herzegovina Institutions – Actors – Processes* (Springer 2020).
2. Bilandžić D, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Prvo izdanje, Školska knjiga Zagreb 1985).
3. Brammertz S and Jarvis M, *Procesuiranje Zločina Seksualnog Nasilja U Nadležnosti Međunarodnog Krivičnog Suda Za Bivšu Jugoslaviju (MKSJ)* (Oxford University Press, 2016).
4. Copleon R, 'Surfacing Gender: Re-Engraving Crimes Against Women In Humanitarian Law' (1994) 5 *The Hastings Women's Law Journal* 261. Pristupljeno 16. septembra 2021. <<https://repository.uchastings.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1040&context=hwj>>
5. Daniel-Wrabetz J, 'Children Born of War Rape in Bosnia-Herzegovina and the Convention on the Rights of the Child', u Carpenter C (ed), 'Children Born of War: Protecting Children of Sexual Violence Survivors in Conflict Zones' (Kumarian Press, 2007).
6. Milanović T, 'Kriza 1980-ih u Jugoslaviji i međunarodni (2011) 4(4) Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru.
7. Mulaosmanović A, 'Ka putu ka nezavisnosti - Referendum u Bosni i Hercegovini' (2012) 10 *Historijska traganja*.
8. Siobhan O'Neill et al, 'Associations between DSM-IV mental disorders and subsequent self-reported diagnosis of cancer' (2014) 76 *Journal of Psychosomatic Research*.

INSTITUCIJE BOSNE I HERCEGOVINE

1. Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine, 'Šesti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine o provedbi Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (2013-2016)' (2017).
2. Agencija za statistiku, 'Žene i muškarci u Bosni i Hercegovini, tematski bilten ISSN 1840-104X' (2020).
3. Đuderija S et al, *Priručnik o načinu ostvarivanja statusa posebne kategorije civilnih žrtava rata u Federaciji Bosne i Hercegovine* (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, 2019).
4. Federalni zavod za statistiku, 'Popis stanovništva 1991. godine' <<http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>> Pristupljeno 6. augusta 2021.
5. Općina Centar Sarajevo, 'Načelnik Mandić ugostio predstavnice Udruženja žrtava rata Foča 92-95' <<http://www.centar.ba/novost/16992/nacelnik-mandic-ugostio-predstavnice-udruzenja-zrtava-rata-foca-92-95->> Pristupljeno 08. septembra 2021. godine
6. Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite RS, 'Javni poziv za podnošenje zahtjeva radi upućivanja RVI i članova porodice poginulih boraca odbrambeno-otadžbinskog rata RS u banjasko-klimatske zdravstvene ustanove' <<https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpb/Pages/%D0%88%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D0%B8.aspx>> Pristupljeno 20. septembra 2021.
7. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice i Ministarstvo pravde BiH, 'Strategija tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini 2012- 2016. (radni tekst)' (mart 2013.) < <http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/strategija%20tp%20-%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf>> Pristupljeno 9. februara 2022.
8. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 'Odluka o osnivanju radne grupe za izradu sveobuhvatnog niza mjera i aktivnosti u vezi sa provedbom odluke usvojene od strane UN odbora protiv torture' (2021).

IZVJEŠTAJI ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA

1. Amnesty International, 'Čija Pravda? Žene Bosne i Hercegovine Još Čekaju' (2009).
2. —, 'Trebamo podršku, a ne sažaljenje - Posljednja šansa za pravdu za bosanskohercegovačke žrtve ratnog silovanja' (2017).
3. Delbyck K, 'Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: Perspektive sa terena' (TRIAL International 2016).
4. —, 'Mitovi o silovanju na suđenjima za ratno seksualno nasilje – Prebacivanje tereta sa preživjelih na počinitelje' (TRIAL International 2017).
5. Gačanica L i Finkeldey C, 'Nazivanje ratnih zločina pravim imenom' (ForumZFD i TRIAL International 2019).
6. Hanušić Bećirović A, 'Ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini – stanje, problemi i perspektive' (TRIAL International 2015).
7. — and Kajganić M, 'Imovinskopравни zahtjevi u krivičnom postupku – Priručnik za pravosudno osoblje' (TRIAL International 2018).
8. Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH, 'Alternativni izvještaj o aplikaciji Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji za 2019. – 2020. godinu: politički kriteriji' (2021).
9. Međunarodna komisija za nestale osobe, 'Bosna i Hercegovina Osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990-ih: pregled stanja' (International Commission on Missing Persons 2014).
10. Medica Zenica i Medica Mondiale, 'Još uvijek smo žive! istraživanje o dugoročnim posljedicama ratnog silovanja i strategijama suočavanja preživjelih u Bosni i Hercegovini' (Zenica 2014).
11. PSVI, 'Principles for Global Action: Preventing and Addressing Stigma Associated with Conflict-Related Sexual Violence' (2017).
12. Sarajevski otvoreni centar, 'Narandžasti izvještaj: Izvještaj o stanju ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini u 2020. godini' (2021).
13. SeConS i UNFPA, 'Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini' (2019).
14. Šoštarić M, 'Život u sjeni: Žrtve rata i rodno osjetljiva istina, pravda, reparacije i garancije neponavljanja u Bosni i Hercegovini' (Impunity Watch 2012).
15. TRIAL International, 'Odštetni postupci bivših logoraša u Bosni i Hercegovini – prikaz neujednačene sudske prakse, postojećih pravnih dilema i relevantnih međunarodnih standarda' (2013).
16. —, 'Ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini – stanje, problemi i perspektive' (2017).
17. —, 'Parnični postupci za naknadu štete žrtava ratnih zločina koji se vode pred sudovima u Bosni i Hercegovini – Argumenti koji se mogu isticati u podnescima u cilju zaštite njihovih prava' (2021) <https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/06/01_Parnicni_postupci_Trial_International_Digital.pdf> Pristupljeno 4. oktobra 2021.
18. TRIAL International and Yale Law School's Lowenstein International Human Rights Clinic, 'Traženje pravde za ratne zločine u Bosni i Hercegovini. Generalna predstavka o primjeni zastarnih rokova i troškova suda u odnosu na žrtve' (2019) <<https://trial.ba/wp-content/uploads/2019/07/General-Allegation-BiH-07-01-2019.pdf>> Pristupljeno 4. oktobra 2021.

DRUGI SEKUNDARNI IZVORI

1. Delić A, 'Kvalitet života i dugoročne psihičke posljedice u žena sa iskustvom ratnog silovanja: magistarski rad' (Magistarski rad, Univerzitet u Tuzli 2015).
2. Kapetanović D, 'Razumijevanje ratne traume silovanja kod žena iz fenomenološke perspektive' (Magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu 2019).
3. Zwierchowski J i Tabeau E, 'Rat u Bosni i Hercegovini 1992.-1995.: Prebrojavanje žrtava čiji je rezultat manji od realnog putem procjene višestrukih sistema na osnovu popisa stanovništva' (Referat za konferenciju "Međunarodna istraživačka radionica na temu 'Globalna cijena sukoba" 2010).

BLOGOVI, NOVINSKI ČLANCI I DRUGI ONLINE IZVORI

1. Arnautović M., 'Borba djece rođene nakon ratnog silovanja: Bez imena oca u formularima' *Radio Slobodna Evropa* (28. maj 2021.) <<https://www.slobodnaevropa.org/a/udruzenje-zaboravljena-djeca-rata-inicijativa-ime-jednog-roditelja/31278763.html>> Pristupljeno 30. septembra 2021.
2. Begić J, 'Prava civilnih žrtava rata u Federaciji : Prioritetno usvajanje zakona' (3. septembar 2021.) <<https://detektor.ba/2021/09/03/prava-civilnih-zrtava-rata-u-federaciji-prioritetno-usvajanje-zakona/>> Pristupljeno 4. septembra 2021.
3. BIRN, 'Muškarci žrtve silovanja u ratu – tabu tema u BiH' (24. april 2020.) <<https://detektor.ba/2020/04/24/muskarci-zrtve-silovanja-u-ratu-tabu-tema-u-bih/>> Pristupljeno 9. novembra 2021.
4. Fondacija Lara Bijeljina, 'Milorad Kojić, direktor Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske: Čak 75 odsto žrtava torture su žene' (24. juna 2020.) <http://www.fondacijalara.com/index.php/aktuelnosti/od-zakona-do-prava/102-milorad-kojic-direktor-republickog-centra-za-istrazivanje-rata-ratnih-zlocina-i-trazenje-nestalih-lica-republike-srpske-cak-75-odsto-zrtava-torture-su-zene?fbclid=IwAR0Oncg_Wg-lqVy4eLpizsqIpOxfW4W2FrjE8iYVlh5UmBO380bxFfNptPw> Pristupljeno 29. augusta 2021.
5. Gačanica A, 'In-Between Peacebuilding and State-Building: 25 Years of the Dayton Peace Agreement' (TRIAL International 2020) <<https://trialinternational.org/latest-post/dayton-peace-agreement-25-years-later-what-legacy-for-bosnia/>> Pristupljeno 11. augusta 2021
6. Gačanica L, 'Važan iskorak za toliko potrebnu katarzu' *Aljazeera* (19. augusta 2021.) <<https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/8/19/zakonska-zabrana-negiranja-presudjenih-ratnih-zlocina-tice-se-svih-zrtava-rata>> Pristupljeno 25. oktobra 2021.
7. Hadžić A, 'U Foči obilježen Međunarodni dan borbe protiv seksualnog nasilja u ratu' *Anadolu Agency* (19. juni 2019.) <<https://www.aa.com.tr/ba/balkan/u-fo%C4%8Di-obilje%C5%BEEen-me%C4%91unarodni-dan-borbe-protiv-seksualnog-nasilja-u-ratu/1510199>> Pristupljeno 14. septembra 2021.
8. Halimović Dž, 'Plavšić povukla priznanje krivnje' *Radio Slobodna Evropa* (8. februar 2009.) <<https://www.slobodnaevropa.org/a/1381132.html>> Pristupljeno 21. septembra 2021.
9. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 'Sukobi' <<https://www.icty.org/bcs/o-mksj/sta-je-bivsa-jugoslavija/sukobi>> Pristupljeno 6. augusta 2021.
10. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 'Sukobi' <<https://www.icty.org/bcs/o-mksj/sta-je-bivsa-jugoslavija/sukobi>> Pristupljeno 6. augusta 2021.
11. Međureligijsko vijeće Bosne i Hercegovine, 'Deklaracija Međureligijskog vijeća u o suzbijanju stigmatizacije osoba koje su preživjele seksualno nasilje u ratu u Bosni i Hercegovini' <https://mr.v.ba/wp-content/uploads/2020/06/deklaracija_bs_za_web_YvH.pdf> Pristupljeno 04. oktobra 2021.
12. 'Kampanja za dostojanstvo preživjelih' *Klix* (27. mart 2006.) <<https://www.klix.ba/vijesti/bih/kampanja-za-dostojanstvo-prezivjelih/060327012>> Pristupljeno 7. augusta 2021.
13. M.R.S., 'Skinut sa programa: Zakon o pravima žrtava torture ove godine nije čak ni u planu' *Faktor* (14. juli 2021.) <<https://www.faktor.ba/vijest/skinut-sa-programa-zakon-o-pravima-zrtava-torture-ove-godine-nije-cak-ni-u-planu/131489>> Pristupljeno 19. augusta 2021.
14. Maglajlija V, 'Žrtve ratnog silovanja: Strah i nepovjerenje u bh. institucije' *Aljazeera* (7. septembra 2019.) <<https://balkans.aljazeera.net teme/2019/9/7/zrtve-ratnog-silovanja-strah-i-nepovjerenje-u-bh-institucije>> Pristupljeno 8. oktobra 2021.
15. Mentalno zdravlje, "Psihološka pomoć u centrima za mentalno zdravlje/centrima za zaštitu mentalnog zdravlja u Federaciji BiH i Republici Srpskoj" <<http://www.mentalnozdravlje.ba/psiholoska-pomoc-u-centrima-za-mentalno-zdravlje-centrima-za-zastitu-mentalnog-zdravlja-u-fbih-i-rs>> Pristupljeno 20. oktobra 2021.
16. 'Salkić u Banjoj Luci sa predstavnicima Saveza logoraša BiH i Merhameta' *Faktor* (16. Marta 2021.) <<https://faktor.ba/vijest/salkic-u-banjoj-luci-sa-predstavnicima-saveza-logorasa-bih-i-merhameta-/118419>> Pristupljeno 20. oktobra 2021.

17. Stojanović M, Milekić S, Dizdarević E, 'Neizvjesna sudbina nasleđa Haškog tribunala po završetku posljednjeg suđenja' (23. juni 2021.) *BIRN* <<https://balkaninsight.com/2021/06/23/neizvesna-sudbina-nasleda-haskog-tribunala-po-zavrsetku-posljednjeg-sudenja/?lang=sr>> Pristupljeno 21. septembra 2021.
18. TRIAL International, 'Bosnia and Herzegovina: Thousands of people still expecting justice' (2019) <<https://trialinternational.org/latest-post/bosnia-and-herzegovina-thousands-of-people-still-expecting-justice/>> Pristupljeno 28. septembra 2021.
19. —, 'Odluka Ustavnog suda : Javnim pravobranilaštvima se i dalje priznaju jednaki troškovi kao i advokatima' (2019) <<https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/10/Saopstenje-Odluka-Ustavnog-suda-BiH-Javnim-pravobranilastvima-se-i-dalje-priznaju.pdf>> Pristupljeno 8. novembra 2021.
20. —, 'Parlament BiH usvojio inicijativu koja adresira problem plaćanja visokih troškova zastupanja javnih pravobranilaoca u postupcima naknade štete preživjelih ratnih zločina' (2020) <<https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/04/Saopstenje-za-javnost-TRIAL-International-.docx-3.pdf>> Pristupljeno 20. oktobra 2021.
21. —, 'Seksualno nasilje u Bosni i Hercegovini: historijska odluka pred UN-om - Ajna (7. decembar 2020) <<https://www.youtube.com/watch?v=kvKVp0QceHs&list=PLkdZBEeXXKpTxJ2Dt-rBPfkfevAXMeWSN&index=2>> Pristupljeno 28. septembra 2021.
22. —, 'Važna presuda Ustavnog suda BiH' (2018) <<https://trial.ba/wp-content/uploads/2018/04/Saopstenje-odluka-Ustavnog-suda-TRIAL-2018.pdf>> Pristupljeno 8. novembra 2021.
23. —, Women's International League for Peace and Freedom, The Association of Genocide Victims and Witnesses, The Association Movement of Mothers of Srebrenica and Žepa Enclaves, 'General Allegation on the Situation in Bosnia and Herzegovina to the Special Rapporteur on Truth, Justice, Reparations and Guarantees of Non-recurrence' (2014) <https://trial.ba/wp-content/uploads/2016/02/TRIAL_BiH_GA_SRTJ_Feb2014.pdf> Pristupljeno 1. oktobra 2021.
24. UNFPA, 'Predstavljen zajednički Priručnik Međureligijskog vijeća u BiH za vjerske službenike koji rade sa žrtvama silovanja u ratu' <<https://ba.unfpa.org/en/news/joint-manual-inter-religious-council-bosnia-and-herzegovina-members-clergy-working-survivors>> Pristupljeno 4. Oktobra 2021.
25. 'Zajedno protiv torture u BiH' *Radio Sarajevo* (16. mart 2013.) <<https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/zajedno-protiv-torture-u-bih/106291>> Pristupljeno 7. septembra 2021.
26. Zaimović A, 'Intervju sa Ajnom Jusić - Ajna Jusić, djevojka prema kojoj je snimljen film Grbavica: Dan kad sam otkrila bolnu istinu' *AZRA Magazine* (2019), <<https://azra.ba/intervju/144640/ajna-jusic-dan-kada-sam-otkrila-bolnu-istinu/>> Pristupljeno 26. septembra 2021.
27. 'Zakon o zaštiti žrtava ratne torture: U RS po osnovu Zakona pravo ostvaruje 200 žena' *Paragraf* (2. Juli 2020.) <<https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/02072020/02072020-vijest1.html>> Pristupljeno 9. augusta 2021.
28. Zorlak K, 'Međunarodni dan nestalih: U Bosni i Hercegovini se još traga za 7.547 osoba' *Anadolu Agency* (28. august 2020.) <<https://www.aa.com.tr/ba/balkan/me%C4%91unarnodni-dan-nestalih-u-bosni-i-hercegovini-se-jo%C5%A1-traga-za-7547-osoba/1956272>> Pristupljeno 6. augusta 2021.

INTERVJUI, FOKUS GRUPE, DISKUSIJE I DRUGE KOMUNIKACIJE

1. Diskusija s preživjelim (Tuzla, 26. oktobar 2021).
2. Diskusija s relevantnim akterima (Sarajevo, 28. oktobar 2021).
3. Dopis koji je Federalno pravobranilaštvo/pravobraniteljstvo dostavilo TRIAL Internationalu (25. oktobra 2021).
4. Dopis koji je Pravobranilaštvo BiH dostavilo TRIAL Internationalu (1. novembra 2021).
5. Dopis koji je Služba boračko-invalidske zaštite i civilnih žrtava rata Brčko distrikta BiH dostavila TRIAL Internationalu (4. oktobra 2021).

6. E-mail Senada Bešića, šefa službe za boračko-invalidsku zaštitu, za TRIAL International (4. oktobra 2021).
7. E-mail Esme Palić, šefice odsjeka Sektora za zaštitu i inkluziju osoba s invaliditetom, civilnih žrtava rata i jedinstveni registar Ministarstva rada i socijalne politike FBiH, za TRIAL International (1. septembra 2021).
8. E-mail komunikacija s Ajnom Jusić, predsjednicom Udruženja „Zaboravljena djeca rata“ (28. oktobra 2021).
9. E-mail komunikacija s Mirsadom Tursunović, predsjednicom Udruženja „Naš glas“ (1. novembra 2021).
10. E-mail korespondencija s Inelom Hadžimešić, uposlenicom Misije OSCE-a u BiH, s TRIAL Internationalom (19. oktobra 2021).
11. E-mail korespondencija s Nevenom Medić, uposlenicom organizacije IOM za TRIAL International (8. februara 2021).
12. Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Liplje, 18. juna 2021).
13. Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Prokosovići, 10. i 11. juna 2021).
14. Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Republika Srpska, 16. augusta 2021).
15. Intervju s Ajnom Jusić, predsjednicom Udruženja „Zaboravljena djeca rata“ (intervju održan putem Zoom platforme 11. augusta 2021).
16. Intervju s dr. Amrom Delić, specijalisticom neuropsihijatrije (intervju održan putem Zoom platforme 8. juna 2021).
17. Intervju s dr. sci. Sabihom Husić, direktoricom Medica Zenica (intervju održan putem Zoom platforme 2. juna 2021. godine).
18. Intervju sa Salihom Đuderijom, pomoćnikom ministra za ljudska prava i izbjeglice BiH (intervju održan putem Zoom platforme 18. maja 2021).
19. Razgovor s Fadilom Selak Radmilović, predsjednicom udruženja Sehara (telefonski razgovor, 17. septembra 2021). Discussion with relevant stakeholders (Sarajevo, 28 October 2021).
20. Sastanak sa šeficom Ureda za podršku svjedocima pri Sudu BiH Alme Taso-Deljković održan 25. oktobra 2021.
21. Sastanak sa Salihom Đuderijom, pomoćnikom ministra za ljudska prava i izbjeglice pri MLJPIBiH, koji je održan 2. novembra 2021.
22. Sastanak s uposlenicom Ureda za pravnu pomoć pri Ministarstvu pravde BiH Ilmom Mehić-Jusufović koji je održan 9. novembra 2021.
23. Telefonski razgovor TRIAL International-a s uposlenicom Centra za socijalni rad Tuzla, 4. novembra 2021.
24. Fokus grupa s preživjelim ratnog seksualnog nasilja (Sarajevo, 23. juna 2021).

DRUGE KORISNE WEB STRANICE

1. Fondacija lokalne demokratije: <https://fld.ba/>
2. Globalna studija o reparacijama GSF-a: <https://www.globalsurvivorsfund.org/guide>
3. Nacrt Murad kodeksa : <https://www.muradcode.com/draft-murad-code>.
4. Predmeti ratnog seksualnog nasilja pred MKSJ koji su predstavljali prekretnice: <https://www.icty.org/en/features/crimes-sexual-violence/landmark-cases>
5. TRIAL International: <https://trial.ba/> i <https://trialinternational.org/>
6. Udruženje Medica Zenica <https://medicazenica.org/o-medici-2/>
7. Udruženje Zaboravljena djeca rata : <http://zdr.org.ba/o-nama/>
8. Vaša prava <https://pravnapomoc.app.ba>
9. Vive žene: <https://vivezene.ba/o-nama/>

TABELA PROPISA

1. Krivični zakon Bosne i Hercegovine, "Službeni glasnik BiH" br 3/2003, 32/2003 - ispravka 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018 i 46/21 od 27.7.2021. – (Odluka Visokog predstavnika za BiH).
2. Krivični zakon Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, "Službeni glasnik Brčko distrikta BiH" br 19/2020 - prečišćen tekst.
3. Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH" br 36/2003, 21/2004 - ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017.
4. Krivični zakon Savezne Republike Jugoslavije, "Službeni list SFRJ" br 44/76-1329, 36/77-1478, 34/84-895, 37/84-933, 74/87-1743, 57/89-1441, 3/90-63, 38/90-1217, 45/90-1340, 54/90-1773 i "Službeni list SRJ" br 35/92-651, 37/93-816, 24/94-273, 61/01.
5. Krivični zakonik Republike Srpske, "Službeni glasnik RS" br 64/2017, 104/2018 - odluka US i 15/2021.
6. Odluka o zaštiti civilnih žrtava rata, "Službeni glasnik Brčko distrikta BiH" br 33/12, 15/15.
7. Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, "Službeni glasnik BiH" br 3/2003, 32/2003 - ispr., 36/2003, 26/2004, 63/2004, 13/2005, 48/2005, 46/2006, 29/2007, 53/2007, 58/2008, 12/2009, 16/2009, 53/2009 - dr. zakon, 93/2009, 72/2013 i 65/2018.
8. Zakon o krivičnom postupku Brčko distrikta, "Službeni glasnik Brčko distrikta BiH" br 34/2013 - prečišćen tekst, 27/2014, 3/2019 i 16/2020.
9. Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH" br 35/2003, 56/2003 - ispr., 78/2004, 28/2005, 55/2006, 27/2007, 53/2007, 9/2009, 12/2010, 8/2013, 59/2014 i 74/2020.
10. Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, "Službeni glasnik RS" br 53/2012, 91/2017, 66/2018 i 15/2021.
11. Zakon o obligacionim odnosima, "Službeni list SFRJ" br 29/1978, 39/1985, 45/1989 - odluka USJ i 57/1989, "Službeni list RBiH" br 2/1992, 13/1993 i 13/1994 i "Službene novine FBiH" br 29/2003 i 42/2011.
12. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH" br 36/1999, 54/2004, 39/2006, 14/2009, 7/2014 - rješenje US BiH, 45/2016, 19/2017 - drugi zakon i 40/2018.
13. Zakon o pružanju besplatne pravne pomoći, "Službeni glasnik BiH" br 83/16.
14. Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata Republike Srpske, "Službeni glasnik RS" br 24/10.
15. Zakon o zaštiti žrtava ratne torture, "Službeni glasnik RS" br 90/18.

TABELA SLUČAJEVA**Bosna i Hercegovina**

1. Bosiljko Marković i Ostoja Marković (presuda) S1 1 K 012024 17 Krž 2 (Sud BiH, 2. mart 2017).
2. Presuda br AP-3111/09 (Ustavni sud BiH, 23. decembar 2013).
3. Milisav Ikonić (presuda) S1 1 K 018442 15 Krl (Sud BiH, 14. septembar 2018).
4. Presuda br AP – 289/03 (Ustavni sud BiH, 19. novembar 2004).
5. Presuda br AP 1101/17 (Ustavni sud BiH, 22. mart 2018).
6. Saša Ćurčić (presuda) S1 1 K 028283 19 Krl (Sud BiH, 14. septembar 2020)
7. Smiljanić et al (presuda) 11 O K 017578 16 K (Okružni sud u Banja Luci 2016).
8. Smiljanić et al (presuda) 11 O K 017578 17 Kž (Vrhovni sud Republike Srpske 2017).
9. Željko Mejakić et al (prvostepena presuda) X-KR-06/200 (Sud BiH 2008).

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju

1. Tužilac protiv Ante Furundžija (Presuda) IT-95-17/1-A (2000).
2. Tužilac protiv Biljane Plavšić (Presuda) IT-00-39&40/1-S (2003).
3. Tužilac protiv Dragana Nikolića (Presuda) IT-94-2-A (2005).
4. Tužilac protiv Dragana Zelenovića (Presuda) ICTY-96-23/2-S (2007).
5. Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca i dr (Presuda) IT-96-23 & IT-96-23/1-A (2002).
6. Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca i dr (Presuda) IT-96-23-T& IT-96-23/1-T (2001).
7. Tužilac protiv Duška Sikirica i dr (Presuda) IT-95-8-S (2001).
8. Tužilac protiv Duška Tadića (Presuda) IT-94-1-A (1999).
9. Tužilac protiv Ivice Rajića (Presuda) IT-95-12-S (2006).
10. Tužilac protiv Jadranka Prlić i dr (Presuda) IT-04-74-T (2013).
11. Tužilac protiv Jadranka Prlića i dr (Presuda) IT-04-74 (2017).
12. Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića (Presuda) IT-03-69-A (2015).
13. Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina (Presuda) IT-08-91-T (2013).
14. Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića (Presuda) IT-98-32/1-A (2012).
15. Tužilac protiv Milomira Stakića (Prvostepena presuda) IT-97-24-T (2003).
16. Tužilac protiv Milomir Stakić (Presuda) IT-97-24-A (2006).
17. Tužilac protiv Mitra Vasiljević (Presuda) IT-98-32-A (2004).
18. Tužilac protiv Mladena Naletića i Vinka Martinovića (Presuda) IT-98-34-A (2006).
19. Tužilac protiv Momčila Krajišnika (Presuda) IT-00-39-A (2009).
20. Tužilac protiv Momčila Krajišnika (Presuda) IT-00-39-T (2006).
21. Tužilac protiv Predraga Banovića (Presuda) IT-02-65/1-S (2003).
22. Tužilac protiv Radislava Krstića (presuda) IT-98-33-T (2001).
23. Tužilac protiv Radovana Karadžića (Presuda) IT-95-5/18-AR98bis.1 (2013).
24. Tužilac protiv Radovana Karadžića (Presuda) MICT-13-55-A (2019).
25. Tužilac protiv Ranka Češića (Presuda) IT-95-10/1-S (2004).
26. Tužilac protiv Ratka Mladića (Presuda) IT-09-92-T (2017).
27. Tužilac protiv Stevana Todorovića (presuda) IT-95-9/1-S (2001).
28. Tužilac protiv Vojislava Šešelja (Presuda) IT-03-67-T (2016).
29. Tužilac protiv Zdravka Mucića, Hazima Delića, Esada Landže i Zejnila Delalića (Presuda) IT-96-21-A (2001).
30. Tužilac protiv Zdravka Tolimira (presuda) IT-05-88/2-T (2012).
31. Tužilac protiv Zejnila Delalića i dr (Presuda) IT-96-21-T (1998).

Evropski sud za ljudska prava

1. Cindrić i Bešlić protiv Hrvatske (Presuda) 72152/13 (Evropski sud za ljudska prava, 6. septembar 2016. godine)

Odluke ugovornih tijela Ujedinjenih nacija

1. Gđa A protiv Bosne i Hercegovine (22. august 2019.) Predstavka br 854/2017 CAT/C/67/D/854/2017.
2. SH protiv Bosne i Hercegovine (9. juli 2020.) Predstavka br 116/2017 CEDAW/C/ 76/D/116/2017.

Međunarodni instrumenti

1. Konvencija protiv mučenja i drugih oblika okrutnog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja (usvojena 10. decembra 1984., stupila na snagu 26. juna 1987).
2. Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (Kasnije, Evropska konvencija o ljudskim pravima).

3. Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacija nad ženama (usvojena 18. decembra 1979., stupila na snagu 3. septembra 1981).
4. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (usvojen 16. decembra 1966, stupio na snagu 23. marta 1976).
5. Osnovni principi i smjernice u vezi sa pravom na otklanjanje povreda i reparaciju za žrtve grubih povreda ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava (16. decembra 2005) A/RES/60/147.

Dokumenti Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih tijela

1. Evropska komisija, 'Bosnia and Herzegovina Report 2020' (General Publications) COM (2020) 660 final.
2. Evropska komisija, 'Bosnia and Herzegovina Report 2021' (General Publications) COM (2021) 644 final.
3. Evropska komisija, 'Key findings of the Opinion on Bosnia and Herzegovina's EU membership application and analytical report' (2019).
4. IOM, 'Pregled rada centara za mentalno zdravlje u Bosni i Hercegovini' <<https://bih.iom.int/sites/bih/files/downloads/publications/pregledi60str.pdf>> Pristupljeno 20. oktobra 2021.
5. OHCHR, 'Preliminarne observacije sa zvanične posjete Specijalnog izjavitelja za promociju istine, pravde, reparacije i garancija za neponavljanje, g. Fabiana Salviolia Bosni i Hercegovini' (10. decembar 2021.) <<https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=27946&LangID=E>> Pristupljeno 16. februara 2022. godine.
6. —, 'Reparacija za žrtve ratova u bivšoj Jugoslaviji: U potrazi za putem napretka' (2013).
7. OSCE, 'Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi. Analiza krivičnih postupaka pred sudovima Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko distrikta BiH u periodu od 2004. do 2014. godine' (2015).
8. —, 'Dobrobit i blagostanje žena' (2019).
9. —, 'Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi, Analiza krivičnih postupaka pred Sudom Bosne i Hercegovine u periodu od 2005. do 2013. godine' (2014).
10. —, 'Postizanje pravde za žrtve seksualnog nasilja u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: napredak ostvaren pred sudovima u BiH od 2014. do 2016. godine' (2017).
11. Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, 'Rezolucija 1670 o seksualnom nasilju nad ženama u oružanom sukobu' (Usvojena 29. maja 2009).
12. UNCAT, 'Zaključna zapažanja u vezi sa šestim periodičnim izvještajem Bosne i Hercegovine' (2017) CAT/C/BIH/CO/6.
13. UNCEDAW, 'Zaključna zapažanja u vezi sa četvrtim i petim periodičnim izvještajem Bosne i Hercegovine' (2013) CEDAW/C/BIH/CO/4-5.
14. UNCAT, 'Zaključna zapažanja o objedinjenim periodičnim izvještajima Bosne i Hercegovine od drugog do petog' CAT/C/BIH/CO/2-5 (2011).
15. UNCEDAW, 'Zaključna zapažanja u vezi sa šestim periodičnim izvještajem Bosne i Hercegovine' CEDAW/C/BIH/CO/6 (2019).
16. UNFPA, 'Stigmatizacija osoba koje su preživjele seksualno nasilje u konfliktu u Bosni i Hercegovini' (2016).
17. Komisija za ljudska prava Ujedinjenih nacija, 'Izveštaj Specijalnog Izjavitelja Tadeusza Mazowieckog o stanju ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije' (1993) E/CN.4/1993/50
18. United Nations Security Council (UNSC), 'Final Report of the Commission of Experts Established pursuant to Security Council Resolution 780' (1994) S/1994/674.
19. UNSC, 'Letter dated 2 November 2000 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council' (2000) UN Doc S/2000/1063.
20. Vijeće Evrope 'Izveštaj komesara za ljudska prava Vijeća Evrope g. Thomasa Hammarberga' (29. mart 2011.) CommDH (2011.) 11.
21. World Health Organization, 'Responding to the Psychosocial and Mental Health Needs of Sexual Violence Survivors in Conflict-Affected Settings' (2011).

Autori: Adrijana Hanušić Bećirović, Ajna Mahmić, Amina Hujdur, Lamija Tiro
Koordinatori: Maud Scelo
Voditelj Globalne studije o reparacijama: Danaé van der Straten Ponthoz
Službenici projekta: Berta Fernández Rosón, Delia Sanchez
Dizajn: Style Graphique
DTP, bosanska verzija: Šejla Bratić

© Trial International, Vive Žene, Global Survivors Fund
Mart 2022.

